

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

Η Γυναικεία Παρουσία στο Φαναριώτικο Περιβάλλον των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών

Αγγελική Ανδρέου Χατζησταύρου

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Τριμελής Επιτροπή

Όλγα Κατσιαρδή-Hering

Βάσω Σειρηνίδου

Άννα Ταμπάκη

Αθήνα 2018

Πρόλογος

Το ανά χείρας πόνημα είναι η Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία μου, καταληκτήριο των σπουδών μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας και στην ειδίκευση της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου των Αθηνών. Θεματική της εργασίας είναι η γυναικεία παρουσία στο Φαναριώτικο Περιβάλλον των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών.

Η υλοποίηση της παρούσας εργασίας θα ήταν αδύνατη χωρίς την καθηγήτριά μου, Κυρία Όλγα Κατσιαρδή- Hering. Το ειλικρινές της ενδιαφέρον, η αδιάκοπη καθοδήγηση, η συνεχής παρότρυνση, η εμπιστοσύνη και η υπομονή της είναι μερικοί από τους λόγους που της χρωστώ ευγνωμοσύνη.

Σημαντική ήταν η συμβολή των δύο άλλων μελών της τριμελούς επιτροπής, της επίκουρης καθηγήτριας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας κυρίας Βάσως Σειρηνίδου και της καθηγήτριας στο Τμήμα Θεατρικών Σπουδών κυρίας Άννας Ταμπάκη, με τους γόνιμους διαλόγους και τις παρατηρήσεις τους. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον αναπληρωτή καθηγητή του πανεπιστήμιου του Βουκουρεστίου κύριο Tudor Dinu και την Dr. Lidia Cotovanu, κύρια ερευνήτρια στο Κέντρο Έρευνας του Τμήματος Βαλκανικών Σπουδών της Ακαδημίας Βουκουρεστίου και τον Διδάκτορα Δημήτριο Κοντογιώργη για την γνωστοποίηση και την προσκόμιση της ρουμανικής βιβλιογραφίας, τους καθηγητές μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα κύριο Παρασκευά Κονόρτα και κυρία Μαρία Ευθυμίου για τα σεμινάρια τους που αποσαφήνισαν όρους και ζητήματα.

Δεν θα μπορούσα να μην ευχαριστήσω την οικογένειά μου και ιδιαίτερα τον πατέρα μου Ανδρέα Χατζησταύρου, του οποίου το ήθος και οι σπουδές ήταν πηγή έμπνευσης. Οι συνοδοιπόροι φίλοι σε αυτό το ταξίδι της γνώσης αποτελούν, επίσης, μέρος των ευχαριστηρίων μου.

Αγγελική Χατζησταύρου,
Μάρτιος 2018

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	σελ. 3.
Περιεχόμενα.....	σελ. 4.
Εισαγωγή.....	σελ. 6.

Μέρος 1ο: Αναζητώντας τις Φαναριώτισσες

1.1. Χωροχρόνος.....	σελ. 10.
1.2. Μια απόπειρα προσδιορισμού των Φαναριωτισσών.....	σελ. 13.
1.3 Η κοινωνική καταγωγή των Φαναριωτισσών.....	σελ. 15.
1.4. Οι αποτυπώσεις της Φαναριώτισσας στις πηγές	
1.4.1 Η θετική αποτύπωση της Φαναριώτισσας στις πηγές	σελ. 26.
1.4.2. Η αρνητική αποτύπωση της Φαναριώτισσας στις πηγές	σελ. 30.

Μέρος 2ο: Σκιαγραφώντας τη ζωή των Φαναριωτισσών

2.1. Η «πρώτη» Φαναριώτισσα.....	σελ. 35
2.2. Η Φαναριώτισσα σύζυγος	σελ. 37.
2.2.2. Οι επιγαμίες, μια προσπάθεια ανάδειξης της γυναικείας παρουσίας	σελ. 38.
2.2.3. Οι όψεις του γάμου.....	σελ. 41.
2.2.4. Η μοιχεία.....	σελ. 47.
2.2.5. Η διάλυση του γάμου.....	σελ. 51.
2.3. Η μητέρα Φαναριώτισσα.....	σελ. 57.
2.3.1. Η γέννηση και ο τοκετός.....	σελ. 57.
2.3.2. Οι διαπροσωπικές σχέσεις μητέρας και παιδιού.....	σελ. 58.

2.4. Η νεαρή Φαναριώτισσα	
2.4.1. Η παιδική ηλικία.....	σελ. 64.
2.4.2. Η εκπαίδευση των νεαρών Φαναριωτισσών.....	σελ. 70.
2.5. Η Μοναχή Φαναριώτισσα.....	σελ. 76.

Μέρος 3ο: Αναζητώντας τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των Φαναριωτισσών

3.1. Οι Φαναριώτισσες και η εξουσία.....	σελ 79.
3.2. Οι Φαναριώτισσες ως αφιερώτριες και χορηγοί.....	σελ. 86.
3.3. Οι Φαναριώτισσες και τα ενδιαφέροντά τους.....	σελ. 92.
3.3.1. Η δημιουργικότητα των Φαναριωτισσών.....	σελ. 90.
3.3.2. Οι οικοδέσποινες Φαναριώτισσες	σελ. 96.
3.3.3. Οι Φαναριώτισσες και οι διασκεδάσεις.....	σελ. 100.
Συμπεράσματα.....	σελ. 105.
Πίνακας Εικόνων.....	σελ. 109.
Βιβλιογραφία.....	σελ. 110.

Εισαγωγή

«Η Ρωξάνδρα Μαυροκορδάτου καθιέρωσε τον τύπο της Φαναριώτισσας γυναίκας¹». Οι εννέα λέξεις της συγκεκριμένης πρότασης αποτέλεσαν την αφετηρία της προβληματικής και της συγγραφής της παρούσας εργασίας. Η Ρωξάνδρα φαίνεται να ορίζει και να ενσαρκώνει τις όψεις της ζωής της Φαναριώτισσας. Ωστόσο σε ένα δεύτερο στάδιο, η εξέταση του θέματος δημιουργεί μια σειρά προβληματισμούς, στην κορυφή των οποίων βρίσκεται το ερώτημα: ποιά είναι η Φαναριώτισσα; Πώς καθιερώνεται ένας τύπος μέσα σε μια κοινωνία τόσο μεγάλων αντιθέσεων και παρεκκλίσεων, όπως είναι η κοινωνία των Φαναριωτών;

Το ερώτημα αυτό οδήγησε σε μια πρώτη βιβλιογραφική αναζήτηση για την εύρεση μιας απάντησης. Σταθμός πρώτος η ελληνική βιβλιογραφία. Η σχεδόν ελλειμματική βιβλιογραφία οδηγεί σε δύο κατευθύνσεις: η πρώτη εξετάζει τις Φαναριώτισσες στο πλαίσιο της φαναριώτικης κοινωνίας εν συνόλω, ενώ η δεύτερη, πιο επικεντρωμένη στη γυναίκα, εστιάζει στην ανάδειξή της ως προσώπου πολιτισμού αφενός, και αφετέρου στην υπογράμμιση της συμμετοχής της στην προετοιμασία της Ελληνικής Επανάστασης², με την παρουσία της να χάνεται μέσα στο εθνικό αφήγημα.

Δεύτερος σταθμός η φανερά πιο εμπλουτισμένη ξενόγλωσση -και κυρίως ρουμάνικη- βιβλιογραφία, η οποία οριοθετείται σε δύο χρονικές περιόδους. Η πρώτη, εκφραζόμενη μεταξύ άλλων από τον Νικολάι Ιόργκα³ και τον Κωνσταντίνο Γκάνε⁴, παρουσιάζει τις Φαναριώτισσες ως Ρουμάνες πριγκίπισσες και ασχολείται με τον βαθμό στον οποίο αφομοιώθηκαν από τον ρουμάνικο πολιτισμό. Η δεύτερη, παρουσιάζεται στην ιστοριογραφία των τελευταίων δεκαετιών και έχει αναδείξει τομείς της ζωής της Φαναριώτισσας, είτε μέσα από νομικά έγγραφα είτε μέσα από τις τοιχογραφίες των ναών της Βλαχίας και της Μολδαβίας⁵ είτε από

¹ Κ. Ξηραδάκη, *Φαναριώτισσες, η συμβολή τους στα γράμματα, στις τέχνες και την κοινωνική πρόνοια*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1999, σελ. 30.

² Ξηραδάκη, *Γυναίκες στη Φιλική Εταιρεία*, Εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1971.

³ N. Iorga, *Portretele doamnelor romane*, Comisiunea Monumentelor Istorice, Βουκουρέστι 1937.

⁴ C. Gane, *Trecute vietii de doamna si domnițe*, τ. 2, Junimea, Βουκουρέστι 1933.

⁵ T. Dinu, *Οι Φαναριώτες στη Βλαχία και τη Μολδαβία*, Πορφύρα, Αθήνα 2017.

τον τρόπο της ενδυμασίας και της ζωής τους⁶. Ο κοινός παρονομαστής τους είναι η συνύπαρξή τους με την τοπική βογιάρικη ελίτ και η ζωή τους μέσα στην πραγματικότητα των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών.

Ωστόσο, απαραίτητη προϋπόθεση για την κατανόηση της Φαναριώτισσας είναι η αναδρομή στα πονήματα, στα στιχουργήματα, στη θεατρική παραγωγή, στα απομνημονεύματα, στις επιστολές και στα προσωπικά έγγραφα των ίδιων των Φαναριωτών και των Φαναριωτισσών.

Οι τρεις σταθμοί με οδήγησαν στην αμφισβήτηση του υπάρχοντος μοντέλου της «πρώτης Φαναριώτισσας» και στην αποκρυστάλλωση των ερωτημάτων-οδηγών της παρούσας εργασίας, τα οποία και θα αναλυθούν στα τρία μέρη του παρόντος πονήματος. Στο πρώτο μέρος της εργασίας, αφού ενταχθούν οι Φαναριώτισσες στον χώρο και τον χρόνο, θα χαρτογραφηθούν μέσα από μια ιστοριογραφική περιδιάβαση, η οποία θα αναδείξει τον τρόπο που αποτυπώνονταν στο χαρτί από τους συγχρόνους τους και τους ιστορικούς. Η περιδιάβαση θα ήταν ελλιπής χωρίς τον ορισμό της Φαναριώτισσας και την προβολή της ζωής της γυναίκας που καθιερώθηκε ως η πρώτη Φαναριώτισσα.

Η κόρη, η σύζυγος, η μητέρα και η μοναχή υφαίνουν τον ιστό της ζωής και των ρόλων των Φαναριωτισσών. Το παιχνίδι και η εκπαίδευση ως μέρος της ζωής της παιδικής ηλικίας των μικρών αρχοντισσών, το αυστηρό πλαίσιο των ενδογαμικών πρακτικών ως τμήμα της νεανικής τους ηλικίας, η συζυγική καθημερινότητα και η μητρότητα ως στοιχεία της ενήλικης ζωής τους, και στο άλλο άκρο η ζωή των γυναικών που επέλεξαν ή αναγκάστηκαν να επιλέξουν τη μοναστική ζωή, είναι μερικά από τα κεφάλαια του δεύτερου μέρους της εργασίας.

Η Φαναριώτισσα γυναίκα θα είναι το τρίτο μέρος της εργασίας. Οξύμωρη πρόταση μέσα σε μια εργασία που πραγματεύεται τη ζωή των Φαναριωτισσών; Όχι, καθώς η στάση, η παρουσία και η θέση της Φαναριώτισσας καταγράφεται στις πηγές μόνο μέσα από τη θέση που της προσέδιδε η οικογένειά της και η ανδροκρατούμενη κοινωνία. Ποια είναι η γυναίκα Φαναριώτισσα; Ποια ήταν τα ενδιαφέροντα και οι ασχολίες της; Πώς αντιλαμβανόταν η ίδια τον ρόλο της; Είχε πρόσβαση στην εξουσία; Είχε λόγο στην κοινωνία, στην οικογένεια και στην τέχνη; Στα κεφάλαια του τρίτου μέρους θα γίνει μια προσπάθεια να καταγραφεί η Φα-

⁶ C. Vintila-Ghitulescu, “La mode vient de Constantinople: Les boyards roumains entre Orient et Occident (XVIIIe siècle)”, *Études Balkaniques, Cahiers Pierre Bellon* 16 (2009), 109-126.

ναριώτισσα -ή καλύτερα να αποκρυσταλλωθεί η εικόνα της- μέσα από την ίδια τη Φαναριώτισσα, τα έργα της, την τέχνη της, τα αντικείμενά της, τα ενδιαφέροντά της.

Στόχος της εργασίας είναι να αναδειχθούν όψεις της ζωής της, από την καθημερινότητα στην εξουσία, από τα συνοικέσια στην απιστία, από τα ενδιαφέροντά της στη γραφή της, από την παιδική της ηλικία στην ωριμότητα. Συνεπώς, η Φαναριώτισσα ως μεμονωμένο υποκείμενο θα αποτελέσει τον βασικό άξονα της εργασίας, που θα εμπλουτιστεί με πίνακες δεδομένων και εικόνες. Η φαναριώτικη αόρατη γραφή και ο φαναριώτικος σιωπηρός προφορικός λόγος θα γράφονται σε πλάγια γραμματοσειρά, ώστε να αναδειχθεί μέσα από την απουσία η παρουσία της γυναίκας Φαναριώτισσας.

Μέρος 1ο

Αναζητώντας τις Φαναριώτισσες

1.1. Χωροχρόνος

Μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, άρχοντες του Ρωμαϊκού Γένους είχαν αναπτύξει ισχυρούς αστικούς πυρήνες στον Γαλατά, όπου και συγκεντρώνονταν οι επιχειρηματικές δραστηριότητές τους. Επρόκειτο για γραμματικούς, τζελεμπήδες, επιχειρηματίες, τραπεζίτες, εμινέδες (ενοικιαστές δημόσιων προσόδων), που με τις υπηρεσίες τους και τις διαμεσολαβητικές τους δραστηριότητες είχαν αποκτήσει τεράστιες περιουσίες και μεγάλη δύναμη, έχοντας χτίσει μια πολιτική, οικονομική και πνευματική αλληλεξάρτηση με το Πατριαρχείο⁷. Στις αρχές του 16ου αιώνα, ορθόδοξοι άρχοντες της Κωνσταντινούπολης και της Τραπεζούντας, αλλά και γενικά οι γκρεκολεβαντίνοι, επεκτάθηκαν στις Παρίστριες Ηγεμονίες μέσα από γαμήλιες στρατηγικές, πετυχαίνοντας πλούσιες συμμαχίες και δυνατά δίκτυα⁸. Με αυτόν τον τρόπο δραστηριοποιούνταν και ενσωματώνονταν στην τοπική αριστοκρατία, δεδομένου ότι η ντόπια βογιάρικη ελίτ δεν βασιζόταν τόσο στην κοινωνική καταγωγή και θέση, αλλά στην ικανότητα προσαρμοστικότητας, στην υιοθέτηση αξιών και στην κουλτούρα της υπηρεσίας⁹. Ωστόσο, τον 17ο αιώνα εμφανίζεται μια νέα ομάδα ανθρώπων, η οποία έχει αρχίσει να αμφισβητεί την παλαιά αριστοκρατία, χωρίς βέβαια να

⁷ Π. Κονόρτας, “Orthodox and Muslim Coexistence in the Ottoman Empire. An Example in the 15th and 16th Centuries: the Relationship Between the Orthodox Post-Byzantine Archontes and the Muslim-Ottoman Administration”, στο: *The Royal Academy for Islamic Civilisation Research AlBait Foundation, Model of Historical Coexistence Between Muslims and Christians and its Future Prospects. Proceedings of the 4th Muslim-Christian Consultation. Research Papers and Debates*, Αμμάν 1987, σελ. 77-90.

⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα, ο Μιχαήλ Σεϊντάλογλου Καντακουζηνός, που είχε συνάψει επιγαμίες με πρίγκιπες της Βλαχίας και της Μολδαβίας αλλά και με σερβικο-ελληνικές δυναστείες καθ' όλη την διάρκεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Σεϊντάνογλου, κατάφερε ως αντιπρόσωπος του Μεγάλου Βεζίρη Μεχμέτ Σόκολλου και ως μέλος ενός πολύπλοκου δικτύου συγγενείας, πελατειακών σχέσεων και πατρωνιών, να «διοικήσει» την αυτοκρατορία για δεκατέσσερα χρόνια, κυρίως στις δεκατίες του 1560 και του 1570. R. Păun, “Well-born of the polis, ottoman conquest and the reconstruction of the greek orthodox elites under Ottoman rule (15th- 17th)”, στο: R. Born, S. Jaqodzinski (επιμ.), *Türkenkriege und Adelskultur in Ostmitteleuropa vom 16- 19. Jahrhundert*, Studia Jagellonica Lipsiensia, Λειψία 2014, σελ. 59-85.

⁹ Păun, “Stratégies de familles, stratégies de pouvoir: les Gréco-Levantines en Moldavie au XVII siècle”, στο: I. Bălytă- V. Ghitulescu- M. Răzvan Uncureanu (επιμ.), *Stratégies dans les Balkans (16th-20th): Comportements sociaux et stratégies familiales dans les Balkans*, Actes du colloque international, 9-10 June 2006, New Europe College, Βουκουρέστι 2008, σελ.19.

προβεί στην εξόντωσή της, αλλά να αναπροσαρμόζεται στα νέα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα¹⁰.

Επιπλέον, η οθωμανική πραγματικότητα του 18ου αιώνα διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο για την παρουσία των Φαναριωτών στις Ηγεμονίες. Οι στρατιωτικές ήττες, η εδαφική συρρίκνωση, το «κλείσιμο» των συνόρων με την Ευρώπη, που έγινε ιδιαίτερα αντιληπτό με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς, σε συνδυασμό με την ισχυρή παρουσία-απειλή-πρόκληση των δύο γειτόνων ορθόδοξων αυτοκρατοριών, της Ρωσίας και των Αψβούργων, αλλά και ο επαναπροσδιορισμός της επαρχιακής διοίκησης τροποποίησαν τα δεδομένα. Η σχέση της αυτοκρατορίας με τους αντιπάλους της αλλάζει, εξέλιξη που οδηγεί στην υποχώρηση του στρατιωτικού χαρακτήρα έναντι του πολιτικού¹¹.

Ωστόσο, η σχέση της αυτοκρατορίας με τη Δύση εντοπίζεται και στο εμπόριο, με την εξαγωγή των πρώτων υλών της Ανατολής προς τις βιομηχανίες της Δύσης. Η μεγάλη άνθηση του διεθνούς εμπορίου προσέφερε σημαντικές προοπτικές στην άσκηση πιστωτικής δραστηριότητας από τους ιδιώτες, που με τη σειρά της οδήγησε στη συσσώρευση πλούτου και πολιτικής δύναμης, με αποτέλεσμα, ο δανεισμός προς τα μέλη της εκκλησιαστικής ιεραρχίας να οδηγεί αρχικά στην κατοχή εκκλησιαστικών αξιωμάτων και στη συνέχεια στην εξάρτηση από το Πατριαρχείο¹². Οι αλλαγές μέσα στην ορθόδοξη κοινότητα, η ανάγκη για πολύγλωσσους διερμηνείς στο πλαίσιο της κατανόησης της διπλωματικής ισχύος, οδηγεί στην ανάδειξη μιας γραφειοκρατίας, η οποία θα αρχίσει να διεκδικεί τον ρόλο της στη λήψη πολιτικών αποφάσεων και τελικά στην ίδια την άσκηση της πολιτικής εξουσίας, η οποία εκφράστηκε κυρίως από την κατοχή από τους Ρωμιούς της Κωνσταντινούπολης των τριών πολιτικών αξιωμάτων: του Διερμηνέα της Υψηλής Πύλης, του Δραγουμάνου του Στόλου και των Ηγεμόνων της Μολδαβίας και της Βλαχίας.

Η κατοχή του αξιώματος του ηγεμόνα της Βλαχίας και της Μολδαβίας από τους Φαναριώτες ήταν αποτέλεσμα των παραπάνω διεργασιών και τεκταινομένων, σε συνδυασμό με την αλλαγή του status quo των ηγεμονιών. Από τον 15ο αιώνα, οι ηγεμονίες πλήρωναν

¹⁰ Χ. Ι. Πατρινέλης, «Οι Φαναριώτες πριν από το 1821», *Ρωμιοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*, Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας, 13 Ιανουαρίου 2001, Εταιρεία Μελέτης της Καθ' Ημάς Ανατολής, Αθήνα 2002, σελ. 10.

¹¹ V. Aksan, "War and Peace", στο: S. Faroqhi (επιμ.), *The Cambridge History of Turkey*, τ. 3: *The Late Ottoman Empire, 1603- 1800*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2006, σελ. 108.

¹² Ch. Philliou, *Biography of an empire: governing Ottomans in an age of revolution*, University of California Press, Λονδίνο 2011, σελ. 58-59. .

ετήσιο φόρο υποτέλειας στην Οθωμανική Πύλη, με αντάλλαγμα τη διατήρηση της πολιτικής τους αυτονομίας. Ύστερα από επικύρωση της Πύλης, η τοπική βογιάρικη χριστιανική ελίτ διοικούσε τις επαρχίες. Ωστόσο τον 17ο αιώνα, η απείθεια των Βογιάρων, η πειθήνια στάση του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, οι προκλήσεις των Ρώσων και των Αψβούργων, και η ανάγκη για ένα σταθερό και ισχυρό οθωμανικό σύνορο, οδήγησε τους Φαναριώτες στον θρόνο των Παρίστριων Ηγεμονιών¹³.

¹³ Φ. Κοτζαγεώργης, «Οι Φαναριώτες», στο: Δ. Παπασταματίου, Φ. Κοτζαγεώργης (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού κατά τη Διάρκεια της Οθωμανικής Πολιτικής Κυριαρχίας*, Κάλλιπος, Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 143.

1.2. Μια απόπειρα προσδιορισμού των Φαναριωτισσών.

Με βάση τις πρωτογενείς πηγές, οι Φαναριώτισσες ήταν οι γυναίκες που ανήκουν σε ένα σύνολο οικογενειών¹⁴ με συνείδηση αρχοντικής καταγωγής, οι οποίες διέμεναν στη συνοικία του Φαναρίου της Κωνσταντινούπολης, ενώ οι άνδρες συγγενείς τους μονοπωλούσαν τα αξιώματα των Μεγάλων Διερμηνέων της Υψηλής Πύλης, των Δραγουμάνων του Οθωμανικού Στόλου και των Ηγεμόνων των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, της Βλαχίας και της Μολδαβίας. Επί παραδείγματι, η Σουλτάνα, σύζυγος του Μεγάλου Διερμηνέα της Πύλης Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου και γόνος της οικογένειας Χρυσοκουλέου¹⁵, η Μαρία Σκαναβή, κόρη του Δημητρίου Σκαναβή και μετέπειτα σύζυγος του Δραγουμάνου του Στόλου Νικολάου Μαυρογένη¹⁶, αλλά και η Ζαφείρα Γουλιανού, σύζυγος του Μεγάλου Διερμηνέα της Πύλης Ιωάννη Μαυροκορδάτου.

Στα απομνημονεύματά του ο Αλέξανδρος Ραγκαβής καταγράφει τις ονομασίες και τους τίτλους των Φαναριωτισσών: «ή σύζυγος δ' αὐτοῦ ἐλέγετο Δόμνα μὲν ὑπὸ τῶν ξένων, Κερά δ' ὑπὸ τῶν οἰκειῶν, καὶ προσηγορεύετο ἐκλαμπροτάτη... καὶ αἱ θυγατέρες του (αἱ Δο-

¹⁴ Ο Ευγένιος Ρίζος Ραγκαβής εκδίδει το 1892, το *livre d'or de la noblesse Phanariote, en Grèce, en Roumanie, en Russie et en Turquie*, με την προσθήκη πως είναι γραμμένο από έναν Φαναριώτη. Στη μελέτη του ο Ραγκαβής αριθμεί δεκαεννέα φαναριώτικες οικογένειες (Αργυρόπουλοι, Αριστάρχη, Καλλιμάχη, Καντακουζηνοί, Καρατζά, Γκίκα, Χαντζέρη, Μάνο, Μαυροκορδάτοι, Μαυρογένη, Μουρούζη, Νέγρη, Ρίζου-Ραγκαβή, Ρίζου Νερουλού, Ρωσσέτη, Σχοινά, Σούτσοι, Στρούτζα και Υψηλάντη), Ε. Ραγκαβής, *livre d'or de la noblesse Phanariote, en Grèce, en Roumanie, en Russie et en Turquie*, εκδ. Σ. Βλαστός, Παρίσι 1892, σελ. 21-211.

Ο καταγόμενος από τη φαναριώτικη οικογένεια των Σούτσων, Δημήτριος Σκαρλάτος Σούτσος, εκδίδει το 1972 το βιβλίο: *Ἑλληνες ηγεμόνες Βλαχίας και Μολδαβίας*. Στο παρόν βιβλίο παρουσιάζει με χρονολογική σειρά τους ηγεμόνες των Παρίστριων Ηγεμονιών μαζί με τα σημαντικότερα γεγονότα της εξουσίας τους. Αριθμεί δώδεκα οικογένειες (Γκίκα, Δούκα, Καντακουζηνού, Ρωσσέτη, Μαυροκορδάτου, Καλλιμάχη, Υψηλάντη, Μουρούζη, Καρατζά, Σούτσοι, Μαυρογένη και Χαντζέρη), στις οποίες περιλαμβάνονται μόνο όσες ηγεμόνευσαν στη Μολδοβλαχία, Δ. Σούτσος, *Ἑλληνες Ηγεμόνες Βλαχίας και Μολδαβίας*, Εστία, Αθήνα 1972, σελ. 97-310.

Ο Mihail-Dimitri Sturdza εκδίδει το 1983 στο Παρίσι το *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*. Στο συγκεκριμένο βιβλίο, όπως πιστοποιεί ο τίτλος δεν περιλαμβάνονται μόνο οι οικογένειες του Φαναρίου, αλλά και όλες οι μεγάλες οικογένειες της Ελλάδας, της Αλβανίας και της Κωνσταντινούπολης. Στην ενότητα του Φαναρίου περιλαμβάνονται, οι οικογένειες που παρουσιάζει και ο Ραγκαβής στο έργο του με κάποιες προσθήκες: (Βαλασσάκη, Κανάνο, Καραθεοδωρή, Καρυοφύλη, Χρυσοσκουλέου, Δημάκη, Ευπραγιώτη, Γεράκη, Γουλιανού, Χρυσοβέργη, Λαχοβάρη, Λαμπρινοί, Λαπίθη, Μαμωνά, Μαυροδή, Μαρονά, Παλάδοι, Πλαγκινοί, Ράλλη, Ρακόβιτσα, Ραμαδάνοι, Ραμάλοι, Σκαναβοί, Σουλτζιάρη, Τζούκοι, Βατατζοί, Βεντούρα, Βλαχούτζοι, Βλαστοί και Βογορίδοι), σύνολο σαράντα εννέα οικογένειες, Μ. Sturdza, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*, Sturdza, Παρίσι 1983, σελ. 300-500.

¹⁵ Δ. Σούτσος, *ό.π.*, σελ. 144.

¹⁶ Θ. Μπλανκάρ, *Ο Οίκος Μαυρογένη*, Δ. Αδαμοπούλου (μετ.), Εστία, Αθήνα 2006, σελ. 302.

μνίτσει), τῶν δὲ βεηζαδέδων αἱ σύζυγοι ἐλέγοντο Κοκκονίτζαι, καὶ προσηγορεύοντο ἐνδοξό-
ταται... αἱ δὲ Κυρίαὶ ἐλέγοντο Κοκκόναι καὶ ὁμοίως Εὐγενέσταται¹⁷». Ἄρα, για τον Φανα-
ριώτη Αλέξανδρο Ραγκαβή, οι Φαναριώτισσες είναι οι γυναίκες και οι κόρες των ηγεμόνων,
αλλά και οι γυναίκες των ηγεμονοπαίδων και τέλος οι αρχόντισσες. Τον ὄρο αρχόντισσα
χρησιμοποιεῖ και ο Παναγιώτης Κοδρικᾶς («αἱ εὐγενεῖς ἀρχόντισσαι τῆς Κωνσταντινουπό-
λεως¹⁸»), τονίζοντας την ευγένεια στην ομιλία, στη φυσική κατάσταση και στην κομψότητα
της γλώσσας. Για τον ιατροφιλόσοφο Μάρκο Ζαλλώνη οι Φαναριώτισσες υπάρχουν και ορί-
ζονται μόνο μέσα από το πρίσμα της ανδρικής παρουσίας¹⁹.

Σε αυτό το σημείο, βέβαια, πρέπει να επισημανθεῖ το γεγονός ὅτι στα κείμενα που παρή-
χθησαν από τους Φαναριώτες δεν χρησιμοποιεῖται ούτε το ὄνομα «Φαναριώτης» ούτε αὐτό
της «Φαναριώτισσας», προκειμένου να δηλωθεῖ μια ταυτότητα, ἕνας ρόλος ἢ μια ιδιότητα.
Οι παραπάνω ὄροι χρησιμοποιήθηκαν από τους ιστορικούς και ἐπρόκειτο για ετεροπροσδιο-
ρισμούς που δημιουργήθηκαν και ἐξελίχθηκαν μέσα στην ιστορική διαχρονία²⁰. Ὅμως, οι
Φαναριώτισσες δεν εἶναι μόνο τα γυναικεία μέλη των αριστοκρατικῶν οικογενειῶν που δια-
μένουν στο Φανάρι και ἀνήκουν σε μια συγκεκριμένη οικογένεια, ἄλλωστε, ὅπως πολύ σω-
στά υποστήριξε και ο Λεάνδρος Βρανούσης, «οἱ Φαναριώτες δεν εἶναι μόνο μια δεκάδα οἰ-
κογένειες, ἐκείνες που ἀξιώθηκαν να βγάλουν μέσα από τους κόλπους των δραγουμάνους και
ηγεμόνες. Γύρω τους εἶναι και πάμπολλες ἄλλες, ἐκείνες που προμήθευαν στην πατριαρχική
και στις ηγεμονικές αὐλές, τα σμήνη των αξιωματικῶν με τους πομπῶδεις τίτλους. Και πιο
πέρα σε μια ευρύτατη ομόκεντρη περιφέρεια, εἶναι ἕνας πλήθος ἀνθρώπων ποικίλης προε-
λεύσεως... ἕνας κόσμος ολόκληρος ἡ φαναριώτικη κοινωνία, ἀπὸ τον Βόσπορο ὡς τον Δού-
ναβη²¹».

Ἄρα, Φαναριώτισσες εἶναι οι γυναίκες που ἀνήκουν σε αὐτὴν την ομόκεντρη περιφέ-
ρεια, την φαναριώτικη κοινωνία. Εἶναι οι γυναίκες που ἐζήσαν και ἐδρασαν στο φαναριώτικο

¹⁷ Α. Ραγκαβῆς, *Απομνημονεύματα*, τ. 1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1984, σελ. 29-30.

¹⁸ Π. Κοδρικᾶς, *Εφημερίδες*, Αλ. Αγγέλου (επιμ.), Ερμής, Αθήνα 1991, σελ. 27.

¹⁹ Μ. Ζαλλώνης, *Σύγγραμμα περὶ Φαναριωτῶν*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1972, σελ. 52.

²⁰ Α. Ριπιδί, "Phanar, Phanariotes, Phanarisme", *Revue des Études Sud-Est Européennes* 13 no. 2 (1975), 231- 239

²¹ Λ. Βρανούσης, «Ἰδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις», στο: *Ἱστορία του Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΑ', Ἐκδοτική Αθηνῶν, Αθήνα 1975, σελ. 444.

περιβάλλον, ως σύζυγοι, ως εργαζόμενες, ως ερωμένες. Είναι οι γόνοι φαναριώτικων και βογιάρικων οικογενειών, που παντρεύτηκαν βογιάρους και Φαναριώτες αντίστοιχα, όπως η Ελισάβετ Βακαρέσκου, σύζυγος του ηγεμόνα της Βλαχίας και της Μολδαβίας Κωνσταντίνου Υψηλάντη, και η Αννίκα Γκίκα, γυναίκα του Εμμανουήλ Φλωρέσκο. Φαναριώτισσα είναι η περίφημη Μαδάμα Τυανίτη, κόρη του Μανουήλ Ρίζου-Ραγκαβή και σύζυγος του ιατρού Γεωργίου Τυανίτη ή η Ζωή Φραγκοπούλου, σύζυγος του Κωνσταντίνου Μπάνου Καρατζά, ή ακόμα η Ευφροσύνη Μαυροκορδάτου, σύζυγος του σπαθάρη Στέφανου Μισόγλου

1.3. Η κοινωνική καταγωγή των Φαναριωτισσών

Πίνακας Επιγαμιών

Χρονολογίες	Μεγάλοι Διερχόμενοι	Δραγουμένοι του Στόλου	Ηγεμόνες της Μολδαβίας	Ηγεμόνες της Βλαχίας
1660-1700	1661-1673 Ο Παναγιώτης Νικουσίος είχε νυμφευτεί δύο φορές: μια κόρη Καντακουζήνου και μια γυναίκα το γένος Καλβορκάση			
	1673-1709 Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ο εξ απορρήτων είχε νυμφευτεί τη Σουλτάνα Χρυσοσκουλέου			
	1689-1709 Ο Νικόλαος Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτος είχε νυμφευτεί τρεις φορές: την Κασσάνδρα Καντακουζήνου, την Πουλχερία Κίουρτση και τη Σμαράγδα Παναγιωτάκη			
1700-1710		1701-1710 ο Ιωαννάκης Πορφυρίτης (:)	1709-1710 Ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος είχε νυμφευτεί τρεις φορές: την Κασσάνδρα Καντακουζήνου, την Πουλχερία Κίουρτση και τη Σμαράγδα Παναγιωτάκη	
1710- 1720	1709-1717 ο Ιωάννης Μαυροκορδάτος είχε νυμφευτεί μία φορά, τη Ζαφείρα Γουλιανού	1713-1731 Ο Κωνσταντίνος Βεντούρας είχε νυμφευτεί μια Θεοδόρα	1711-1715 Νικόλαος Μαυροκορδάτος	1715-1716 Νικόλαος Μαυροκορδάτος

Χρονολογίες	Μεγάλοι Διερχόμενοι	Αραγουμάνοι του Στόλου	Ηγεμόνες της Μολδαβίας	Ηγεμόνες της Βλαχίας
				1716-1719 Ο Ιωάννης Μαυροκορδάτος είχε νυμφευτεί δύο φορές, τη Μαρία Γουλιανού και τη Σουλτάνα Μάνου
1720-1730	1717-1727 ο Γρηγόριος Μ. Γκίκας είχε νυμφευτεί μία φορά, τη Ζωή Μπάνου		1726-1733 Γρηγόριος Μ. Γκίκας	1730-1733 Ο Κωνσταντίνος Ν. Μαυροκορδάτος είχε νυμφευτεί δύο φορές, τη Σμαράγδα Καντακουζηνού και την Κατερίνα Ρωσσέτη
1730- 1740	1727-1740 Ο Αλέξανδρος Γκίκας είχε νυμφευτεί την κόρη του Μέγα Χαρτοφύλακα, Δημητρίου Ευπραγιώτη	1731-1743 Γεώργιος Ραμαδάνης (ς)	1733-1735 Κωνσταντίνος Ν. Μαυροκορδάτος	1733-1735 Γρηγόριος Μ. Γκίκας 1735-1741 Κωνσταντίνος Ν. Μαυροκορδάτος
			1735-1741 Γρηγόριος Μ. Γκίκας	
1740-1750	1740-1750 ο Ιωάννης Καλλιμάχης είχε νυμφευτεί τη Ραλλίτσα Χρυσοσκουλέου	1744-1750 Ο Νικόλαος Πέτρου Μαυρογένης είχε νυμφευτεί μία γυναίκα με το όνομα Μαρουσάκη	1741-1743 Κωνσταντίνος Ν. Μαυροκορδάτος 1743-1747 Ιωάννης Μαυροκορδάτος 1748-1749 Κωνσταντίνος Μαυροκορδάτος	1744-1748 Κωνσταντίνος Ν. Μαυροκορδάτος 1748-1752 Γρηγόριος Μ. Γκίκας
	1751-1752 ο Ματθαίος Γκίκας είχε νυμφευτεί την Ρωξάνη Α. Μαυροκορδάτου	1750-1755 Στέφανος Δημάκης	1753-1756 Ο Ματθαίος Γρ, Γκίκας είχε νυμφευτεί την κόρη του καπουκεχαγιά Μιχαλόπουλου	1752-1753 Ματθαίος Γρ, Γκίκας

Χρονολογίες	Μεγάλοι Διερχόμενοι	Αραγουμάνοι του Στόλου	Ηγεμόνες της Μολδαβίας	Ηγεμόνες της Βλαχίας
	1753-1758 Ιωάννης Καλλιμάχης 1758-1764 Ο Γρηγόριος Α. Γκίκας είχε νυμφευτεί την Αικατερίνη Ι. Ρίζου Ραγκαβή	1756-1759 Νικόλαος Μαυρογένης	1757-1758 Σκαρλάτος Γρ. Γκίκας 1758-1761 Ο Ιωάννης Καλλιμάχης είχε νυμφευτεί τη Ραλλίτσα Χρυσοσκουλέου	1756-1758 Κωνσταντίνος Ν. Μαυροκορδάτος 1758-1761 Ο Σκαρλάτος Γρ. Γκίκας είχε νυμφευτεί τρεις φορές, την Αικατερίνη Ρακόβιτσα, την Ευφροσύνη και τη Ρωξάνη Μουρούζη (σύμφωνα με τον Ραγκαβή είχε παντρευτεί μία φορά την κόρη του σπαθάρη Γ, Καντακουζηνού)
1760-1770		1762-1763 Θωμάς Δημάκης νυμφεύτηκε την εγγονή του Νικόλαου Μαυρογένους, Αικατερίνη	1761-1764 Ο Γρηγόριος Ι Καλλιμάχης είχε νυμφευτεί την Ελένη Α. Μαυροκορδάτου	1761-1763 Κωνσταντίνος Ν. Μαυροκορδάτος
	1764-1765 Ο Γεώργιος Καρατζάς είχε νυμφευτεί τη Σουλτάνα Ι Μαυροκορδάτου	1764-1765 Ο Κωνσταντίνος Μουρούζης είχε νυμφευτεί δύο φορές, τη Σουλτάνα Σουλγεάρογλου και την Ευφροσύνη Σούτσου	1764-1767 Ο Γρηγόριος Αλ. Γκίκας είχε νυμφευτεί την Αικατερίνη Ραγκαβή	1765-1766 Σκαρλάτος Γρ. Γκίκας
	1765-1768 Ο Σκαρλάτος Καρατζάς είχε νυμφευτεί την κόρη ενός καπουκεχαγιά Θεόδωρου	1765 Ο Στέφανος Μαυρογένης είχε νυμφευτεί την κόρη του Κωνσταντίνου Δράκου Σούτσου. 1765-1767 Ο Νικόλαος Ι. Ρωσσέτι είχε νυμφευτεί τη Μαρία Γ. Γκίκα		1766-1768 Ο Αλέξανδρος Σκ. Γκίκας είχε νυμφευτεί δύο φορές, τη Μαρία Ραγκαβή και τη Σμαραγδί Μουρούζη
	1768-1769 Ο Νικόλαος Σούτσος είχε νυμφευτεί την Αικατερίνη Μαυροκορδάτου 1769-1770 Μιχαήλ Ρακόβιτσας	1767-1768 Ο Εμμανουήλ Αργυρόπουλος είχε νυμφευτεί δύο φορές, τη Λουκία Α. Σούτσου και μια αρχόντισσα από την Βλαχία 1768-1770 Ιωάννης Πετρινός (,)	1767-1769 Γρηγόριος Ι Καλλιμάχης	1768-1769 Γρηγόριος Αλ. Γκίκας είχε νυμφευτεί την Αικατερίνη Ραγκαβή
	1770-1774 Σκαρλάτος Καρατζάς 1774 Ο Αλέξανδρος Ι. Υψηλάντης είχε νυμφευτεί την Αικατερίνη Δ. Μουρούζη 1774-1777 Ο Κωνσταντίνος Δ. Μουρούζης είχε νυμφευτεί δύο φορές, τη Σουλτάνα Σουλγεάρογλου και την Ευφροσύνη Σούτσου	1770-1786 Ο Νικόλαος Π. Μαυρογένης είχε νυμφευτεί τη Μαρία Δ. Σκαναβή	1774-1777 Γρηγόριος Αλ. Γκίκας	1770-1771 Ο Μανουήλ Ρωσσέτι είχε νυμφευτεί τη Ραλλού Α. Γκίκα 1774-1782 Αλέξανδρος Ι. Υψηλάντης

Χρονολογίες	Μεγάλοι Διερχόμενοι	Αραγομάνοι του Στόλου	Ηγεμόνες της Μολδαβίας	Ηγεμόνες της Βλαχίας
	1777-1782 Ο Νικόλαος Κ. Καρατζάς είχε νυμφευτεί κάποια Ταρσία		1777-1782 Ο Κωνσταντίνος Δ. Μουρούζης	
1780-1790	1782-1783 Ο Μιχαήλ Κ. Σούτσος είχε νυμφευτεί τη Σεβαστία Ι. Καλλιμάχη 1783-1785 Ο Αλέξανδρος Ι. Μαυροκορδάτος είχε νυμφευτεί τη Ζαφείρα Καρατζά 1785-1788 Ο Αλέξανδρος Ι. Καλλιμάχης είχε παντρευτεί την Ελένη Γρ, Γκίκα 1788 Κωνσταντίνος Ρωσσέτι (σύγαμπος με τους Υψηλάντηδες) 1788-1790 Μανουήλ Καρατζάς	1786- 1790 Ο Στέφανος Δ. Μαυρογένης	1782- 785 Ο Αλέξανδρος Κ. Μαυροκορδάτος είχε νυμφευτεί τη Μαρία Καλλιμάχη 1785-1786 Αλέξανδρος Ι. Μαυροκορδάτος 1786-1788 Ο Αλέξανδρος Ι. Υψηλάντης είχε νυμφευτεί την Αικατερίνη Δ. Μουρούζη 1788-1789 Ο Εμμανουήλ Ρωσσέτι είχε νυμφευτεί τη Ραλλού Α. Γκίκα	1782-1783 Νικόλαος Κ, Καρατζάς 1783-1786 Ο Μιχαήλ Κ. Σούτσος είχε νυμφευτεί τη Σεβαστία Ι. Καλλιμάχη 1786-1790 Νικόλαος Π. Μαυρογένης
	1790-1792 Ο Αλέξανδρος Κ, Μουρούζης είχε νυμφευτεί τη Ζωή Ρωσσέτη 1792-1794 Γεώργιος Κ. Μουρούζης 1794 Ο Αλέξανδρος Ι. Καλλιμάχης είχε νυμφευτεί τη Μαρία Γρ, Γκίκα 1795 Γεώργιος Κ. Μουρούζης 1796-1799 Ο Κωνσταντίνος Α. Υψηλάντης είχε νυμφευτεί δύο φορές, τη Ραλλού Καλλιμάχη και την Ελισάβετ Βακαρέσκου	1790-1797 Ο Κωνσταντίνος Χατζερής είχε παντρευτεί τη Ρωξάνη Αλ. Γκίκα	1792 Αλέξανδρος Κ, Μουρούζης 1792-1795 Ο Μιχαήλ Κ. Σούτσος είχε νυμφευτεί τη Σεβαστία Ι. Καλλιμάχη 1795-1799 Αλέξανδρος Ι. Καλλιμάχης	1791-1793 Μιχαήλ Κ. Σούτσος 1793-1796 Αλέξανδρος Κ, Μουρούζης 1796-1797 Αλέξανδρος Ι. Υψηλάντης
		1797-1799 Ο Αλέξανδρος Ν. Σούτσος είχε νυμφευτεί την Ευφορόση Α. Καλλιμάχη	1799-1801 Κωνσταντίνος Δ. Υψηλάντης	1797-1799 Ο Κωνσταντίνος Χατζερής είχε νυμφευτεί τη Ρωξάνη Α. Γκίκα
	1799-1802 Αλέξανδρος Ν. Σούτσος	1799-1800 Ο Ιωάννης Ν. Καρατζάς είχε νυμφευτεί τη Μαρία Σκαναβή		1799-1801 Αλέξανδρος Κ. Μουρούζης

Χρονολογίες	Μεγάλοι Διερχόμενοι	Αραγουμάνοι του Στόλου	Ηγεμόνες της Μολδαβίας	Ηγεμόνες της Βλαχίας
1800-1810	1802-1807 Ο Αλέξανδρος Μ. Σούτσος είχε νυμφευτεί τη Μαρία Λαπίθη	1800-1803 Ο Ιωάννης Ν. Καλλιμάχης είχε νυμφευτεί τη Ρωξάνη Μουρούζη 1803-1806 Παναγιώτης Μουρούζης (:) 1806-1807 Ο Μιχαήλ Χαντζέρης είχε νυμφευτεί τη Ρωξάνη Σκ. Μαυροκορδάτου 1807-1809 Θεόδωρος Ρίζος είχε νυμφευτεί τη θυγατέρα του χατμάνου Χουρμουζάκη	1801-1802 Ο Αλέξανδρος Ν, Σούτσος είχε νυμφευτεί την Ευφροσύνη Αλ. Καλλιμάχη 1802-1806 Αλέξανδρος Κ, Μουρούζης 1806 Ο Σκαρλάτος Αλ. Καλλιμάχης είχε νυμφευτεί τη Σμαράγδα Ν. Μαυροκορδάτου 1806-1807 Αλέξανδρος Κ, Μουρούζης 1807 Ο Αλέξανδρος Ι. Χαντζέρης είχε νυμφευτεί τη Σμαράγδα Ι. Καλλιμάχη	1801-1802 Μιχαήλ Κ. Σούτσος είχε νυμφευτεί τη Σεβεστία Ι. Καλλιμάχη 1802 Αλέξανδρος Ν, Σούτσος 1802-1806 Ο Κωνσταντίνος Α. Υψηλάντης είχε νυμφευτεί δύο φορές, τη Ραίλου Καλλιμάχη και την Ελισάβετ Βακαρέσκου 1806 Αλέξανδρος Ν. Σούτσος 1806-1807 Κωνσταντίνος Α Υψηλάντης
	1808 Ιωάννης Ν. Καταζάς 1808-1812 Ο Δημήτριος Μουρούζης είχε νυμφευτεί την Ευφροσύνη Σούτσου	1809 Ο Ιάκωβος Αργυρόπουλος είχε νυμφευτεί τη Μαρία Μ. Σούτσου 1809-1810 Θεόδωρος Ρίζος	1807-1818 Σκαρλάτος Αλ. Καλλιμάχης	
1810-1821		1810-1811 Μιχαήλ Χαντζέρης		

Χρονολογίες	Μεγάλοι Διερχόμενοι	Αραγουμάνοι του Στόλου	Ηγεμόνες της Μολδαβίας	Ηγεμόνες της Βλαχίας
	<p>1812 Ο Ιωάννης Ι. Καρατζάς είχε νυμφευτεί την Ελένη Σκαναβή</p> <p>1812-1815 Ο Ιάκωβος Αργυρόπουλος είχε νυμφευτεί τη Μαρία Μ. Σούτσου</p> <p>1815-1818 Ο Μιχαήλ Σούτσος είχε νυμφευτεί τη Ρωξάνη Καρατζά</p>	<p>1811-1816 Ο Κωνσταντίνος Ν Μαυρογένης ()</p> <p>1816-1818 Ο Μιχαήλ Αλ. Μάνου είχε νυμφευτεί τη Μαρία Καρατζά</p>		<p>1812-1818 Ιωάννης Γ. Καρατζάς</p>
	<p>1818-1821 Ο Ιωάννης Καλλιμάχης είχε νυμφευτεί τη Ρωξάνη Κ. Μουρούζη</p> <p>1821 Κωνσταντίνος Μουρούζης είχε νυμφευτεί τη Ραλλού Α. Μαυροκορδάτου</p>	<p>1818-1821 Νικόλαος Μουρούζης [είχε αρραβωνιαστεί τη Ραλλού Σούτσου]</p>	<p>1819-1820 Ο Μιχαήλ Σούτσος είχε νυμφευτεί τη Ρωξάνη Καρατζά</p>	<p>1818-1821 Ο Αλέξανδρος Ν. Σούτσος είχε νυμφευτεί την Ευφροσύνη Αλ. Καλλιμάχη</p>

«Μέ ὅλας τὰς πρὸς ἀλλήλους διχόνοιάς των, οἱ Φαναριῶται δὲν ἐσυμπεθέρευαν με ἄλλων κλάσιν ἀνθρώπων, εἰμὴ μὲ τὴν ὁμοιοβάθμιάν των, τὴν φαναριώτικην. Ἦ σπάνιος καὶ σχεδὸν μοναδικὴ περίστασις, ὅποτε ὁ Ἰωάννης Καρατσᾶς ἐνυμφεύθη τὴν τοῦ Χίου Σκαναβῆ θυγατέρα²²». Με μια πρώτη ανάγνωση της ιστορίας του Κωνσταντίνου Κούμα, γίνεται αντιληπτό πως οι επιγαμίες στους φαναριώτικους κύκλους πραγματώνονταν ανάμεσα στις φαναριώτικες οικογένειες. Παρατήρηση που αληθεύει μόνο το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Μέσω των ενδογαμιών η ανοιχτή κοινωνική ομάδα των Χριστιανών αξιωματούχων θα μετατραπεί σε ένα κλειστό αριστοκρατικό σύστημα²³, ὅπως ἄλλωστε τεκμηριώνεται και ἀπὸ τα στοιχεία του πίνακα που δημιουργήσαμε βάσει μιας σειράς ἀπὸ πρωτογενεῖς και δευτερογε-

²² Κ. Κούμας, *Ἱστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἕως τῶν ἡμερῶν μας*, τ. 12, εκδ. Αντ. Αουκούλου, Βιέννη 1830-1823, σελ. 535.

²³ Χ. Μηνάογλου, *Ἑλληνες Διπλωμάτες στὴν Οθωμανικὴ Αυτοκρατορία: ὁ Κωνσταντίνος Καρατζάς, ὁ Μπάνος καὶ τὸ ταξίδι του στὴν Πρωσία (1790-1792)*, Διδακτορικὴ Διατριβή, Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2012, σελ. 62.

νείς πηγές²⁴. Στόχος ήταν να αποκρυσταλλωθούν καλύτερα τα φαναριώτικα δίκτυα και οι πελατειακές σχέσεις που επιτυγχάνονταν μέσω των γαμικών τακτικών αφενός και αφετέρου να υπογραμμιστεί η κομβική θέση των γυναικών σε αυτά.

Κατά τό χρονικό διάστημα 1660-1740, στα τρία βασικά αξιώματα δρουν Φαναριώτες με συζύγους απογόνων και συγγενών των παλαιών αρχόντων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της νέας γενιάς είναι ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, γιος της επιγαμίας Μαυροκορδάτου-Μπεγλιτζή, κλασικής ένωσης ισχυρού πολιτικά ονόματος με όνομα βαρειάς οικονομικής ισχύος, οδήγησε σε γάμο την αδελφή του Ζωή με τον Ιωάννη Καριοφύλλη και ο ίδιος νυμφεύθηκε με τη Σουλτάνα Χρυσοσκουλέου, κόρη του Μεγάλου Λογοθέτη της Εκκλησίας²⁵. Ως εδραιωμένος πια Μεγάλος Διερμηνέας ακολούθησε την ίδια τακτική στα παιδιά του. Η κόρη του Ελένη παντρεύτηκε τον γιο του ηγεμόνα της Μολδαβίας Αντώνιο Ρωσσέτι, ενώ η Ρωξάνη τον Μεγάλο Βάνο Ματθαίο Γκίκα και η Σουλτάνα τον Δημητράσκο Μουρούζη. Ο Νικόλαος σύναψε τρεις γάμους με την Κασσάνδρα Καντακουζηνού, την Πουλχερία Κιούρτση και τη Σμαράγδα Παναγιωτάκη. Μέσα στο ίδιο πλαίσιο, τα παιδιά του υιοθέτησαν ανάλογες γαμικές τακτικές. Επιστρέφοντας στον αρχικό κλάδο των Μαυροκορδάτων, ο Ιωάννης παντρεύτηκε τη Ζαφείρα Γουλιανού, ο Κωνσταντίνος τη Σμαράγδα Καντακουζηνού και την Κατερίνα Ρωσσέτι, ο Ιωάννης μια απόγονο των Στούρτζα και ο Αλέξανδρος τη Σμαράγδα Κατακουζηνού²⁶. Ως αποτέλεσμα, ο Αλέξανδρος κατάφερε αφενός μέσω επιγαμιών και πατρωνιών και αφετέρου με άμεσες σχέσεις με τον Μεγάλο Βεζίρη να δικτυωθεί και να εδραιωθεί στην πολιτική σκηνή της εποχής του²⁷.

Περί των γαμικών τακτικών των Μαυροκορδάτων και των παρασκηνιακών τεκταινόμενων, ένα τεκμηριωμένο αφήγημα είναι οι «Δακικαί Εφημερίδες» του Καισάριου

²⁴ Ε. Ραγκαβής, ό.π., σελ. 27-211, Δ. Σούτσος, ό.π. σελ. 97-310, Sturdza, ό.π., σελ. 300-500, Μπλακάρ, ό.π., σελ. 427, Μαρινέσκου, *Η Τραπεζουντιακή Οικογένεια Μουρούζη, γενεαλογική μελέτη*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2011, σελ. 49-56, Μισκέβκα, *Ο Ηγεμόνας Κωνσταντίνος Υψηλάντης (1760;-1816)*, Αθ. Καραθανάσης (μετ.), Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1999, σελ. 297, Επ. Σταματίου, *Βιογραφία των Ελλήνων Μεγάλων Διερμηνέων του Όθωμανικού κράτους*, εκδ. Π. Πουρνάρας, Θεσσαλονίκη 1878, Β. Σφυρόερας, *Οι Δραγουμάνοι: ο θεσμός και οι φορείς*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα 1969, σελ. 86-170, É. Legrand, *Genéalogie des Maurocordato de Constantinople*, J. Maisonneuve, Παρίσι 1900, σελ. 10-46.

²⁵ Păun, «Well born», ό.π., σελ. 64-65.

²⁶ Ε. Ραγκαβής, ό.π., σελ. 27-211, Δ. Σούτσος, ό.π., σελ. 141-301, Sturdza, ό.π., σελ. 300-500, Μπλακάρ, ό.π., σελ. 427

²⁷ Păun, «Well born», ό.π., σελ. 65.

Δαπόντε²⁸. Μεταξύ άλλων, καταγράφονται οι γαμικές συμφωνίες ανάμεσα στον Κωνσταντίνο Μαυροκορδάτο και την Αναστασία Ρακόβιτσα, οι οποίες ενορχηστρώθηκαν από τον Νικόλαο Μαυροκορδάτο. Εξυπηρετούσαν την πολιτικοοικονομική συμμαχία ανάμεσα στις δύο πλευρές: «ἀνακοινώθηκαν οἱ ἀρραβῶνες εἰς αὐτόν, δεκαετὴ ὄντα, μετὰ τῆς Ἀναστασίας, θυγατρὸς Μιχαὴλ Ῥακόβιτσα, αὐθέντου Μολδαβίας, ὅστις ἐχθρικῶς φερόμενος κατὰ τοῦ πατρὸς του, ζητῶντας τὸν θρόνον τῆς Βλαχίας, καὶ μὴν ἔχοντας ὄλως σκοπὸν διὰ συγγένειαν καὶ ἀναβάλλοντας τὴν ἐκτέλεσιν τῶν γάμων, ὅπου ὁ πατὴρ του ἐζήτησεν, προέβαιεν ἐχθρικὰ κινήματα, καὶ ἀκολούθησαν πολλαὶ διχόνοιαὶ καὶ ἀμοιβαῖαι καταδρομαὶ²⁹».

Ἵστερα «διαλυθέντος τοῦ ἀρραβῶνος μετὰ τῆς θυγατρὸς τοῦ Μιχάλβοδα, συνεζευγνύθη μετὰ εὐγενοῦς κόρης Σμαράγδας, ἐκ τῆς φαμελιᾶς τῶν ἐν Βλαχίᾳ Καντακουζηνῶν, θυγατρὸς τοῦ Ῥαδούλου πρωτοσπαθαρίου³⁰», μέχρι το 1730, ὁπότεν ὁ Μιχαὴλ Ρακόβιτσα ἀμφισβήτησε τὴν ἐξουσία τοῦ Κωνσταντίνου³¹. Ὁ τελευταῖος «ἔχοντας παιδιόθεν κλίσιν, ἐζήτησε διὰ νὰ λάβῃ εἰς γυναῖκα τὴν θυγατέρα τοῦ Μιχαὴλ βοεβόδα, μετὰ τὴν ὁποίαν ἦτον ἀρραβωνιασμένος³²», ἀλλὰ ὁ πρῶτος ἀρνήθηκε. Ἵστερα, τὰ πράγματα ἐγίναν πιο περίπλοκα καθὼς «οἱ συγγενεῖς καὶ οἱ ἄλλοι πολῖται εὐγενεῖς, ὁμοῦ πατριάρχης καὶ ἀρχιερεῖς, μετὰ διαφωνίαν ἐπάσχιζον διὰ νὰ λάβῃ σύζυγον ὁ αὐθέντης, καὶ ἐπρόβαλαν τέσσερα πρόσωπα³³». Ὁ Κωνσταντίνος, ὁμοῦ «ἐζήτησεν ἐπιμόνως καὶ ἐκ δευτέρου τὴν θυγατέρα του, καὶ πάλιν τὸ ἀπεποιήθη, καὶ ἐκ τρίτου ἐπρόβαλε καὶ ἐζήτησε νὰ φιλιοθῶσιν³⁴». Τελικὰ, μετὰ τὴν ἐξορία τοῦ Μιχαὴλ Ρακόβιτσα, ὁ Κωνσταντίνος «ἔλαβεν εἰς σύζυγον Αἰκατερίναν, τὴν θυγατέρα τοῦ Κωνσταντίνου Ῥωσσέτου, βόρνικου τῆς Πογδανίας³⁵».

²⁸ Ἄλλωστε καταγράφηκαν, ὕστερα ἀπὸ παρότρυνση τοῦ ηγεμόνα Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου, Δαπόντες, *Κήπος χαρίτων: τουτέστι, βιβλίον περιέχον τὴν περίοδον τοῦ Τιμίου Ξύλου τοῦ ζωοποιοῦ Σταυροῦ, τοῦ ἐν τῇ ἱερᾷ καὶ βασιλικῇ Μονῇ τοῦ Ξηροποτάμου, τῆ οὔση ἐν τῷ ἀγιωνύμῳ Ὁρει τοῦ Ἀθωνοῦ καὶ ἄλλα διάφορα*, Γ. Π. Σαββίδης (ἐπιμ.), Ἑρμῆς, Αθήνα 1995, σελ. 33.

²⁹ Δαπόντες, *Δακικαὶ Ἐφημερίδες, Éphémérides Daces ou chronique de la guerre de quatre ans (1736-1739)*, publiée, E. Legrand (ἐπιμ.), τ. 1, E. Leroux, Παρίσι 1880, σελ. Τλζ.

³⁰ Ὁ.π., σελ. Τμα.

³¹ Ὁ.π., σελ. Τμδ.

³² Ὁ.π., σελ. Τμζ.

³³ Ὁ.π., σελ. Τμζ.

³⁴ Ὁ.π., σελ. Τμθ.

³⁵ Ὁ.π., σελ. Τμθ.

Όσο για την αδελφή του Κωνσταντίνου, Σουλτάνα, πριν παντρευτεί τον Μεγάλο Ποστέλνικο της Μολδαβίας, Δημήτριο Μουρούζη³⁶, είχε αρραβωνιαστεί τον γιο του Μιχαήλ Ρακόβιτσα, Στέφανο. Ο στόχος ήταν να σταματήσουν οι επιδρομές, δεδομένης της θέλησης των βογιάρων και του Γρηγορίου Γκίκα να ενωθούν με τον Μιχαήλ και να εκδιώξουν τον Κωνσταντίνο από την ηγεμονία της Μολδαβίας³⁷. Όμως και πάλι οι αρραβώνες δεν τελεσφόρησαν, καθώς ο Μιχαήλ αρραβόνιασε και πάντρεψε τον γιο του με την κόρη του Κωνσταντίνου, Χατμάνου του Γρηγορίου Γκίκα, έναντι «τριάντα ταλάντων³⁸».

Η τομή της αλλαγής της ανοιχτής αριστοκρατίας σε ένα κλειστό σύστημα αρχίζει να εμφανίζεται στις δεκαετίες του 1760-1780, όταν εδραιώνονται οι οικογένειες της νέας αριστοκρατίας, (Καρατζά, Μουρούζη, Σούτσου, Υψηλάντη και Χαντζερή), γνωστής ως Φαναριώτικης³⁹. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πως οι γαμικές συμμαχίες οριοθετούνται και μέσα στα ίδια τα αξιώματα, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του Θωμά Δημάκη που νυμφεύτηκε την Αικατερίνη Μαυρογένη, εγγονή του Μεγάλου Δραγουμάνου του Στόλου Νικόλαου Πέτρου Μαυρογένη. Ο γάμος αυτός συντέλεσε σημαντικά στην άνοδο του Θωμά στο αξίωμα της Δραγουμανίας στις 14 Οκτωβρίου 1762⁴⁰. Επιπλέον, οι συμμαχίες δεν περιορίζονταν μόνο στα μεγάλα αξιώματα, αλλά και στους μέσους Φαναριώτες⁴¹, δηλαδή στους χαμηλόβαθμους αξιωματούχους των Ηγεμονιών, του Πατριαρχείου και της Οθωμανικής Διοίκησης, που βρέθηκαν συχνά πολύ κοντά στην ανάρρηση, χωρίς όμως αποτέλεσμα⁴².

Η μεγαλύτερη τομή πήγε να συντελεστεί λίγα χρόνια πριν την Ελληνική Επανάσταση. Το 1819, ο Σουλτάνος εξέδωσε ειδικό κανονισμό «κανουναμέ», που περιόριζε

³⁶ Μαρινέσκου, ό.π., σελ. 61.

³⁷ Δαπόντες, «Δακικαί Εφημερίδες», ό.π., σελ. Τνα.

³⁸ Ό.π., σελ. Τνβ.

³⁹ Πατρινέλης, ό.π., σελ 22.

⁴⁰ Σφυρόερας, ό.π., σελ. 112.

⁴¹ Ο Πατρινέλης χωρίζει τους Φαναριώτες σε δύο κύκλους. Στον πρώτο ανήκαν τα μέλη δέκα με δώδεκα οικογενειών, Μαυροκορδάτοι, Γκίκα, των γόνων των ημιεξελληνισμένων οικογενειών Ρακόβιτσα και Καλλιμάχη, και των οικογενειών του 18ου αιώνα, δηλαδή Καρατζά, Σούτσοι, Ρωσσέτι, Υψηλάντη, Μουρούζη, Μαυρογένη, Χαντζερή, Αργυρόπουλοι και Αριστάρχη. Στο δεύτερο πάλι κύκλο ανήκαν οι αξιωματούχοι και οι αυλικοί, από τις οικογένειες Βεντούρα, Βλαστών, Δούκα, Γουλιανού, Καντακουζηνού, Μαμωνά, Μάνου, Νέγηρη, Ραγκαβή, Ράλη ή Ραλέτου, Ρίζου, Σχινά και Χρυσοσκουλέων, Πατρινέλης, ό.π., σελ. 22.

⁴² Μηνάογλου, ό.π., σελ. 24.

τις οικογένειες από τις οποίες θα εκλέγονταν Φαναριώτες αξιωματούχοι, με σκοπό την εκλογίκευση και την ομαλοποίηση του συστήματος εκλογής⁴³. Συνεπώς, οι οικογένειες περιορίστηκαν στον κλάδο του Σκαρλάτου Καλλιμάχη, του Μιχαήλ Σούτσου, του Αλεξάνδρου Σούτσου και του Αλεξάνδρου Μουρούζη⁴⁴. Πράγματι, από το 1819 μέχρι το 1821 διετέλεσαν Μεγάλοι Διερμηνείς, ο Ιωάννης Καλλιμάχης, σύζυγος της Ρωξάνης Μουρούζη, και ο Κωνσταντίνος Μουρούζης, σύζυγος της Ραλλού Μαυροκορδάτου. Δραγουμάνος του Στόλου διορίστηκε ο Νικόλαος Μουρούζης, αρραβωνιαστικός της Ραλλού Σούτσου. Ηγεμόνες ορίστηκαν οι Σούτσοι, με συζύγους από τις οικογένειες Καλλιμάχη και Καρατζά.

Χαρακτηριστική αντίδραση στον κανουναμέ του 1819 ήταν ο «ξαφνικός» αρραβώνας του Νικολάου Μουρούζη και της Ραλλού Σούτσου⁴⁵. Το επίθετο «ξαφνικός» δεν είναι τυχαίο, καθώς συμβαδίζει απόλυτα με την περιγραφή του αρραβώνα στις πηγές της εποχής. Αρχικά, ο Νικόλαος Σούτσος αναφέρει στα απομνημονεύματά του πως λίγο μετά την έκδοση του «περιβόητου» κανουναμέ, ανακοινώθηκαν οι αρραβώνες της Ραλλού και του Νικολάου⁴⁶. Αλλά και ο Ραγκαβής περιγράφει τους αρραβώνες: «ήκουσα τούς περι έμέ, ιδίως δέ την θείαν μου Κυρίαν Σούτσου, και προσέτι και την μητέρα μου, κρυφίως αλλά και πικρῶς παραπονουμένης κατά τοῦ Αὐθέντου, και δολιότητα προσαιπτόμενον ἦν ὅτι αἰφνιδίως ἠρράβωνισε την πρωτότοκον, την ἀμίμητον εκείνην κατά το κάλλος τοῦ τε σώματος και τῆς ψυχῆς, θυγατέρα του (δομνίτσαν) ‘Ραλοῦν, πρὸς τὸν ἡγεμονόπαιδα (βεηζαδέν) Νικόλαον Μουρούζην». Μάλιστα, προσθέτει την πληροφορία πως ήταν ήδη αρραβωνιασμένος με την «θυγατέρα τῆς θείας μου Σεβαστίν⁴⁷, ὀρφανὴν οὔσαν τοῦ πρώτου ἐξαδέλφου τῆς θείας αὐτοῦ τοῦ αὐθέντου, την οὔτως εἰπεῖν ὑπὸ τὴν κηδεμονίαν του τεθειμένη⁴⁸». Όσο για τους

⁴³ Ἢδη από το 1731, οι ηγεμόνες της Βλαχίας και της Μολδαβίας, διορίζονταν από την Υψηλή Πύλη και χωρίς τη διαμεσολαβητική παρέμβαση του ντόπιου συμβουλίου των βογιάρων, Κοτζαγεώργης, ὁ.π., σελ. 145.

⁴⁴ Ὁ.π., σελ. 148.

⁴⁵ Μαρινέσκου, ὁ.π., σελ. 191.

⁴⁶ «avait contracté une alliance avec la famille Mourouzi, en fiançant ma sœur Ralou avec le prince Mourouzi, le plus jeune des trois fils du prince Alexandre Mourouzi», Ν. Soutsos, ὁ.π., σελ. 35.

⁴⁷ Ἴσως πρόκειται για την κόρη του Γεωργίου και της Αργυρῆς Σουλγεάρογλου, σύζυγο του Μ. Στεφανοπούλου- Κομνηνού, Ε. Ραγκαβῆς, ὁ.π., σελ. 184.

⁴⁸ Α. Ραγκαβῆς, ὁ.π., σελ. 54.

λόγους διάλυσης του αρραβώνα, ο Νικόλαος θεωρεί πως δεν τελεσφόρησαν είτε λόγω της υποβόσκουσας εχθρότητας και αντιπαλότητας των δύο οικογενειών είτε λόγω της μοίρας⁴⁹.

Ο ρόλος και η σημασία των επιγαμιών φαίνεται ακόμα και στο προεπαναστατικό θέατρο. Στην τρίπρακτη κωμωδία «*Ἀλεξανδροβόδας ὁ Ἄσυνειδήτος*», ο Γεώργιος Σούτσος περιγράφει περιστατικά και πτυχές, τόσο του οικογενειακού, όσο και του επαγγελματικού βίου του Αλεξάνδρου Ιωάννου Μαυροκορδάτου, ύστερα από την εκλογή του στο αξίωμα του ηγεμόνα της Μολδαβίας, τον Ιανουάριο του 1785⁵⁰. Ένας από τους κυριότερους άξονες του έργου στήνεται γύρω από τον γάμο του Αλεξάνδρου και της Δόμνας Ζαφείρας Καρατζά. Στο θεατρικό έργο εμφανίζεται η Δόμνα, εξουθενωμένη από τη συμπεριφορά και τις απιστίες του συζύγου της, να περιγράφει το παρασκήνιο του γάμου της με τον Αλέξανδρο: «καὶ εἰς τόσῃν ὑπόληψιν τὸν ἐπῆρε ὁ πατέρας μου, ὅπου ἀπεφάσισε νὰ τὸν κάμει γαμβρόν του καὶ νὰ τὸν ἀφήσει καὶ διάδοχον τῆς δραγουμανίας, ὡς ἐπὶ τὸν ἤθελε τὸν τύχη ἢ αὐθεντία⁵¹». Λίγες αράδες πιο κάτω γράφει: «νὰ προπάντων ὁ πατέρας μου. Αὐτός τὸν πέρνει, τὸν περιποιεῖται, τὸν ἀφήνει εἰς τὴν Πόλιν πληρεξούσιον εἰς τὰς ὑποθέσεις του⁵²». Η συμμαχία φαίνεται και στα λεγόμενα της αδελφής του ηγεμόνα, Ρωξάνδρας Μαυροκορδάτου: «κοντὰ στὰ ἄλλα, ὁπού σᾶς ἔκαμε ὁ ἀχάριστος πενθερός σας, σᾶς ἐτράβιξε πεσκέσι καὶ αὐτόν τὸν διάβολο⁵³». Σύμφωνα με το έργο, ο Αλέξανδρος χρησιμοποίησε, ξεγέλασε και εκμεταλλεύτηκε τον Νικόλαο Καρατζά, ο οποίος «τυφλωμένος» τον πήρε στην προστασία του, σφραγίζοντας τη συνεργασία με τη σύναψη των γάμων. Ο Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης γράφει για τον διορισμό του Αλεξάνδρου: «Ἐλθόντα εἰς τὴν Πόλιν, τὸν ἔκαμε γαμβρόν πενέστατον καὶ γυμνόν ὁ τότε δραγουμάνος τῆς Πόρτας Νικόλαος Καρατζάς⁵⁴». Οι πληροφορίες φαίνονται να διασταυρώνονται, με το μόνο σίγουρο να είναι πως επρόκειτο για μια πολιτικοοικονομική συμμαχία, που αποτέλεσε την αρχή της σταδιοδρομίας του Αλεξάνδρου.

⁴⁹ Soutsos, ὁ.π., σελ. 36.

⁵⁰ Γ. Σούτσος, «*Ἀλεξανδροβόδας ὁ ἄσυνειδήτος: κωμωδία συντεθείσα ἐν ἔτει, ἀμπε΄*», Δ. Σπάθης (επιμ.), Κεδρός, Αθήνα 1995, σελ. 109.

⁵¹ Ὁ.π., σελ. 110.

⁵² Ὁ.π., σελ. 112.

⁵³ Ὁ.π., σελ. 18.

⁵⁴ Αθ. Κομνηνός Υψηλάντης, Ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα βιβλία διαιρεμένων: ἤτοι τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν (1453-1789), εκδ. Αρχιμ. Γ. Αφθονίδου, Κωνσταντινούπολη 1870, σελ. 167.

Συνεπώς, θα μπορούσε άνετα να υποστηριχθεί, πως ένα από τα βασικά μέσα ανάδειξης των Φαναριωτών αξιωματούχων ήταν οι ενδογαμίες. Με τους άλλους παράγοντες να συνοψίζονται στην ορθόδοξη πίστη, στη μόρφωση και στα δίκτυα εντός και εκτός της Υψηλής Πύλης και του Πατριαρχείου.

1. 4. Οι αποτυπώσεις της Φαναριώτισσας στις πηγές

Το 1766, ο Καισάριος Δαπόντες συγγράφει και εκδίδει ένα ιστορικό, δραματικό και αφηγηματικό έργο, τον «Καθρέπτη γυναικῶν, ἐν ᾧ φαίνονται γραφικῶς αἱ ἐν τῇ παλαιᾷ γραφῇ περιεχόμεναι σποραδίῳ ἱστορίαι κακῶν τε καὶ καλῶν γυναικῶν⁵⁵». Στο έργο παρουσιάζονται με έμμετρο τρόπο ιστορίες καλών και κακών γυναικών από την Παλαιά Διαθήκη, προκειμένου να νουθετήσουν, να διδάξουν και να παρουσιάσουν πρότυπα προς μίμηση ή προς αποφυγή⁵⁶. Πρόκειται για έναν αμφιπρόσωπο καθρέπτη, στον οποίο οι γυναίκες θα δουν ελαττώματα και προτερήματα, προκειμένου να καλλωπιστούν με αρετές και τη χάρη του Θεού, και σε ένα δεύτερο στάδιο να αποβάλουν τα αμαρτήματά τους. Στις πηγές, οι γυναίκες παρουσιάζονται με διττό πρόσημο, ένα θετικό και ένα αρνητικό.

1. 4. 1. Η θετική αποτύπωση της Φαναριώτισσας στις πηγές

Πώς ξεκινά ή από πού ξεκινά κανείς να περιγράψει ή να ορίσει μια καλή γυναίκα; Από την Θεοτόκο. Η Μαρία της Καινής Διαθήκης είναι το αντίθετο της Εύας της Παλαιάς Διαθήκης, είναι παρθένος, άσπιλη, αγνή, τίμια, μήτηρ, συνδημιουργός του Θεού. Η Παναγία δεν αποτελεί πρότυπο, αλλά μια ελπίδα μίμησης, είναι η ενσάρκωση εκείνων των τρόπων συμπεριφοράς που θα ταίριαζαν σε μια οποιαδήποτε γυναίκα⁵⁷. Παράλληλα, με τη Θεοτόκο, εντολές και διδαχές της χριστιανικής πίστης προτείνουν γυναικεία θετικά πρότυπα. Στη «Σοφία Σειράχ» διαβάζουμε «η χάρη της γυναίκας είν' η απόλαυση του άντρα της κι οι

⁵⁵ Κ. Δαπόντες, *Καθρέπτης γυναικῶν, ἐν ᾧ φαίνονται γραφικῶς αἱ ἐν τῇ παλαιᾷ γραφῇ περιεχόμεναι σποραδίῳ ἱστορίαι κακῶν τε καὶ καλῶν γυναικῶν*, τ. 1, Τυπογραφείο Βρεϊρκοπφμ, Λειψία 1766.

⁵⁶ Φ. Μαρούση, *Η γυναίκα στο έργο του Καισάριου Δαπόντε Καθρέπτης Γυναικῶν*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Τμήμα Θεολογίας, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2007, σελ. 42-43.

⁵⁷ Ο. Χάφτον, *Ιστορία των Γυναικῶν στην Ευρώπη (1500-1800)*, Νεφέλη, Αθήνα 2003, σελ. 44.

γνωστικοί της τρόποι του δίνουνε ζωή. Η σιωπηλή γυναίκα είναι δώρο Κυρίου, είναι ανεκτίμητη η ευγενική ψυχή... Καθώς ο ήλιος που ανατέλλει στου Κυρίου τα όρη, έτσι είν' η ομορφιά καλής γυναίκας μες στο καλοβαλμένο της το σπιτικό⁵⁸». Συνεπώς, στις διδαχές της Χριστιανικής πίστης η γυναίκα είναι ένα δώρο Θεού για τον άνθρωπο, με τον ρόλο της να συνοψίζεται στη σύζυγο, τη νοικοκυρά και τη μητέρα.

Τα ίδια πρότυπα προκύπτουν και στις ιστορίες καλών γυναικών του Καισάριου Δαπόντε. Η καλή μητέρα, η οποία ως συνδημιουργός του Θεού παραιτείται από την προσωπική της ζωή για την ανατροφή των παιδιών της, προσφέρει αγάπη και στοργή, όπως η Παναγία και η μητέρα της Άννα⁵⁹. Λίγους στίχους πιο κάτω επαινεί τη γυναίκα σύζυγο και υπογραμμίζει τον σεβασμό, την αγάπη, την πίστη και τη σωφροσύνη ως απαραίτητα εφόδια για έναν γάμο. Όμως πάνω από όλα η γυναίκα οφείλει να είναι ευσεβής, να αποφεύγει τις αμαρτίες, να μετανοεί, να προσεύχεται και να είναι οπλισμένη με την ύψιστη αρετή, την αγάπη. Ορμώμενος από τη θυσία για την οικογένεια, μεταπηδά στη θυσία για την Πατρίδα και στη γυναίκα ως εθνική ηρωίδα, ως μια άλλη Εσθήρ⁶⁰. Τέλος, εξυμνεί μεμονωμένα χαρακτηριστικά, όπως τη σοφία, την ομορφιά, την εξυπνάδα, την ελεημοσύνη, την πίστη στον Θεό⁶¹.

Νύξη για την αρετή της πίστης και ελεημοσύνης γίνεται και στον «Κήπο Χαρίτων», σε ένα κεφάλαιο με τίτλο «ιστορία περί τῆς Ἀρχοντίσεως⁶²». Η αρχόντισσα της ιστορίας, μετά από μια αποτυχημένη απόπειρα εξομολόγησης, περιθάλλει έναν ηλικιωμένο καλόγερο, που βρίσκει τυχαία στο σπίτι της⁶³. Η ελεημοσύνη της κορυφώνεται σε μια λειτουργία που τελείται στον ναό του σπιτιού της, όπου, αφού ως μια άλλη Μαρία Μαγδαληνή πλένει με τα

⁵⁸ Αγία Γραφή, Σοφία Σεράχ, Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, Αθήνα 1997, σελ. 1069.

⁵⁹ Μαρούση, ό.π. σελ. 95.

⁶⁰ Η Εσθήρ ήταν μια Ιουδαία, η οποία ως σύζυγος του βασιλέα των Περσών έσωσε τους συμπατριώτες της, Αγία Γραφή, Εσθήρ, ό.π., σελ. 646-660.

⁶¹ Μαρούση, ό.π., σελ. 97-132.

⁶² Δαπόντες, *Κήπος Χαρίτων*, Α. Αγγέλου (επιμ.), Εστία, Αθήνα 1997, σελ. 199.

⁶³ «και έστειλε τους δούλους της, χωρίς καιρό να χάσουν, να πάγουν καλογερικά ρούχα να αγοράσουν, να τον πηγαίνουν στο λουτρό.. και ήλθε ο καλόγερος είς το οσπίτιον της...» ό.π., σελ. 201.

δάκρυστά της τον καλόγερο, εξομολογείται. Ο Καισάριος, σημειώνει «έτούτην τὴν Χριστιανὴν νὰ πᾶμε νὰ μιμηθοῦμεν, ἵνα ἐτούτην τὴν φωνὴν κ' ἡμεῖς ἀξιοθῶμεν⁶⁴».

Ο Νικόλαος Σούτσος περιγράφει τὴ μητέρα του ὡς Ἁγία Ευφροσύνη: «ἡ μητέρα μου ἦταν ἡ πιο ἐνάρετη τῶν γυναικῶν στο Ἀρτάκιοϊ, τὴν ἀποκαλοῦσαμε Ἁγία Ευφροσύνη. Με μια φοβητσίαιρη συνείδηση, μιας αὐταπάρνησης σε κάθε ἀγῶνα, πιστή στις πρακτικές τῆς θρησκείας, ἀλλὰ χωρὶς καμιά ἐπίδειξη, ἡ ευτυχία τὴν ἐβρίσκει ἀποφασιστική και ἡ ευημερία δὲν ἀφαιρούσε τίποτα ἀπὸ τὴ μετριοφροσύνη τῆς, και ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ τὴν καλοσύνη τῶν χαρακτήρα τῆς και τὴ γαλήνη τῆς φυσιογνωμίας τῆς⁶⁵». Στὴ σημείωση υπογραμμίζεται ἡ ἐπιθυμητὴ χριστιανικὴ διάσταση μιας ἐνάρετης γυναίκας.

Ἐπιπλέον, οἱ «καλές» Φαναριώτισσες ἔχουν υμνηθεῖ για τὴ λογιόσύνη τῶν, τῶν καλοῦς τρόπους συμπεριφοράς και τὴ μὴ μορφωσὴ τῶν. Σύγχρονοι ἀλλὰ και μεταγενέστεροι παρατηρητὲς παρουσίασαν και ἐξιδανίκευσαν τὴς ἀρετὲς τῶν Φαναριωτισσῶν. Μεταξύ τῶν ο Γάλλος ὑποκόμης και πρεσβευτὴς De Marcellus στα «Souvenirs de l'Orient»: «αἱ πλεῖστα ἐσπούδαζαν και ὠμίλουν τὴν γαλλικήν, ἦσαν δὲ ἐπιτήδεια εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν μουσικήν, τὸν χορὸν, τὴν ἰχνογραφίαν και ἄλλας πολιτίμους τέχνας. Εἶχον τρόπους κομψοῦς ἄνευ ἐπιτηδεύσεως και γλυκεῖς ἄνευ μικροπρεπείας...ἀπετέλουν μείγμα πλεονεκτημάτων, χαρίτων και ἀρετῶν τερπνότερον και ἀρκούντως σπάνιον... Αἱ κυραὶ διακρίνονταν διὰ τὴν εὐγένειά τῶν, για τὴν λεπτότητα τῶν τρόπων τῶν και για τὴν πολυμάθειά τῶν. Μιλοῦσαν για τὸν Βολταῖρο, ἀπήγγελλαν στίχους ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα, ἔκριναν τὴν πολιτικὴν κατάστασιν, με τὴν εὐχέρειαν ποὺ ἔκριναν τὸν ἱεροκήρυκα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου⁶⁶».

Ο Μανουὴλ Γεδεῶν ἀποτυπώνει τὴ Ρωζάνδρα και τὴ Σουλτάνα Μαυροκορδάτου ὡς «δύο γυναῖκες ὁσίας, ἀληθῶς πρότυπα συζύγου και μητρός ἑλληνίδος ὀρθοδόξου, δύναται νὰ ὑποδείξῃ ἡμῖν ὁ ΙΖ' αἰὼν, τὴν μητέρα τοῦ ἐξ ἀπορρήτων Ῥωζάνη και τὴν σύζυγον αὐτοῦ Σουλτάναν, θυγατέρα οἴκου ἐπιφανοῦς τῶν Χρυσοσκουλαίων. Ἡ πρώτη κατέστησεν ἑαυτὴν ταμεῖον παντοδαπῶν γνώσεων...καλλονὴν ἐκέκτητο ἡ Σουλτάνα τὴν ἀνεπιτήδευτον, τὴν ἀπέριττον, τὴν μίαν διὰ κομμωτικῆς ἐκπλήσσουν τῶν ὀφθαλμοῦς, ἀλλὰ καλλονὴν

⁶⁴ Ο.π., σελ. 202.

⁶⁵ Ν. Soutsos, *Mémoires de Prince Nicolas Soutzo, Grand-logothète du Moldavie (1798-1871)*, Panayioti Rizos (ἐπιμ.), τ. 1, Gerald & Oie, Βιέννη 1899, σελ. 6.

⁶⁶ Α. Αγγέλου, *Τῶν Φώτων: ὄψεις τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1999, σελ. 107.

υπερήφανον, ἢ ἔστεφεν ἡγεμονικῶς ἢ τῆς ψυχῆς ὠραιότης. Εὐγενῆς λέγεται καὶ γενναία τὴν ψυχὴν καὶ μεγαλοφυῆς, πεπαιδευμένη δὲ τὴν εὐσεβῆ παιδείαν⁶⁷».

Οἱ Φαναριώτισσες ἔχουν αποτυπωθεῖ ὡς Φιλελληνίδες καὶ ἔχουν δοξασθεῖ γιὰ τὴν προσφορά τους στο ἔθνος. Πόσα ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὴν Ελισάβετ Ὑψηλάντη! Κατὰ τὸν Μισκέβκα, «μία ἀπὸ τίς ἐπιβλητικώτερες γυναῖκες τοῦ ἔξω ἑλληνισμοῦ, ἡ μητέρα τῆς ἱερᾶς πεντάδας. Ἡ πρωτομάνα τῶν Φιλικῶν. Ἡ γυναῖκα ποῦ τὰ ἔδωσε ὅλα, μὰ ὅλα, γιὰ τὴν ἐλευθερία τῆς πατρίδας⁶⁸». Ἀπὸ τίς Ἡγεμονίες ἡ Δομνίτσα Ρωζάνδρα Καρατζά συμμετεῖχε στὴν προετοιμασία τῆς ἐπανάστασης. Ἡ Κούλα Ξηραδάκη παραθέτει μιὰ ἐπιστολή, ἡ ὁποία ἐστάλη ἀπὸ τὴ Ρωζάνδρα στὸν πατέρα τῆς: «ἀγαπητέ μπαμπά, ἐλπίζουμε εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς Πατρίδος μας. Παρακολουθοῦμε ἐδῶ τὴν ἐξέλιξιν ἐκ τοῦ ἀφανοῦς, μέχρις ὅταν πάρουμε ἀπάντησιν ἀπὸ τὴν ἀνωτάτη ἀρχή. Εἶπα τοῦ Ὑψηλάντη ὅτι οἱ Φαναριῶτες καὶ οἱ ντόπιοι εἶχαν κάνει ἓνα μεγάλο ἔρανο... τρία ἑκατομμύρια πιάστρα ἔχουν μαζευτῆ ἀπὸ τίς μέχρι τοῦδε⁶⁹. Γιὰ τὴν κόρη τοῦ Νικολάου Μαυρογένη, Ευφροσύνη Νέγρη, λέγεται πως εἶχε μετατρέψει τὸ σπίτι τῆς στὸ Ιάσιο σε «κέντρον μυστικῶν συναθροίσεων τῶν μνημένων ὁμογενῶν. Ὑπὸ τὰς μυροβόλας ἀνθοδέσμας τῶν πολυτελῶν δοχείων ἐκρύβοντο τὰ ἐχειρίδια καὶ τὰ ὄπλα, τὰ ὁποῖα κρυφὰ μετεβιβάζοντο εἰς τοὺς ἥρωας⁷⁰». Ἐνα ἄλλο παράδειγμα εἶναι ἡ Φαναριώτισσα Ρωζάνδρα Στούρτζα Ἐντλινγκ⁷¹. Ἡ Ρωζάνδρα ἔλαβε μέτρα γιὰ τὴν υποστήριξιν τῆς παιδείας, καθὼς βοηθοῦσε με τὰ χρήματά τῆς πολλοὺς φοιτητὲς νὰ σπουδάσουν σὲ πανεπιστήμια τῆς Ευρώπης καὶ μετέφρασε πολλὰ ἔργα στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα⁷². Ἐνδεικτικὸ παράδειγμα τῆς δραστηριότητος αὐτῆς εἶναι ὁ φοιτητὴς Ἰωάννης Παπαδόπουλος, τοῦ ὁποῖου ἡ Ρωζάνδρα χορήγησε τὴν ἐκδοσὴ τοῦ μεταφρασμένου ἀπὸ τὰ γερμανικὰ ἔργου τοῦ Γκαίτε «Ἰφιγένεια ἢ ἐν Ταύροις». Τέλος, ἐνδεικτικὴ τῆς προσφοράς τῆς ἦταν ἡ δράση τῆς κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, κατὰ τοὺς ὁποῖους που

⁶⁷ Γεδεών, «Περὶ τῆς φαναριώτικης κοινωνίας μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης ἑκατονταετηρίδος», Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικὸς φιλολογικὸς σύλλογος ΚΑ'(1887-1888 καὶ 1888-1889), Κωνσταντινούπολι 1891, σελ. 60.

⁶⁸ Β. Μισκέβκα, *ὁ.π.*, σελ. 201.

⁶⁹ Ξηραδάκη, *Γυναῖκες*, *ὁ.π.*, σελ. 18-19.

⁷⁰ Ὁ.π., σελ. 20.

⁷¹ Η. Koukkos, “*La Comtesse Roxandra Strourza- Edling et sa Contribution à l’éducation des étudiants Hellènes en Europe*”, Symposium, l’Époque Phanariote, 21-25 Octobre 1970, Institute For Balkans Studies, Θεσσαλονίκη 1974, σελ. 175.

⁷² Ὁ.π., σελ. 183.

προσέφερε καταφύγιο στους πρόσφυγες στην Οδησό και ελευθέρωσε γραιοκούς φυλακισμένους⁷³.

1.4.2. Η αρνητική αποτύπωση της Φαναριώτισσας στις πηγές

Στην πλειοψηφία όμως των περιπτώσεων το πρόσημο που συναντάμε δίπλα στις γυναίκες είναι αρνητικό. Σε αντιπαράθεση με την τέλεια Μαρία της Καινής Διαθήκης, υπήρχε η αμαρτωλή Εύα. Η γυναίκα που πλάστηκε μετά τον Αδάμ και όχι κατ' εικόνα του Θεού αλλά κατ' εικόνα του άνδρα, και μάλιστα από το πλευρό του. Η Εύα είναι η γυναίκα που πρόδωσε τον άνδρα της και οδήγησε στην έξωση από τον Κήπο της Εδέμ, με αποτέλεσμα να φέρει την αμαρτία στον κόσμο. Η εικόνα της Εύας θα αναβιώσει για πολλά χρόνια και θα αποδοθεί στη γυναίκα ως αντιπρόσωπο του Διαβόλου, της ξελογιάστρας, της απρόσεκτης, της μαιτιάδοξης, της φλύαρης, της εκδικητικής, με λίγα λόγια της γυναίκας που είναι ολέθρια για τον άνδρα και την ανθρωπότητα⁷⁴. Κάπως έτσι, συγκροτείται και το οπλοστάσιο του μισογυνισμού, το οποίο ταυτίζει τη γυναίκα με το κακό (femina= fe-minus).

Ο μισογυνισμός ήταν μια κανονικότητα, μια πραγματικότητα που κυριαρχούσε και διαχεόταν από τα κηρύγματα της εκκλησίας και την επιστήμη μέχρι την ίδια την οικογενειακή εστία. Δεν είναι καθόλου τυχαίο που χρειάστηκε να συνέλθει το 583 μ. Χ. Σύνοδος, η οποία μετά από μακρές συζητήσεις αποφάσισε ότι η γυναίκα είναι άνθρωπος⁷⁵. Η άποψη για την κατώτερη σωματική αλλά και διανοητική φύση της γυναίκας ήταν παγιωμένη. Αρκετούς αιώνες αργότερα, τα πορίσματα της επιστήμης θα οδηγήσουν στην εγκατάλειψη της αριστοτελικής θεώρησης της γυναίκας ως «λειπού άνδρα» και ως «λάθους της φύσης», στην υιοθέτηση της αντίληψης της διαφορετικότητας και της συμπληρωματικότητας της γυναίκας ως προς τον άνδρα⁷⁶.

⁷³ Ό.π., σελ. 183.

⁷⁴ Χάφτον, ό.π., σελ. 43.

⁷⁵ Π. Γιαννακοπούλου-Τσίγκου, «Οι Φαναριώτισσες κατά τον 18ο και 19ο αιώνα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες», στο: Τ. Dinu (επιμ.), *Ο Ελληνισμός ως πολιτιστικός και οικονομικός παράγοντας στα Βαλκάνια (1453-2015): Γλώσσα, λογοτεχνία, τέχνη, κοινωνία*, Πρακτικά του 3ου Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών, Βουκουρέστι 16-17 Οκτωβρίου 2015, UER Press, Βουκουρέστι 2017, σελ. 210.

⁷⁶ G. Bock, *Women in European History*, Blackwell Publishers, Μέϊντεν 2002, σελ. 84.

Οι παραπάνω δοξασίες για τη γυναίκα εμφανίζονται στο έργο του Καισάριου Δαπόντε. Ο Καισάριος, τοποθετούσε τη γυναίκα στα τρία κακά του κόσμου, ενώ τη χαρακτήριζε ως «ναυάγιο για τον άνδρα, ζάλη του σπιτιού, εμπόδιο της άνεσης, σκλαβιά της ζωής, καθημερινή ζημιά, πόλεμο πολυέξοδο, λείαινα συγκοιμισμένη και ένα ζώο πονηρό⁷⁷». Στο κεφάλαιο «περί τῶν θυγατρῶν τοῦ Διαβόλου», τα γυναικεία πάθη κατά τον Καισάριο ταυτίζονται με αυτά του οπλοστασίου του ευρωπαϊκού μισογυνισμού⁷⁸. Οι ιστορίες των κακών γυναικών στηλιτεύουν τη γαστριμαργία, την παιδοκτονία, τη μοιχεία, τον καλλωπισμό, τη φιλαργυρία, την πλεονεξία, την προδοσία, την κενοδοξία, την ανυπακοή, την παρακοή και το ψεύδος⁷⁹.

Οι γυναίκες δεν ξέφυγαν από το στόχαστρο του ιατροφιλόσοφου Μάρκου Φιλίππου Ζαλλώνη. Οι Φαναριώτισσες έπασχαν από την επιδημική ασθένεια της τρυφής, αφού ζούσαν περικυκλωμένες από δούλες, άφθονα κοσμήματα και ατέρμονα έξοδα, ενώ έκαναν τεράστιες παραγγελίες στο εξωτερικό για αγορά υφασμάτων και κοσμημάτων, κινούμενες από την μανία τους για επίδειξη. Μάλιστα, εμφανίζει περιπτώσεις γυναικών που εξορίστηκαν λόγω της ατέρμονης πολυτέλειας⁸⁰.

Λίγα κεφάλαια πιο μετά, εμπλουτίζει τη θεωρία του για τη γυναικεία επιρροή στον άνδρα: «ή επιρροή τῶν γυναικῶν εἶναι σχετική, διαφέρει εἰς τοὺς τρόπους, πλὴν ὄχι καὶ στὰ τέλη⁸¹». Αναφορικά με τον προορισμό των γυναικών στη ζωή, τον τοποθετεί στον εξευγενισμό του χαρακτήρα των ανθρώπων «νὰ τοὺς ἀλλάττουν, νὰ τοὺς καταστοῦν καλύτερους⁸²». Όμως η παραπάνω σωτήρια επιρροή αλλοιώνεται, διότι η ανατροφή των γυναικών στις «ημιβάρβαρες κοινωνίες» των Φαναριωτῶν είναι μηδενική, με αποτέλεσμα η επιρροή τους να καθίσταται ολέθρια. Η παιδεία τους περιορίζεται στη διδαχή της

⁷⁷ Μαρούση, ό.π., σελ. 35.

⁷⁸ Ο Καισάριος καταμετρά επτά αμαρτίες, εκ των οποίων κάθε αμαρτία αντιστοιχεί σε μια ομάδα ανθρώπων. Έτσι η υπηρηφάνεια είναι χαρακτηριστικό των ηγεμόνων, η φιλαργυρία των ασθενών οικονομικών στρωμάτων, η δολιότητα των χωριάτων, η ζήλια των τεχνιτών, η υποκρισία των εκκλησιαστικών αρχόντων, η απάτη των γυναικών και η πορνεία διαφθαρεί όλους τους άνδρες χωρίς διάκριση, ό.π., σελ. 56.

⁷⁹ Ο.π., σελ. 57-80.

⁸⁰ Ζαλλώνης, ό.π., σελ. 53-54.

⁸¹ Ο.π., σελ. 126.

⁸² Ο.π., σελ. 126.

υπερηφάνειας, της κενοδοξίας, των προλήψεων, στο αίσθημα του καλλωπισμού, στην τέχνη του αρέσκειν, και τέλος στην επιδίωξη της χειραγώγησης του άνδρα.

Ο Ζαλλώνης για να τεκμηριώσει τα επιχειρήματά του, παραθέτει και ένα απόσπασμα από τις συμβουλές που δίνει μια μητέρα στην κόρη της: «μάθε από ἐμὲ ὅτι ἡ ὑπεροχὴ αὐτὴ εἶναι τόσον ἀναγκαῖα εἰς τὴν εὐτυχίαν σου, ὥστε πρέπει νὰ δοκιμάσῃς τὴν δυνάμιν σου ἐπάνω εἰς τοὺς ἄνδρας, πρὶν μάλιστα ἐνωθεῖς μὲ κανέναν ἀπὸ αὐτούς. Ἄν δὲν ἐμπορῆς, μὲ τὰ θέλγητρά σου καὶ τὸ πνεῦμα σου νὰ τοὺς καθυποβάλῃς εἰς τὰς θελήσεις σου, παραίτησε τὴν ὑπανδρεία, διότι δὲν θέλεις εἶσθαι εὐτυχής. Ὅταν τὰς γνωρίσεις, τότε θέλεις τοὺς ἔχειν ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν σου. Ὁ στολισμὸς ἀρέσκει γενικῶς εἰς τοὺς ἄνδρας. Στολίσου, διότι τὸ οὐσιωδέστερον εἶναι νὰ τοὺς ἀρέσκεις. Ἄν πλανήσεις τοὺς ὀφθαλμούς των, εἶσαι κυρία τῆς καρδίας των⁸³».

Ἐνα διαλογικὸ σατιρικὸ δράμα τοῦ ἐλληνικοῦ προεπαναστατικοῦ θεάτρου, «Τὸ Φανάρι, ἤτοι ἐπάνοδος τοῦ Διογένους⁸⁴», φανερώνει ἕναν ἐντονο μισογυνικὸ χαρακτήρα. Ἡ υπόθεση ἐξελίσσεται σὲ ἕνα φανταστικὸ χωρόχρονο, ὅπου ἐποχές καὶ προσωπικότητες ἀναμειγνύονται με στόχο τὴν καυτηρίαση τῆς κοινωνίας τοῦ 18ου αἰῶνα. Στὸ ἔργο ὁ φιλόσοφος Διογένης ἐπανερχεῖται στὸν Ἄνω Κόσμο γιὰ τὴν ἀναζήτηση τοῦ τέλειου ἀνθρώπου. Στὴν ἑβδομὴ σκηνὴ τῆς δεύτερης πράξης, ὁ Διογένης συναντᾷ μιὰ ἀρχόντισσα, τὴ Σωσσάνα. Μέσα ἀπὸ ἕνα πρίσμα ἀντιθέσεων ἀσχήμιας καὶ ὁμορφιάς, φτώχειας καὶ πλοῦτου, πλέκεται ἕνας σατιρικὸς ἱστός γύρω ἀπὸ τὴ γυναῖκα Φαναριώτισσα. Ἡ Σωσσάνα ἐμφανίζεται «πλούσια καὶ ὠραῖα καὶ καλὴ καὶ εὐγενικὴ μ' ἀέρα... Καὶ μ' ἐπιθυμοῦν πολλοί... καὶ ἄν θέλω τοὺς κουράζω καὶ τοὺς τυρανῶ πολλά⁸⁵». Συναναστρέφεται μόνον με πλούσιους καὶ ὁμορφους γιὰτὶ «ἐγὼ τῶχῳ ἀτιμίαν, νάχῳ συναναστροφὴν, μὲ γυμνοὺς ὡσάν ἐσένα καὶ μὲ ἄσχημον μορφήν⁸⁶». Δὲ φοβάται τὴν τιμωρία (ναὶ μᾶς λέγουν τὰ βιβλία, πῶς κολάζεται κανεὶς, ὅταν κάμνη ἁμαρτίες, ὄχι ὅμως εὐγενής... κ' ἐκ τῶν εὐγενῶν ὡς λέγουν δὲν

⁸³ Ὁ.π., σελ. 127.

⁸⁴ Ὁ συγγραφέας τοῦ ἔργου εἶναι ἀγνωστος. Λόγω τοῦ περιεχομένου τοῦ ἔργου θεωρεῖται ὅτι γράφτηκε ἀπὸ ἕναν κληρικὸ ἢ ἀπὸ ἕναν συντηρητικὸ κοσμικὸ. Πέραν τούτου, τὸ ἔργο ἔχει ἀποδοθεῖ στους Ἀγάπιο Χαπίπης καὶ Κοσμὰ Φλαμιάτο, Β. Πούχγερ, «Φιλοσοφικὴ καὶ μισογυνιστικὴ σάτιρα στὸ ἐλληνικὸ προεπαναστατικὸ θέατρο», *Επιστημονικὸ Δελτίο Τμήματος Θεατρικῶν Σπουδῶν Παράβασις* 6 (2005), σελ. 307-306.

⁸⁵ Ἀρχιμανδρίτης Ἀγάπιος Χαπίπης, *Τὸ φανάρι τοῦ Διογένους, ἐπιγραφόμενον Ἐπάνοδος τοῦ Διογένους: δράμα διαιρούμενον εἰς πράξεις καὶ σκηνάς*, ἐκδ. Θαδδαῖον Δηβιτισίον, Κωνσταντινούπολη 1846, σελ. 20.

⁸⁶ Ὁ.π., σελ. 21.

κολάζεται οὐδείς⁸⁷), ούτε καν τον θάνατο («ὄλοι εἴμεθ' ἀπὸ χῶμα πλήν ἡμεῖς ἀπ' τὸ καλόν, ὄχι ἀπὸ μαύρην λάσπην ἴσαν ἐσέν' ἀπὸ πηλόν⁸⁸»). Σε ένα άλλο σημείο παρουσιάζει τις γυναίκες να καυχούνται για την ικανότητά τους να παρασύρουν και να μεταχειρίζονται τους άνδρες, αφού «ποῖος ἴμπορεῖ νά φύγη τὰς ἐνέδρας μας ποτέ; μία γυναῖκα ἕναν ἄνδρα ὅταν θέλει τὸν γελᾷ, καὶ φιλόσοφος σάν ἦναι καὶ μὲ ἄπειρα μυαλά⁸⁹». Η αποκορύφωση συνίσταται στην παρομοίωση του Ἄδη του Κάτω Κόσμου με τη γυναίκα του Ἄνω Κόσμου: «| ὡς γυνή με κοκκινάδι καὶ περοῦκαν, μποῦστο μὲ χρυσὸ λουρί καὶ μὲ ἀνοιχτάς ἀγκάλας πάντοτε σᾶς καρτερεῖ⁹⁰».

Στην έκδοση «Πονήματα τινὰ Δραματικά», περιέχονται τέσσερα δραματικά ἔργα⁹¹ γραμμένα ἀπὸ τον Γεώργιο Σούτσο, τον επονομαζόμενο Δραγουμανάκη. Στο «Ἄσυλο τοῦ Φθόνου» δίνεται ἡ γεωγραφία του Φαναρίου και παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των ἀνθρώπων του («τὸ Φανάρι, ὅμως εἶναι τὸ μόνον ἀσφαλέστερον καταφύγιον τοῦ Φθόνου⁹²»), για να μεταφερθούμε στη συνέχεια στη φαναριώτικη αὐλή και τον «Αὐλικὸν τὸν Πεφωτισμένον» και να καταλήξουμε σε μια αλληγορική φαναριώτικη μικρογραφία, την «Πατρίδα τῶν Τρελῶν⁹³». Μέσα σε αὐτήν τη φαναριώτικη ἠθογραφία παρόντα εἶναι και τα σημεῖα κριτικῆς των γυναικῶν. Ο ηγεμόνας της «Πατρίδας τῶν Τρελῶν», Μανιάρχης, κρίνει τις γυναίκες γενικῶς («μὲ ὅλον τοῦτο γεμάτος εἶναι ὁ κόσμος

⁸⁷ Ὁ.π., σελ. 21.

⁸⁸ Ὁ.π., σελ. 22.

⁸⁹ Ὁ.π., σελ. 35.

⁹⁰ Ὁ.π., σελ. 39.

⁹¹ Το κοσμογονικὸν θέατρο, διαφέρει ἀπὸ τα τρία πρώτα ἔργα, καθὼς ἐπρόκειτο για ἕναν διάλογο ἀνάμεσα στον νεαρό Κατηχούμενο με ἀρχαίους και νέους φιλοσόφους. Συμπεραίνεται πως ἡ φυσικὴ φιλοσοφία εἶναι ἀρίστη, ἀφοῦ μέσω της θείας ἀποκάλυψης οἱ ἄνθρωποι εἶναι πλήρως καταρτισμένοι για την ἐρμηνεία του κόσμου,

⁹² Γ. Σούτσος, *Πονήματα τινὰ δραματικά*, τυπογραφεῖο Μίτζη, Κωνσταντινούπολη 1805, σελ. 9.

⁹³ «ὄντως τῶρα εἶμαι πλέον τῶν τρελῶν ὁ Ἡγεμὸν, καὶ τώρα μαινομένων ὄλων ἀρχηγὸς κ' κηδεμὸν. Ὁ ὀξυθυμὸς καυχᾶται εἰς πληγὰς κ' φονικά, ἡ μεγάλαυχος κομπάζει πῶς εἶν' ἄνθος καλλονῆς καὶ ζητεῖ νὰ τὴν λατρεύουν ὡς εἰκόνα ἡδονῆς. Καὶ ἡ εὐθυμος γυρεῦει χαρμολύπης ἡδονὰς, εὐθυμίας, εὐωχίας, ψόφους, κρότους καὶ φωνὰς. Ὁ φιλάργυρος τὰ ἄσπρα ὡς θεὸν τὰ προσκυνεῖ, καὶ γὰρ νὰ τὰ ἀποκτήσῃ λίθον ἅπαντα κινεῖ. Καὶ ὁ ἄσματος ἀμόχθως φθεῖρει καὶ τὰ δαπανᾷ, κὶ ὅσα ἔχει δὲν τὸν φθάνουν, δὲν εἶν' ἄσπρα ἰκανά. Ἄν ποτὲ κ' λειψουν ὄλοι ἀπ' τὸν κόσμον οἱ τρελοὶ, θέλωμεν ἰδῆ τὸν κόσμον μίαν κτίσιν ἀτελή». Μοναδικὸ ἀντίδοτο αὐτῆς κατακλυσμένης ἀπὸ τα ἀνθρώπινα πάθη της κοινωνίας εἶναι το «Ἐύλον τῆς γνώσεως, τὸ πρὸς τὸν σωφρονισμὸν τῶν τρελῶν τὸ ἰσχυρότερο ὄπλο», ὁ.π. σελ. 6-64.

ἀπὸ τρελοῦς, ὅπου προσκυνοῦν καὶ λαχαταροῦν τῶν γυναικῶν τὰ κάλλη⁹⁴»), ἀλλὰ καὶ εἰδικῶς γιὰ τις Φαναριώτισσες («Ὅσαι γυναῖκες ἀπὸ κενοδοξίαν καὶ ματαιότητα εἶναι ὡσὰν αὐτῶ μεγάλαυχαι, ὧν κατέφευγον ὄλαι ἐδῶ, πῶς ἀμέσως ἤθελον πληθυνθῆ οἱ ὑπήκοοί μου⁹⁵»). Στὸ «Ἄσυλον τοῦ Φθόνου», ὁ Δραγουμανάκης υποστηρίζει πῶς ἡ διαφθορά εἶναι τόσο μεγάλη πῶς ἔχει εἰσχωρήσει στὶς συγγενικὲς σχέσεις, ἀλλοιώνοντάς τες: «κατὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἐκεῖ ὅσο καὶ νὰ παρατηρήσῃς μὲ περιέργειαν καὶ ἄνδρας καὶ γυναῖκας καὶ τὰ νήπια αὐτὰ δὲν θέλεις εὖρη οὔτε δύο, ὅπου νὰ ἔχουν ὁμόνοια μεταξύ τους, ἐκεῖ ὡς θηρία αἰμοβόρα πολεμοῦν οἱ συγγενεῖς⁹⁶».

Τὰ πονήματα εἶναι μονόπρακτα καὶ οἱ ἥρωές τους εἶναι ἀφηρημένες ἐννοιες ἢ ἀλληγορικὲς φιγούρες ἢ ἀνθρώπινα ελαττώματα, πῶς λαμβάνουν σάρκα καὶ οστά σε γυναικεῖες μορφές. Στὸ «Ἄσυλον τοῦ φθόνου» παρουσιάζεται ἡ γυναῖκα Ἀμαρτία, ἡ μητέρα τοῦ Φθόνου, νὰ προσπαθεῖ νὰ σώσει τὸν γιο τῆς ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς τοῦ στο Φανάρι, τὴν Ἀρετὴ, τὴ Σοφία καὶ τὴ Συγγένεια. Ἀντίστοιχα στὸν «Ἀὐλικὸν τὸν Πεφωτισμένον», οἱ θηλυκὲς ἀμαρτίες τῆς Πλάνης, τῆς Αἰσχροκέρδειας καὶ τῆς Φιλοτιμίας μεταμφιέζονται στὶς ἀρετὲς τῆς Φιλίας, τῆς Τιμιότητος καὶ τῆς Ἀρετῆς, προκειμένου νὰ προσεταιριστοῦν ἕνα νέο αὐλικὸ ἀξιωματοῦχο τῆς φαναριώτικης αὐλῆς. Τέλος, στὴν «Πατρίδα τῶν τρελῶν», δηλαδὴ στο Φανάρι, ἐμφανίζονται προσωποποιημένα ἀνθρώπινα ελαττώματα καὶ πάθη, συνοδευόμενα ἀπὸ τὴν τρέλα. «Μὲ ὅλον τοῦτο καὶ τὸ παρόν εἶμαι ἐγὼ ἢ ἐκλογή τοῦ κάλλους, τῆς ὠραιότητος τὸ ἀπαύγασμα, τῶν ὁρῶντων ἢ ἀναψυχή, καὶ τῶν καρδιῶν ἢ λατρεία κι ἢ προσκύνησις⁹⁷», ἐμφανίζεται νὰ λέει ἡ Καλλιούχια, ἡ ἐνσάρκωση τῆς γυναικεῖας φιλαρέσκειας καὶ ματαιοδοξίας. Ἡ Τερψίμαθος, πῶς ἐνδιαφέρεται μόνον γιὰ διασκεδάσεις καὶ καλοπέραση, δηλώνει «πρέπει νὰ εὐφρανθῶμεν, νὰ εὐθυμήσωμεν, κι νὰ περάσωμεν τὸν καιρὸν μας μὲ θυμησίαν, τέρψιν κι ἀγαλλίασιν⁹⁸».

⁹⁴ Ο.π., σελ. 54.

⁹⁵ Ο.π., σελ. 54.

⁹⁶ Ο.π., σελ. 8.

⁹⁷ Ο.π., σελ. 52.

⁹⁸ Ο.π., σελ. 59.

Μέρος Δεύτερο:

Σκιαγραφώντας τη ζωή των Φαναριωτισσών

2.1. Η «πρώτη» Φαναριώτισσα.

Στο πλαίσιο της προσπάθειας της σκιαγράφησης της Φαναριώτισσας, κρίνεται εύλογο να παρουσιαστεί η Ρωξάνδρα Σκαρλάτου Μαυροκορδάτου, η γυναίκα που αποτέλεσε παράδειγμα και πρότυπο και καθιερώθηκε στην ιστοριογραφία ως ο κλασικός τύπος Φαναριώτισσας γυναίκας.

Το έτος γέννησής της δεν είναι γνωστό, αλλά με βάση την ημερομηνία του αρραβώνα της, η χρονολογία υπολογίζεται μεταξύ των ετών 1605 με 1610⁹⁹. Η Ρωξάνη ήταν η κόρη της Κοκόνας Κ. Καρακά και του Σκαρλάτου Μπεγλιτζή¹⁰⁰, ενός ισχυρού άνδρα της Κωνσταντινούπολης, που είχε αποκτήσει οικονομική ισχύ, προμηθεύοντας με κρέας τον οθωμανικό στρατό, και ισχυρή κοινωνική θέση μέσω των δικτύων που απέκτησε με τις επιγαμίες των παιδιών του¹⁰¹. Το 1623 στην Κωνσταντινούπολη τελέστηκαν με κάθε επισημότητα και χλιδή οι αρραβώνες ανάμεσα στη Ρωξάνη και τον Αλέξανδρο, γιο του ηγεμόνα της Μολδαβίας Ράδουλ Μίχναλ.

Γύρω από τον γάμο της Ρωξάνδρας είχε πλεχτεί ένας μύθος, που ήθελε τη Ρωξάνη να παθαίνει ευλογία στην πομπή προς το Βουκουρέστι, με αποτέλεσμα να χάσει το ένα της μάτι και να γεμίσει ουλές¹⁰². Η διήγηση συνεχίζει με τη νύφη να θέλει να ακυρώσει τον γάμο και τον Σκαρλάτο να προτείνει στην κόρη του να επικαλεστεί τα έθιμα του τόπου της. Πράγματι, όταν οι υπόνοιες και οι φήμες οδήγησαν τους απεσταλμένους του ηγεμόνα να ελέγξουν τη νύφη στο Τυργκόβιστε, εκείνη τους αποκρίθηκε:

⁹⁹ Μ. Γεδεών, «Ρωξάνη Σκαρλάτου», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, τ. 31, Κωνσταντινούπολη 1884, σελ. 506.

¹⁰⁰ Păun, “Some observations on the historical origins of the ‘Phanariot Phenomenon’ in Moldavia and Wallachia”, στο: G. Harlaftis, R. Paun (επιμ.), *The Greeks in Romania in the 19th Century*, Historical Archives of Alpha Bank, Αθήνα 2013, 47-97.

¹⁰¹ Η πρώτη κόρη παντρεύτηκε τον Κωνσταντίνο Ρωσέτη, η δεύτερη τον Κωνσταντίνο Celebi Asani, η τρίτη τον Αντώνιο Κρεμούδη και η τελευταία τον Δημήτριο Γουλιανό, Paun, “Some observations...ό.π., σελ. 60.

¹⁰² Ξηραδάκη, *Φαναριώτισσες*, ό.π., σελ. 24.

«ὄ, τι ὀφείλει νά ἔχει μία κόρη τό ἔχω, ἄν ὁ ἡγεμὼν μετανόησε γιά τό συνοικέσιο εἶμαι ἔτοιμη νά γυρίσω στόν πατέρα μου καί νά εἶναι βέβαιος πῶς ἡ κόρη τοῦ Σκαρλάτου δέν θά δυσκολευτεῖ νά βρεῖ σύζυγο¹⁰³».

Ωστόσο ο γάμος τελέστηκε «ἠκολούθησεν ὁ γάμος δύο ἐβδομάδες μέ πολλή χαρά καί ἀγαλλίασιν¹⁰⁴». Στο ἄρθρο του, ο Παπαρρηγόπουλος αρνείται την ασθένεια, χαρακτηρίζοντάς την ως «σκαιὸν ἀστεῖσμόν» και φήμη η οποία «καίτοι πολλάκις ἐπαναληφθεῖσα, εἶναι ἀνυπόστατος¹⁰⁵». Τα επιχειρήματά του αφορούν στην αποσιώπηση του γεγονότος από τους δύο χρονικογράφους, τον Καισάριο Δαπόντε και τον Διονύσιο Φωτεινό. Επίσης, θεωρεῖ πως αν ήταν τόσο εμφανής η παραμόρφωση, δεν θα ήταν δυνατόν να μην είχε γίνει γνωστό στους κύκλους του Φαναρίου. Τέλος, υποστηρίζει πως στο Τυργκόβιστε, όπου είχαν συναχθεῖ για την υποδοχή της νύφης οι ηγεμόνες των δύο ηγεμονιών με τους επισκόπους, τους ακολούθους τους και όλους τους ἄρχοντες, η νύφη δεν θα μπορούσε να μείνει με καλυμμένο το πρόσωπό της για τόσο μεγάλο διάστημα, «ὄπερ ἔτι μᾶλλον ἀδύνατον¹⁰⁶».

Ο γάμος διήρκεσε ἕως τον θάνατο του Αλέξανδρου, οπότεν και η νύφη επέστρεψε ἄτεκνη στην Κωνσταντινούπολη. Το 1635, παντρεύτηκε τον Χιώτη πραιματευτή μεταξωτῶν Νικόλαο Μαυροκορδάτο. Πηγές αναφέρουν πως η Ρωξάνδρα ερωτεύτηκε «τόν νιόν πραιματευτή μέ τά γλυκά καί μαῦρα μάτια¹⁰⁷». Ο γάμος αυτός, ὁμως, αποτέλεσε την ἔνωση του ισχυροῦ οικονομικοῦ κεφαλαίου του Μαυροκορδάτου και του ονόματος της Ρωξάνδρας, που ήταν χήρα ενός ηγεμόνα της Μολδαβίας. Ο Νικόλαος και η Ρωξάνδρα απέκτησαν τρία παιδιά, τη Ζωή, τον Ιωάννη και τον Αλέξανδρο.

«Ἐένοι περιηγούμενοι κατὰ τὰ ἡμετέρα κλίματα καὶ συνδιαλεγόμενοι τῇ ἔλλογίμῳ θυγατρὶ τοῦ ἄρχοντος Σκαρλάτου ἀπήρχοντο τὴν παιδείαν αὐτῆς ἀποθαυμάζοντες¹⁰⁸»,

¹⁰³ Ξηραδάκη, *Φαναριώτισσες*, ὁ.π., σελ. 24.

¹⁰⁴ Ὁ.π., σελ. 25.

¹⁰⁵ Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Βιογραφίαι 1400-1800, Δύο Μωραΐτισσαι, Ελένη Καντακουζηνή, Ρωξάνδρα Μαυροκορδάτου*, Ανέκδοτα κείμενα. Εκδ. Αρ. Γαλανός, Αθήνα 1925, σελ. 38.

¹⁰⁶ Ξηραδάκη, *Φαναριώτισσες*, σελ. 41.

¹⁰⁷ Ὁ.π., σελ. 27.

¹⁰⁸ Γεδεών, «Ρωξάνη Σκαρλάτου», ὁ.π., σελ. 506.

επισημαίνει ο Γεδεών, αφού η Ρωξάνδρα ήταν μια «έλλογμος και σοφωτάτη» γυναίκα, της οποίας το σπίτι είχε μετατραπεί σε πνευματικό κέντρο. Ο Ιάκωβος Μάνος ο Αργεῖος αναφέρει πως η Ρωξάνδρα γνώριζε φιλοσοφία και την ιστορία του Θουκυδίδη και του Ξενοφώντα. Ο Μανουήλ Γεδεών στο άρθρο του, επίσης, σημειώνει πως ο ιατροφιλόσοφος Απόστολος Ράσπης είχε σπουδάσει με την οικονομική υποστήριξη της Ρωξάνδρας¹⁰⁹.

Η Ρωξάνδρα πέθανε στις 29 Αυγούστου 1684 στις φυλακές, «έν τοῖς ἐσχάτοις μετέσχε τῶν τῷ κλεινῷ αὐτοῖς υἱῷ ἐπελθουσῶν δυσπραγιῶν, καὶ ἀπεβίωσε ἐν φυλακῇ περί τὸ ἔαρ τοῦ 1684¹¹⁰». Ο γαμπρός της Εμμανουήλ Καρυοφύλλης στο ημερολόγιό του αναφέρει την ακριβή ημερομηνία και τις διαδικασίες της κηδείας της και καταλήγει: «καὶ τῇ ἐπαύριον ἐθέσαμεν εἰς τὸ κάθισμα τῆς θυγατρὸς τῆς κοκόνας καὶ τὴν ἐκηδεύσαμεν ἐντίμως¹¹¹». Πράγματι, η επιτύμβια στήλη της Ρωξάνης Σκαρλάτου Μαυροκορδάτου στο Χάσκιοι γράφει: «πρῶτον οὗτος ὁ τάφος ἔκρυπτε δόμναν Ῥωξάνδραν, εἶτα Ζωὴν εὐγενεστάτην τὴν αὐτῆς θυγατέρα, καὶ ἤδη τὸν σοφὸν μέγαν ῥήτορα Μανολάκη, ἄνδρα τῆς Ζωῆς καὶ γαμβρὸν τῆς ἐκλάμπρου Ῥωξάνδρας, δάκρυα πολλὰ λιπόντα πατρὶ καὶ μητρὶ¹¹²».

Η Ρωξάνδρα έμεινε στην ιστοριογραφία ως η πρώτη Φαναριώτισσα, δεδομένου ότι η ζωή της αποτέλεσε ένα παράδειγμα, ένα πρότυπο, το οποίο επρόκειτο να υιοθετηθεί. Με λίγα λόγια, ήταν μια γυναίκα που ακολουθούσε τις συμβουλές του πατέρα της και εξυπηρετούσε τα συμφέροντά του και εκείνος από την πλευρά του φρόντιζε για την παιδεία και μόρφωσή της. Με τον γάμο της άνοιξε ένας νέος κύκλος υποχρεώσεων απέναντι στον σύζυγο και τα παιδιά της. Ως μητέρα φρόντισε για τη μόρφωση, την επαγγελματική σταδιοδρομία και τους γάμους των παιδιών της. Η Ρωξάνδρα είναι πρότυπο ρόλων ζωής των Φαναριωτισσών, εκείνου της κόρης, της συζύγου, της μητέρας και της γυναίκας.

¹⁰⁹ Ο.π., σελ. 506.

¹¹⁰ Γεδεών, «Ρωξάνη Σκαρλάτου», ό.π., σελ. 508.

¹¹¹ Δ. Αποστολόπουλος, *Για τους Φαναριώτες: δοκιμές ερμηνείας και μικρά αναλυτικά*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/ Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2003, σελ. 122.

¹¹² Ξηραδάκη, *Φαναριώτισσες*, ό.π., σελ. 31.

2. 2. Η Φαναριώτισσα Σύζυγος

Ήδη από την παιδική ηλικία των κοριτσιών, το μέλλον τους ήταν προκαθορισμένο. Ο γάμος αποτελούσε τον βασικότερο άξονα της ζωής της Φαναριώτισσας αλλά και κάθε γυναίκας. Ο γάμος προσέδιδε στη γυναίκα έναν κοινωνικό ρόλο. Πρόκειται για έναν μονόδρομο που στηρίζεται στις αρχές της χριστιανικής πίστης, στη δομή των προβιομηχανικών κοινωνιών, στις ηθικές αξίες και τέλος στον χαρακτήρα των αποκρυσταλλωμένων θεωρήσεων για τη γυναίκα.

Ο γάμος στην ορθοδοξία είναι κεφαλαιώδους σημασίας, δεδομένου ότι είναι ένα από εφτά μυστήρια της εκκλησίας. Στην επιστολή του προς Εφεσίους, ο Απόστολος Παύλος τονίζει τη σημασία του γάμου: «ὁ ἀνὴρ... καὶ προσκολληθήσεται πρὸς τὴν γυναῖκα αὐτοῦ, καὶ ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν, τὸ μυστήριον τοῦτο μέγα ἐστίν¹¹³».

Τα κοινωνικά πρότυπα και οι ηθικές αρχές της εποχής είχαν ταυτίσει τη γυναίκα με τη σύζυγο. Στις προβιομηχανικές κοινωνίες είχε καθιερωθεί το μοντέλο της γυναίκας «νοικοκυράς, συζύγου και μητέρας». Καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα η γυναίκα εντυπωνόταν ως ο «άγγελος του σπιτιού¹¹⁴». Υπήρχε μια ξεκάθαρη διαφοροποίηση αναφορικά με τους χώρους δράσης των δύο φύλων: ο άνδρας για τη δημόσια σφαίρα και η γυναίκα για την ιδιωτική. Αλλά και στον οθωμανικό χώρο, πολύ σπάνια εντοπιζόνταν στις πηγές περιπτώσεις ανύπαντρων. Για τους άνδρες ήταν εύκολη η αγαμία, καθώς υπήρχε η δυνατότητα της μετακόμισης σε μία άλλη περιοχή για την αποφυγή μιας δέσμευσης, αλλά για τη γυναίκα ο γάμος ήταν ένας αναπόφευκτος μονόδρομος. Οι ανύπαντρες γυναίκες, κινδύνευαν συχνά να βρεθούν στο περιθώριο ως στιγματισμένες ανήθικες υπάρξεις¹¹⁵.

Στις κοινωνίες των πολιτικών-αριστοκρατικών ελίτ ο γάμος κατείχε μια εξαιρετικής σημασίας θέση. Δεδομένης της πολιτικής και της οικονομικής του σημασίας, δεν αποτελούσε μια θρησκευτική ένωση ή ένα μέσο διαφύλαξης της ηθικής. Μέσω των επιγαμιών, εδραιώνονταν τα οικονομικά και τα πολιτικά δίκτυα της αυτοκρατορίας αφενός και αφετέρου σφραγίζονταν, αυξανόταν ή ισχυροποιούνταν η δύναμη των ελίτ. Συνεπώς, ο γάμος μπορεί να

¹¹³ Η Καινή Διαθήκη, Απόστολος Παύλος, Προς Εφεσίους Επιστολαί 5, στ. 31-3, Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, Αθήνα 2003, σελ. 445-447,

¹¹⁴ Bock, ό.π., σελ. 84

¹¹⁵ S. Faroqhi, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Εξάντας, Αθήνα 2000, σελ. 138

ταυτιστεί με μια συναλλαγή, με προκαθορισμένο κέρδος και υποσχόμενο αποτέλεσμα. Οι οικογένειες του Φαναρίου, λοιπόν, έβλεπαν τον γάμο ως μια σωστή, απαραίτητη και υπολογισμένη πολιτική κίνηση.

2.2.2. Οι επιγαμίες, μια προσπάθεια ανάδειξης της γυναικείας παρουσίας.

Οι επιγαμίες είναι μια πολιτική και οικονομική πράξη, η οποία ενορχηστρωνόταν και υλοποιούνταν από τα ανδρικά μέλη της οικογένειας, όπως έγινε, για παράδειγμα στον γάμο του Νικολάου Σούτσου¹¹⁶. Οι νεόνυμφοι αντικρίζονταν για πρώτη φορά, λίγο πριν τον γάμο: «*ma femme, qui ne m'était pas connue, vint en compagnie de ses parents à Bucarest et les noces se firent dans le moins de Juillet 1820*¹¹⁷». Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, είναι εξαιρετικά δύσκολο να εκμαιευθεί η γυναικεία παρουσία. Ωστόσο είτε απλά τυπικά, είτε παρασηνιακά, είτε στο πλαίσιο της παραφιλολογίας και της κοινωνικής σάτιρας, υπάρχουν περιπτώσεις και περιστατικά που μαρτυρούν την άμεση ή έμμεση γυναικεία ανάμειξη στις επιγαμίες.

Το 1799, ο Κωνσταντίνος Καρατζάς νυμφεύτηκε τη Ραλλίτσα Γκίκα¹¹⁸, ανιψιά του ηγεμόνα Γρηγορίου Γκίκα. Πριν την τέλεση του γάμου, ζήτησε την ευχή του βοεβόδα Δημητρίου Μουρούζη, του μητροπολίτη Μολδοβλαχίας Γαβριήλ αλλά και της Δόμνας Σμαράγδας: «*Μετέπειτα έπηγα εις προσκύνησιν τῆς έκλαμπροτάτης καὶ εὐμενεστάτης μοι κυρίας κυρίας δόμνας Σμαράγδας καὶ ἀσπασθεὶς τὴν έκλαμπρον αὐτῆς δεξίαν έπηρα τὴν εὐχὴν τῆς*¹¹⁹», σημειώνει ο Καρατζάς. Αντίστοιχα, ο Κοδρικάς αναφέρει πως και ο Μισέρ Σκαρλάτος απευθύνθηκε στη Δόμνα Ευφροσύνη Σούτσου: «*έπηγα εις Θεραπεῖα πρὸς τὸν ὑψηλότατὸν αὐθέντην καὶ έφίλησα τὸ ποδᾶρι τῆς Ὑψηλότητός του καὶ τὸ χεράκι τῆς έκλαμπροτάτης κυρίας, οἱ ὅποιοι τὸ έχάρηκαν καὶ έκ ψυχῆς εὐχήθησαν νὰ εἶναι με ὄραις καλαῖς, ἧ δέ δομνίτζαις καὶ*

¹¹⁶ «*Je contractais à mon tour un mariage de convenance avec Catherine Cantacuzène, appartenant à une des premières familles de la Moldavie*», N. Soutsos, ὅ.π., σελ. 35.

¹¹⁷ Ὁ.π., σελ. 36.

¹¹⁸ Η επιλογή της νύφης δεν ήταν τυχαία, μιας και η Ραλλίτσα ήταν συγγενής ενός ηγεμόνα και μέλος της οικογένειας Γκίκα και δεδομένου του ότι, περί το 1779, το όνομα Καρατζά δεν είχε αποκτήσει ακόμα ισχυρή βαρύτητα.

¹¹⁹Κ. Καρατζάς, «Εφημερίδες», στο: Ε. Hurmuzaki (επιμ.), *Documente prioviotare la Istoria Românilor*, τ. 13, εκδ. Α. Παπαδόπουλος- Κεραμεύς, Βουκουρέστι 1909, σελ. 100.

κοκκονήτζαις ἄρχησαν νὰ σιάνουν τὰ σαρίκια των καὶ νὰ ἐτοιμάζονται διὰ τὴν χαράν¹²⁰». Παρατηρεῖται, λοιπόν, ἓνας σεβασμός και μια τιμὴ στο πρόσωπο των γυναικῶν.

Οἱ Δόμνες, κατ' εἰκόνα των συζύγων τους ὀρίζαν τους αντιπροσώπους τους για την τέλεση των γάμων. Τον ὀρισμό του αντιπροσώπου του Δημητρίου Μουρούζη ἀκολούθησε ὁ ὀρισμός της ἀντιπροσώπου της Δόμνας Σμαράγδας, καθὼς «καὶ ἡ ἐκλαμπρότης της με ἐδέχθη μεθ' ἄκρας εὐμενείας, ὀιόρισασα καὶ ὡς ἐκ μέρους της τὴν πανευγενεστάτην ἀρχόντισσαν λογοθετέσαν Ζωήτζαν Γκίκα, δία νὰ παρασταθῆ εἰς τὴν εὐλογίαν τῶν στεφάνων μου¹²¹».

Ὡστόσο, ὑπάρχουν και περιπτώσεις που ὁ ρόλος -ἢ καλύτερα ἡ συμμετοχή- της γυναίκας Φαναριώτισσας εἶναι πιο ἐντονος και καθοριστικός. Ἡ Ρωξάνδρα Γκίκα, μητέρα του Γρηγορίου Γκίκα, σύζυγος του Ματθαίου Γκίκα και κόρη του Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, σύμφωνα με τον Καισάριο Δαπόντε συμμετείχε στην ἐπιλογή της συζύγου του Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου: «προξενούντος τοῦ Γρηγοράσκου βοεβόδα καὶ τῆς μητρός του 'Ρωξάνδρας, ἔλαβεν εἰς σύζυγον Αἰκατερίναν, τὴν θυγατέρα τοῦ Κωνσταντίνου 'Ρωσσέτου, βορνίκου τῆς Πογδανίας¹²²».

Στο χρονικό του, ὁ Ἀθανάσιος Κομνηνός Ὑψηλάντης καταγράφει το παρασκήνιο του γάμου των πεηζαδέδων Κωνσταντίνου και Δημητρίου Ὑψηλάντη, υἱῶν του ηγεμόνα Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη και της Αἰκατερίνης Μουρούζη¹²³. Το 1781, ὁ ηγεμόνας Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης, με τὴν σύμφωνη γνώμη της συζύγου του, ἠθέλε να παντρέψει τον γιο του Κωνσταντίνο με μία «παρθένον τινά λίαν ὠραίαν Φαναριώτισσαν¹²⁴». Ὅμως, ἡ μητέρα του ηγεμόνα, Σμαράγδα το γένος Μαμωνά, εἶχε ἀντίθετη ἀποψη: «δέν τό ἔστρεξε καὶ ἐπρόβαλε διὰ νύμφην τὴν κόρην τοῦ πεἶζαδέ Ἀλεξάνδρου Καλλιμμάχη, ἑπταετῆ παιδίσκη¹²⁵». Τελικά, ὁ Κων-

¹²⁰ Κοδρικάς, ὀ.π., σελ. 96.

¹²¹ Καρατζάς, «Εφημερίδες», ὀ.π., σελ. 100.

¹²² Ὀ.π., σελ. Τμθ.

¹²³ Μισκέβκα, *Ὀ ηγεμόν Κωνσταντίνος Ὑψηλάντης*, ὀ.π., σελ. 38.

¹²⁴ Κομνηνός Ὑψηλάντης, ὀ.π., σελ. 624.

¹²⁵ Ὀ.π., σελ. 624.

σταντίνος Υψηλάντης παντρεύτηκε το 1783 τη Ραλλού Καλλιμάχη κατά τις υποδείξεις της Σμαράγδας¹²⁶.

Παράλληλα, με την πρόταση του Μισέρ Σκαρλάτου, παρουσιάστηκε και άλλο ένα προξενιό στον Παναγιώτη Κοδρικά, αυτή τη φορά οργανωμένο από την αρχόντισσα κόρη του Γρηγοράσκου Γούναρη, σπιτονοικοκύρη του Παναγιώτη, «ή όποια ἔπασχεν νὰ μοὶ δώσει τὴν ἀδελφὴν τῆς εἰς γυναῖκα¹²⁷». Όταν, μάλιστα πληροφορήθηκε για το προξενιό του Σκαρλάτου, «βιάσασα τὸν ἑαυτὸν τῆς μὲ ἠρώτησεν» για το αν το προξενιό πρόκειται όντως να γίνει. Όταν έμαθε πως είχαν ξεκινήσει οι διαδικασίες, άρχισε εμμέσως να τις υποσκάπτει, τονίζοντας την ιδιαίτερος άσχημη εξωτερική εμφάνιση της νύφης¹²⁸. Με την παραπάνω ημερολογιακή καταγραφή εμφανίζεται άλλος ένας γυναικείος ρόλος στη σύναψη των επιγαμιών, αυτός της προξενήτρας, του διαπραγματευτή δηλαδή των προϋποθέσεων και των όρων ενός γάμου.

Στο έργο του Νικόλαου Βασιλειάδου «Από το Φανάρι», περιλαμβάνεται μια ηθογραφία του 1800, η οποία τιτλοφορείται «Προξενία»¹²⁹. Η κοκόνα Ταρσή είναι μια προξενήτρα του Φαναρίου, η οποία προορίζει ένα καλό προξενιό¹³⁰ για την κόρη της Δόμνας Ραλλού με «τοῦ τσελεμπῆ Κυριάκου τὸν υἱό, Γιάγκο¹³¹». Η διαδικασία του προξενιού ήταν καθιερωμένη. Η συνάντηση, γινόταν στο σπίτι της νύφης, όπου ο γαμπρός θα συναντούσε την υποψήφια, πάντα με την παρουσία των οικογενειών, και όπου «ή προξενήτρα παντοῦ καὶ πάντοτε εἶχε τὸν πρῶτον λόγον¹³²». Κατά τη διάρκεια της συνάντησης, η οποία μπορούσε να προκαλέσει οξύμωρες αντιδράσεις¹³³, προσφερόταν καφές και γλυκό του κουταλιού. Το ζευγάρι δεν

¹²⁶ Μισκέβκα, ό.π., σελ. 41.

¹²⁷ Ό.π., σελ. 95.

¹²⁸ Ό.π., σελ. 95- 96.

¹²⁹ Ν. Βασιλειάδης, *Από το Φανάρι*, Εταιρεία Σχολικών Αποικιών, Κωνσταντινούπολη 1800, σελ. 78.

¹³⁰ Την ώρα μάλιστα του σερβιρίσματος του καθιερωμένου καφέ και του γλυκού, γίνεται λόγος για άλλο ένα προξενιό για την κόρη του Ραφτάνη, το οποίο σύμφωνα με τις φήμες χάλασε, ό.π., σελ. 79.

¹³¹ Ό.π., σελ. 79.

¹³² Ό.π. σελ. 82.

¹³³ «στοῦ κοριτσιοῦ τὴν λαχτάρα ὁ γαμπρός ἔχασε τὴν ὄφι του. Νόμιζες πῶς τοῦφυγε τὸ αἷμα», Βασιλειάδης, ό.π., σελ. 82, αντίθετα ο Κοδρικάς αναφέρει: «ἐπῆγα λοιπὸν καὶ εἶδον ἐκτάδην ἐπὶ τοῦ σοφᾶ κείμενον τὸ ἀσχημότερον τέρας, ἔχον τὸ πρόσωπόν του πρὸς τὴν μαξηλάραν γυρισμένον», Κοδρικάς, ό.π., σελ. 94.

ερχόταν σε επαφή. Στην τυπική ερώτηση του Κοδρικά προς τη νύφη για το πως της φαίνεται το Φανάρι, «ἀπεκρίθη ἀντ’ ἐκείνης ὁ βάρβαρος Κωνσταντής¹³⁴».

Η μειονεκτική θέση των υπονήφιων νυφών στα προξενιά φαίνεται από τον αρραβώνα του Καισάριου Δαπόντε. Ο Μέγας Λογοθέτης Γεώργιος Ξυπόλυτος, «ἔδωκεν αὐτὴν ἄλλον, καὶ ἐμένα μοῦ ὑποσχέθη τὴν ἄλλην, καὶ τὴν ὑπόσχεσιν ἐβεβαίωσε καὶ μέ ἀρράβωνα. Καὶ τώρα μετὰ τόσον καιρὸν ἔλαβε καὶ αὐτὴν καὶ τὴν ἔδωκεν ἄλλον». Με την αντωνυμία «αὐτὴν» προσδιορίζονται οι κόρες του ἀρχοντα. Επιπλέον, αν η οικογένεια είχε πολλά ανύπαντρα κορίτσια, ο γαμπρός θα μπορούσε να επιλέξει: «ἀλλὰ θέλουν νὰ μοῦ δείξῃ αὐτὴν τὴν μικρότερην ἀδελφὴν τῆς, διὰ νὰ διαλέξω ὅποιαν μοῦ ἀρέσει ἀπὸ τὶς δύο¹³⁵».

Ωστόσο ο βασικότερος ρόλος των γυναικών στις επιγαμίες είναι η ίδια τους η παρουσία. Μέσω εκείνων εδραιώνονται και ισχυροποιούνται οι συμμαχίες και τα δίκτυα στη φαναριώτικη κοινωνία. Οι Φαναριώτισσες αποτελούν αναπόσπαστο μέρος των δικτύων. Με τον γάμο τους επισφραγίζονται οι συμμαχίες και με τη γέννηση των απογόνων τους διαιώνεται το όνομα, μεγαλώνει η περιουσία και εξαπλώνονται οι πολιτικές συμμαχίες.

2.2.3. Οι όψεις του γάμου

Πρώτο βήμα για τη σύναψη ενός γάμου είναι η συμφωνία μεταξύ των δύο ενδιαφερόμενων πλευρών, με ή χωρίς τη συμμετοχή ενός διαμεσολαβητή. Η συμφωνία πιστοποιείται προφορικά στην συνάντηση των δύο πλευρών, ακολουθεί η άδεια από τους «προστάτες». Ύστερα επικυρώνεται νομικά με συμβολαιογραφικές πράξεις, θεσμικά με αρραβώνες και πνευματικά με τους γάμους. Βεβαίως, απαραίτητη προϋπόθεση για την τέλεση των γάμων είναι η προικοδότηση της νύφης και η σύναψη των προικοσυμφώνων.

Όταν μελετηθούν επιμελώς όλες οι παράμετροι της προίκας και της κληρονομιάς και δεν υπάρχει κάποιο ανθρώπινο ή φυσικό εμπόδιο, το ζευγάρι θα προχωρήσει στην τέλεση του γάμου. Η τελετή του γάμου συνιστούσε μια θεία κοινωνία βάσει των εθίμων, των παραδόσεων και των θρησκευτικών δοξασιών υπό τον απαιτούμενο δημόσιο χαρακτήρα της

¹³⁴ Ο.π., σελ. 94.

¹³⁵ Ο.π., σελ. 93.

τελετής¹³⁶. Στις κοινωνίες των ελίτ, η ουσία του γάμου είναι πολιτικοκοινωνικοοικονομική και παραμένει αναλλοίωτη και μετά την τέλεσή του. Επόμενο βήμα είναι η τεκνοποίηση για τη φυσική συνέχεια του ονόματος, της περιουσίας και των δικτύων. Στοιχεία για την ουσία και την καθημερινότητα των γάμων των Φαναριωτιστών λαμβάνουμε μέσα από σατιρικές απεικονίσεις του θεάτρου και των απομνημονευμάτων.

Το θέατρο δεν αποτελεί μια άκρως φερέγγυα ιστορική πηγή, διότι η πραγματικότητα περνάει μέσα από έναν παραμορφωτικό καθρέπτη, προκειμένου να επιτευχθεί κοινωνική κριτική εφοδιασμένη με όλο το οπλοστάσιο της σάτιρας. Ωστόσο μέσα από αυτόν τον καθρέπτη δίνεται η δυνατότητα να ρίξουμε ματιές στην καθημερινότητα των έγγαμων Φαναριωτιστών. Μάλιστα, δύο από τα θεατρικά έργα που χρησιμοποιήθηκαν ως πηγές στην παρούσα μελέτη αποτέλεσαν στρατευμένους λιβέλους, καθώς το «Σαγανάκι της Τρέλας¹³⁷» στοχοποιούσε τον Νικόλαο Μαυρογένη¹³⁸, ενώ ο «Άλεξανδροβόδας ό Άσυνείδητος» τον Αλέξανδρο Ιωάννου Μαυροκορδάτο.

Ο γάμος του ηγεμονικού ζεύγους Αλεξάνδρου και Ζαφείρας Μαυροκορδάτου, τελούσε υπό δύο στοιχεία: την εξωσυζυγική σχέση του Αλεξάνδρου και τα εκάστοτε πολιτικοοικονομικά συμφέροντα του Αλεξανδροβόδα. Ο Αλέξανδρος πίστευε πως παρείχε στη σύζυγο του όλες τις ανέσεις και πως η συμπεριφορά του ήταν πρέπουσα και αντίστοιχη των προδιαγραφών ενός σωστού γάμου: «καί ὄλο τὸ κακό της εἶναι για τὴν Ταρσῆ. Καὶ σάν τὴν ἔχω τί; μήπως φαγὶ νὰ φάγη δὲν ἔχει; Ροῦχα δὲν τὴν κάμνω; Ἡ ἔξοδα δὲν τὴν δίδω; Λοιπὸν τί τὴν πει-

¹³⁶ S. Ivanova, “Judicial treatments of the matrimonial problems of Christian Women in Rumeli During the Seventeenth and Eighteenth Centuries”, στο: A. Buturović, I. Schick (επιμ.), *Women in the Ottoman Balkans, Gender, culture and history*, I. B. Tauris, Νέα Υόρκη 2007, 153-200.

¹³⁷ Πρόκειται για μια χειρόγραφη κωμωδία, με ημερομηνία συγγραφής την 25 Ιουλίου 1786, αλλά διαφορούμενες απόψεις για την πατρότητα του έργου. Η Lia Brad Chisacof, στηριζόμενη στην υπογραφή Le Roy που έφερε ο φάκελος του χειρογράφου, σε υφολογικά στοιχεία σε παλαιογραφικά στοιχεία, σε στοχευόμενες προσπάθειες συγκάλυψης της ταυτότητας του συγγραφέα, στον χαρακτήρα του Φεραρή που αντιστοιχεί στο alter ego και αποτελεί αναφορά στον Φεραίο δίνει την πατρότητα του έργου στον Ρήγα, Βελεστινλή Ρήγας, *Ανέκδοτα Κείμενα*, L. Brad Chisacof (επιμ.), Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κύπρου, Αθήνα 2011, σελ. 31-33.

Από την άλλη ο Χαράλαμπος Μηνάογλου ταυτίζει με επιφυλάξεις τον Le Roy με έναν Γάλλο ναυπηγό του οθωμανικού στόλου, ο οποίος είχε έρθει σε ρήξη με τον Νικόλαο, όταν ο τελευταίος διατελούσε καπουδάν πασάς του Χασάν Πασά. Όσο για τον χαρακτήρα Φεραρή, τον ταυτίζει με τον Μεγάλο Λογοθέτη Γιαννακάκη Τζανέτο, που αυτομόλησε το 1790 στη Ρωσία, πράξη που δικαιολογεί το προσωνύμιο Φεραρής, δηλαδή φυγάς, Μηνάογλου, «Ο Ρήγας, οι Φαναριώτες και το ‘Σαγανάκι της Τρέλας’», *Παράβασις* 11 (2013), 123-130.

Τέλος, ο Δημήτριος Σπάθης, κάνει λόγο για εκδοτική βιασύνη απόδοσης της πατρότητας λόγω μιας ανυπομονησίας παρουσίας του υλικού και τονίζει την αξία της ιστορικής του μαρτυρίας. Πράγματι, όπως υποστήριξε ο Κ. Θ. Δημαράς «στα ζητήματα αυτά, περισσότερο από την πατρότητα μας ενδιαφέρει ή πρέπει να μας ενδιαφέρει το κλίμα, όπου εγεννήθηκε το έργο ή μια ομάδα έργων», Σπάθης, «Στο εργαστήρι της φαναριώτικης σάτιρας», *Τα Ιστορικά* 31 (Δεκέμβριος 1999), 486-496.

¹³⁸ Brad Chisacof, ό.π., σελ. 31-32.

ράζει ή Ταρσή; Μά θέλει νά αγαπῶ αὐτήν. Ἐγώ εἰς μίαν μόνη γυναῖκα δέν ἐσυνήθισα νά δουλώνομαι¹³⁹». Η Ζαφείρα δέχεται νά ακολουθεῖ ἕως ἑνα βαθμό τις «πρέπουσες» συζυγικές συμπεριφορές («ἄρχισε ἐμένα τήν νόμιμον γυναῖκα του νά μέ ὑβρίζη, νά μέ περιφρονῆ καί ἐκείνην τήν παράνομον πουτάνα του... ὄχι μόνον νά τήν πέρνη μέσα εἰς τὸ στρῶμα του εἰς τὸ ἴδιόν μου σπῆτι. Ὡς καί μέ ἔδειρεν ὁ ἀναίσχυντος^{140!}»), ἀλλά δίνει καί μια δική της ἀνάλυση στήν συμβίωσή της με τὸν Ἀλέξανδρο: «ἐγώ δέν εἶμαι τρελή νά θέλω τὸν ἄνδρα μου χωρὶς ἐλαττώματα... ὅλοι ἔχομεν ἐλαττώματα, με ὅλον τοῦτο ὅταν τὸ ἐλάττωμα δίδει σκάνδαλον, προξενεῖ κατάκρισιν, ἐγγίζει τήν τιμὴν καί φέρνειν τήν διχόνοιαν μεταξύ τῶν ἀνδρῶν, ὄχι μόνον πρέπει νά σκεπάζεται, ἀλλὰ νά κόπτεται καί με τελειότητα¹⁴¹». Ἀντίθετα, μία ἀρμονική καί ἀγαπημένη οἰκογένεια Μαυροκορδάτου, γνωρίζουμε ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιον τοῦ Γάλλου διπλωμάτη καί συνοδοῦ τῶν ἡγεμόνων στο ταξίδι του στη Βλαχία, κόμη d'Hauterive. Στις σημειώσεις του καταγράφει: «une famille parfaitement unie, qui se sépare du plus aimable des princes¹⁴²».

Ὁ γάμος τοῦ ζεύγους Νικολάου καί Μαριώρας Μαυρογένους θα ἀποτελέσει τὸν ἐπόμενο σταθμὸν τῆς παρούσας ἐργασίας. Ὁ Θεόδωρος Μπλανκάρ κάνει λόγο γιὰ μια μορφή που στάθηκε στὸν Νικόλαο στα ἀσχημα καί στα δύσκολα τῆς ζωῆς του¹⁴³, προσθέτοντας πως ἡ Μαριώρα εἶχε χαρίσει ὅλη τὴν περιουσία της γιὰ τὴν προστασία καί τὰ συμφέροντα τοῦ συζύγου της¹⁴⁴. Ἀντίθετα, στὸ «Σαγανάκι τῆς Τρέλας», δίπλα στήν πολιτικοθητική συμβολή καί ἐπιρροή τῆς Δόμνας στὸν ξεστρατισμένο ἡγεμόνα παρουσιάζεται μια σατιρική διάσταση τοῦ γάμου τους¹⁴⁵. Ἡ πρωτοβουλία ἀνήκει στὸν γραμματικὸν τοῦ ἡγεμόνα Γιαννάκη «ἡ ἐκλαμπρότης σας ἀνδρὸν νὰ κάμετε νὰ περιμαζωχθεῖ, ἀχαμνά πηγαίνουν οἱ δουλειές μας, καί λοιπὸν βάλετε τὰ δυνατὰ σας¹⁴⁶». Ὄντως, ἡ Δόμνα προσπαθεῖ με τὴν λογική καί τὴν συζήτηση

¹³⁹ Ὁ.π., σελ. 19.

¹⁴⁰ Ὁ.π., σελ. 22.

¹⁴¹ Ὁ.π., σελ. 87.

¹⁴² Ὁ.π., σελ. 304.

¹⁴³ Μπλανκάρ, ὁ.π., σελ. 350.

¹⁴⁴ «Προσφερομένη, μάλιστα ἡ ἴδια νὰ ἀποστερηθῆ τῶν περὸνσιακῶν τῆς στοιχείων», ὁ.π., σελ. 353.

¹⁴⁵ Brad Chisacof, ὁ.π., σελ. 96.

¹⁴⁶ Ὁ.π., σελ. 145.

να τον συνετίσει: «αυθέντη, αν με εδίδετε την άδεια να σας ειπώ...η αγάπη σας με παρεκίνησε να.... επειδή και εβρέθηκα συμβία σας, ο δεσμός οπού μας θέλει και τα ιντερέσα μας της συνοικησεώς μας να είναι τα αυτά και να μην έχει ούτε ο ένας, ούτε ο άλλος ιδιαίτερα, η μεγαλοπρέπεια της ηγεμονίας σας το απαιτεί...¹⁴⁷». Η συγκεκριμένη φράση της Δόμνας Μαριώρας εγκιβωτίζει τον χαρακτήρα ή καλύτερα ορίζει τον φαναριώτικο γάμο.

Μια *comédie de mœurs* του ελληνικού προεπαναστατικού θεάτρου θα αποτελέσει την επόμενη πηγή. Πρόκειται για μια άτιτλη τρίπρακτη κωμωδία, με τους πιο αποδεκτούς της τίτλους να είναι «ό Γενεράλης Γκίκας» ή τα «Άγγούρια του Γενεράλη¹⁴⁸». Μπορεί να μην αποτελεί μια άκρως προσωποποιημένη σατιρική κριτική, όμως υπάρχουν πιθανές ενδείξεις πως ο Γενεράλης Γκίκας είναι ο Γρηγόριος Δημητρίου Γκίκας. Ο Βάλτερ Πούχγερ υποστηρίζει με κάποια επιφύλαξη πως ο Γενεράλης Γκίκας είναι το μόνο πρόσωπο με κάποια ιστορική κριτικότητα, δεδομένου ότι ο Γρηγόριος ήταν στρατηγός (γενεράλης) την εποχή που συγγράφηκε το έργο¹⁴⁹. Ωστόσο, υπάρχουν και άλλα στοιχεία που καταδεικνύουν την ιστορικότητα του Γρηγορίου, με πιο ενδεικτικά τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς του. Ο Γρηγόριος στο έργο παρουσιάζεται να είναι αδελφός της Αννίκας Φλορέσκο. Και πράγματι, τόσο στο “*livre d’or*” του Ευγένιου Ραγκαβή¹⁵⁰ όσο και στους «Ηγεμόνες» του Δημήτριου Σούτσου¹⁵¹, εμφανίζεται να είναι αδελφός της Αννίκας Φλορέσκο. Επιπλέον, ο Γρηγόριος στο έργο εμφανίζεται να έχει τέσσερα παιδιά, τη Μαρία, την Κλεοπάτρα, τη Σουλτάνα και τον Ματίγκο¹⁵².

Η αλήθεια είναι πως δεν υπάρχει αντιστοιχία των ονομάτων των παιδιών του στις πηγές, ωστόσο κάποιες ασάφειες μπορούν να λειτουργήσουν συμπληρωματικά στην παραπάνω υπόθεση. Πιο αναλυτικά, ο Ευγένιος Ραγκαβής αποδίδει στον Γρηγόριο οχτώ παιδιά, τον Κωνσταντίνο, τον Δημήτριο, τον Γεώργιο, τον Γρηγόριο, τον Παναγιώτη, τον

¹⁴⁷ Ο.π., σελ. 218-220.

¹⁴⁸ Ο Σπύρος Βαλέτας, είχε δώσει τον τίτλο Γενεράλης Γκίκας, καθώς ο Γκίκας αποτελεί ένα βασικό πρόσωπο, το οποίο όμως απουσιάζει από αρκετές σκηνές και δεν παίζει καθοριστικό ρόλο στην πλοκή του έργου. Αντίθετα, τον δεύτερο τίτλο τον δίνει ο Βάλτερ Πούχγερ, δεδομένου ότι η σκηνή με τα αγγούρια αποτελεί την αποκορύφωση της κωμωδίας και αποκτά μια ιδιαίτερη δραματουργική θέση μέσα στα δίκτυα των μικροϋποθέσεων του έργου, *Κοινωνικές σάτιρες στο ελληνικό προεπαναστατικό θέατρο (1800-1820)*, Β. Πούχγερ (επιμ.), Ίδρυμα Ουράνη, Αθήνα 2014, σελ. 117.

¹⁴⁹ Ο.π., σελ. 122.

¹⁵⁰ Ε. Ραγκαβής, ό.π., σελ. 47.

¹⁵¹ Δ. Σούτσος, ό.π., σελ. 109.

¹⁵² Πούχγερ, *Κοινωνικές σάτιρες*, ό.π., σελ. 121.

Κάρολο και την Αγλαΐα και τη Μαρία από τον δεύτερο γάμο του¹⁵³. Αντίθετα, ο Δημήτριος Σκαρλάτος Σούτσος καταγράφει πως ο Γρηγόριος είχε δώδεκα παιδιά, εκ των οποίων πιστεύει πως αξίζει να αναφερθούν δύο, λόγω της πολιτικής τους καριέρας, ο Δημήτριος και ο Γρηγόριος¹⁵⁴. Συνεπώς, ο αριθμός οχτώ από τον αριθμό δώδεκα απέχει και αφήνει τέσσερα ονόματα εκτός, με αποτέλεσμα τα υπολειπόμενα ονόματα να αντιστοιχούν, ίσως, με τα ονόματα της κωμωδίας. Εν συνεχεία, υπάρχει η πιθανότητα ο άγνωστος συγγραφέας της κωμωδίας να στοχοποιεί όλη την οικογένεια Γκίκα και να περιπλέκει πρόσωπα και καταστάσεις, δεδομένου ότι τα ονόματα Φλορέσκο, Φιλιπέσκο και Χαιρέσκο είναι ονόματα συζύγων της οικογένειας Γκίκα. Επίσης, ο Ρώσος δραγουμάνος και επίδοξος γαμπρός της Κλεοπάτρας μπορεί να αποτελεί μομφή στη ρωσική πολιτική και στα ρωσικά συμφέροντα, αλλά παράλληλα είναι πιθανό να στοχοποιεί τον αδελφό του Γρηγορίου, Αλέξανδρο, που διετέλεσε ηγεμόνας της Μολδοβλαχίας κατά την εξαετή ρωσική κατοχή (1834-1842).

Παρά τις υποθέσεις, η κωμωδία αποτελεί σίγουρα ένα γενικό ηθογραφικό πίνακα μέσα από ευρύτερες κωμικές και σατιρικές καταστάσεις, με ενσωματωμένα όλα τα μοτίβα της αισθηματικής κωμωδίας, όπως είναι οι εξωσυζυγικές σχέσεις, τα ερωτικά μπερδέματα και τα κρυφά ραντεβού. Από τα δεκαεννέα ομιλούντα πρόσωπα της πολυπρόσωπης κωμωδίας, θα μας απασχολήσουν το ζεύγος Αλέκου και Ελέγκως Χαιρέσκου αλλά και τα πεθερικά τους, Παλιάνος και Παλιάγκα. Ο Χαιρέσκος είναι ένας εγγάμος βογιάρος, ο οποίος διατηρεί εξωσυζυγική σχέση με την κόρη του Γενεράλη Κλεοπάτρα, εν γνώσει της γυναίκας του: «τὸ ἐφάγαμεν πές, τὸ ἔφαγα μὲ τὴν Κλεοπάτραν. Τῆ ἀληθεία, ὅταν τὸ ἐνθυμοῦμαι καὶ αὐτὸ καίεται ἡ καρδιά μου¹⁵⁵». Αντιλαμβάνεται τον γάμο του ως μια υποχρέωση για την πολιτική του αναρρίχηση: «τώρα εἶμαι ὑποχρεωμένος νά ὑπάγω μὲ τὴν Ἐλέγκω μου εἰς τὸ σεργιάνι χωρὶς νὰ θέλω, μόνο διὰ τὰ μάτια τοῦ πενθεροῦ μου, ἐπειδὴ ἂν δέν κάμω ἔτσι ποτέ δέ θέλω ἰδεῖ Ἰσπραβνιτζιάν¹⁵⁶». Υποχρέωση που αντιλαμβάνεται και προωθεί και η γυναίκα του, καθώς είναι εκείνη που θα ζητήσει από τους γονεὺς της να βοηθήσουν τον άπιστο σύζυγό της: «ἄχ

¹⁵³ Ε. Ραγκαβής, *ό.π.*, σελ. 47

¹⁵⁴ Δ. Σούτσος, *ό.π.*, σελ. 108.

¹⁵⁵ *Ο.π.*, σελ. 191.

¹⁵⁶ Οι ισπράβνικοι ήταν διοικητές των επαρχιών στις Παρουδανάβιες Ηγεμονίες, οι οποίοι διορίζονταν από τον ηγεμόνα, *ό.π.*, σελ. 190.

νεného, ό άνδρας μου τόσον καιρόν κάθεται χωρίς δουλειά, έχομεν τόσα έξοδα¹⁵⁷». Η απάντηση του πατέρα έχει μεγάλο ενδιαφέρον, γιατί και εκείνος είναι μέρος του γάμου-επιχείρησης, αφού θα απευθυνθεί στη συμπεθέρα του για τη διευθέτηση της υπόθεσης: «σιώπα ώμιλησα έγώ μέ τόν βιστάρη, είπα και τή συμπεθέρα μου νά αναφέρει τόν αυθέντη περί τής Ίσπραβνιτζίας σου, και μέ έδωσεν καλάς έλπίδας¹⁵⁸».

Ωστόσο πέραν του γάμου, η κωμωδία δίνει στοιχεία για την προετοιμασία των κοριτσιών από τους γονείς και από τα μεγαλύτερα έγγαμα αδέρφια τους. Όταν η Κλεοπάτρα αρνείται να συνοδεύσει τον Ρώσο δραγουμάνο Τζώρτζη στο θέατρο, παρεμβαίνει η οικογένεια της, συμβουλεύοντάς τη να διατηρήσει τις υψηλές τις γνωριμίες για μια ιδανική κοινωνική ανάρρηση. «Κάμε τόν πολιτικόν, έπειδή έχετε χρεϊαν από αυτόν, εάν τινάς δέν κολακεύση τόν έναν ή τόν άλλον ψοφά τής πείνας¹⁵⁹», καθοδηγεί η μεγάλη έγγαμη αδελφή Μαρία, «κοιτάξετε κορίτζια νά κερδίσετε τό άντρε διά μέσου τοῦ μουσιου Τζώρτζη¹⁶⁰», συμβουλεύει ο πατέρας, για να απαντήσει η απόλυτα συνειδητοποιημένη Κλεοπάτρα «είτε θέλω, είτε δέν θέλω, πρέπει νά τό κάμω έξ ανάγκης¹⁶¹».

2.2.4. Μοιχεία

Η μοιχεία αποτελούσε μια κανονικότητα, μολονότι καταδικάζεται από τη χριστιανική ορθόδοξη πίστη, δεδομένου ότι μια από τις Δέκα Εντολές προστάζει «ού μοιχεύσεις». Στους αριστοκρατικούς κύκλους, μάλιστα, η μοιχεία νομιμοποιούνταν, όπως πιστοποιείται από τον ειδικό τίτλο για τις επίσημες ερωμένες «*maîtresse en titre*¹⁶²». Η μοιχεία, ίσως, συνιστά τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη μακροπρόθεσμη στοργή, την εκτίμηση, την αγάπη, τα οικογενειακά συμφέροντα (νόμιμοι σύζυγοι) και στο βραχυπρόθεσμο πάθος και των εφήμερων σχέσεων (ερωμένες). Ωστόσο την ίδια στιγμή που επικρατεί ενός είδους αποδοχή

¹⁵⁷ Ο.π., σελ. 192.

¹⁵⁸ Ο.π., σελ. 192.

¹⁵⁹ Ο.π., σελ. 176.

¹⁶⁰ Ο.π., σελ. 177.

¹⁶¹ Ο.π., σελ. 177.

¹⁶² Χάφτον, ό.π., σελ. 179.

για τις απιστίες των ανδρών, η ανοχή απέναντι στη γυναικεία μοιχεία είναι μηδενική. Η «μοιχαλίδα» με τις ερωτοτροπίες της απειλεί την οικογενειακή εστία, επιδείκνυε ασέβεια στους θρησκευτικούς και τους ηθικούς κανόνες της κοινωνίας και για αυτό δεν ταυτιζόταν στην κοινωνία με μια παραστρατισμένη και ξεπεσμένη γυναίκα¹⁶³.

Το 1789, ο Παναγιώτης Κοδρικάς, στον λιβελλικό στιχουργικό «Ξιφηρορικό Καθρέπτη», μεταξύ άλλων αιχμών για την πολιτική και κοινωνική ζωή του Κωνσταντίνου Χαντζερή, θίγει τον μεγάλο αριθμό των απιστιών. Ο Κωνσταντίνος Χαντζερής ήταν παντρεμένος με τη Ρωξάνη Αλεξάνδρου Γκίκα¹⁶⁴. Οι απιστίες του πολλές: «κάμνεις αγαπητικήν τό Λενιό τοῦ Δελαρόκα, κι εἰς τό πλάγι σου αἰσχρά τήν καθίζεις μέ τήν ρόκα, στό γιατάκι σου κρυφά κάθε βράδυ πιά τήν φέρνεις κι ἄδικα κάθε πουρνό ὅσους σέ εἰπῆ τούς δέρνεις¹⁶⁵», «καί τοῦ Σταυριανοῦ ἡ γυναῖκα, ἀπ' τήν Πάρου στήν Ναξίαν στέλνεις ἄνθρωπον τήν φέρνεις καί κοιμᾶσαι μέ αὐτήν¹⁶⁶». Ἄξια ἐπισήμανσης εἶναι ἡ παρουσίαση τοῦ ἀντίχτυπου τῆς ἀπιστίας στή Δόμνα: «καί σύ πάσχεις ἀναιδῶς νά προδώσεις τήν Δομνήτζα. Καί κριτής καί ἐραστής κρίνεις ἅμα καί πορνεύεις, τήν τιμήν τοῦ κοριτζιοῦ διά ῥέσμη σου γυρεύεις¹⁶⁷». Ταυτίζει, δηλαδή, τήν ἀπιστία τοῦ ἀνδρα με προδοσία καί ασέβεια πρὸς τὴν γυναῖκα τοῦ. Λίγους στίχους πιο κάτω, ἀναφέρει πὼς ἡ ἀναισθησία τοῦ ἦταν τόσο μεγάλη πρὸς τὴν γυναῖκα τοῦ που ξέχασε τὴν συνεισφορά τῆς στήν πολιτική τοῦ ἀνοδο στήν Δραγουμανία¹⁶⁸: «τόσον γλήγορα ξεχνᾶς πῶς γιά τήν δραγουμανίαν γυναικός σου τό βρακί ἔβαλες γιά μεσιτεῖαν¹⁶⁹».

Εντούτοις, ο Κοδρικάς κάνει λόγο και για τον παράνομο δεσμό της Δόμνας με τον αδελφό του («ὅτι μέσα στὸν ὁδὰ τὴν γυναῖκα σου ψηρίζει, ὁ καλὸς σου ἀδελφὸς ἀπεκρίθη,

¹⁶³ Ὁ.π., σελ. 349.

¹⁶⁴ Δ. Σούτσος, ὁ.π., σελ. 298.

¹⁶⁵ Κοδρικάς, ὁ.π., σελ. 206.

¹⁶⁶ Ὁ.π., σελ. 207.

¹⁶⁷ Ὁ.π., σελ. 206.

¹⁶⁸ Σύμφωνα με τον Βασίλειο Σφυρόερα, ἡ ἀνοδος τοῦ Κωνσταντίνου στή Δραγουμανία ἀποτελέσε «καρπὸ πολύμητων διαβολικῶν» προσπαθειῶν ἐναντίον τοῦ ἀντίζηλου γιὰ τὴν Δραγουμανία Στέφανου Μαυρογένη. Ὡστόσο, ἀν καὶ δὲν ἀναφέρει πούθενά τὴν ἀνάμειξη τῆς γυναῖκας τοῦ, τὸ ἐπίθετο διαβολικὸ δὲν ἀποκλείει τίποτα, Σφυρόερας, ὁ.π., σελ. 182.

¹⁶⁹ Κοδρικάς, ὁ.π., σελ. 209.

τζαμπουνίζεις¹⁷⁰) και υπογραμμίζει πως με αυτήν την πράξη χάνει «τόν μισθόν τόσου καιροῦ... καί ἀπ' τήν τρέλαν τήν πολλήν ἀρχηνήσης νά μαλώσης τόν Ἄλέκον σου εὐθύς πάσταρδον τόν ὀνομάζεις καί πουτάναν φανερήν τήν γυναῖκα σου φωνάζεις¹⁷¹». Με άλλα λόγια, επιβεβαιώνεται αφενός ότι η γυναικεία ανοχή στη συζυγική απιστία θεωρείται αρετή και ανταμείβεται στον Παράδεισο και αφετέρου πως η γυναικεία απιστία αντιμετωπίζεται ως απειλή διάλυσης της οικογένειας¹⁷². Η αρετή και η πίστη αποτελούσαν ένα γυναικείο καθήκον στο γάμο, ενώ η γυναικεία απιστία θεωρούνταν ένας «λεκές» που απειλούσε την κοινωνική ειρήνη¹⁷³.

Στο «Σαγανάκι της Τρέλας», το ιτζογλάνι θυμίζει στον Μαυρογένη την απιστία του: «εκείνη τη βραδιά όπου σας ήρθε ὀρεξη νά εὐγετε στο τεπτίλι στην Αξία, καί νά περάσετε με την πατινάδα ἀπό το σοκάκι οπού εκαθόταν το Ευδοκιδάκι¹⁷⁴». Πρόκειται για το «κορίτσι ὅπου ἐξεπλάνησε εἰς τήν Αξία, καί το ἔβαλε ὕστερα εἰς το μοναστήρι¹⁷⁵» κατά τη διάρκεια της Δραγουμανίας του (1770-1786). Ο Θεόδωρος Μπλανκάρ επιβεβαιώνει τη σχέση, εντούτοις σημειώνει πως ο Νικόλαος δεν ἔκλεισε σε μοναστήρι την ερωμένη του, ἀλλά πως φρόντισε νά τήν παντρέψει με κάποιον Φώσκολο ἀπό τή Νάουσα. Ο Μαυρογένης, μάλιστα, απέκτησε καί μια κόρη ἀπό αὐτήν τή σχέση, τήν Εἰρήνη, τήν ὁποία ἀναγνώρισε καί φρόντισε γα τήν ἀποκατάστασή της¹⁷⁶.

Παρά το «ένοχο» παρελθόν του, ο Μαυρογένης παρουσιάζεται στο «Σαγανάκι της Τρέλας» νά υιοθετεῖ ἀκραίες συμπεριφορές προκειμένου νά ἀποφύγει πιθανές ἀπιστίες τῆς γυναίκας του. Εἶναι γεγονός πως ἡ συγκεκριμένη ἀκρότητα ἀνήκει στο σατιρικό ὀπλοστάσιο του συγγραφέα, ὁμως δέν παύει νά ἀποτελεῖ ἔνδειξη τῆς ὑπάρχουσας ἀνίσης ἀντιμετώπισης τῆς μοιχείας τῶν δύο φύλων. Ὡστόσο, στο ἔργο ἐμφανίζεται καί ἡ Δόμνα νά διατηρεῖ

¹⁷⁰ Ὁ.π., σελ. 210.

¹⁷¹ Ὁ.π., σελ. 210.

¹⁷² Χάφτον, ὁ.π., σελ. 180.

¹⁷³ O. Augoustinos, "Eastern concubines, Western mistresses: Prévost's *histoire d'une Grecque moderne*", στο: A. Buturović, I. Schick (επιμ.), *Women in the Ottoman Balkans, Gender, culture and history*, I. B. Tauris Νέα Υόρκη 2007, 11-44.

¹⁷⁴ Brad Chisacof, ὁ.π., σελ. 77.

¹⁷⁵ Ὁ.π., σελ. 78.

¹⁷⁶ Μπλανκάρ, ὁ.π., σελ. 368.

εξωσυζυγική σχέση με τον Σπαθάρη Ρωσσέτι, χωρίς ο συγκεκριμένος δεσμός να επιβεβαιώνεται από κάποια πηγή.

Στον «Αλεξανδροβόδα τόν Ασυνειδήτο» οι απιστίες υφαίνουν τον κεντρικό ιστό του έργου, γύρω από τον οποίο στήνεται ολόκληρη η πλοκή του. Ο εξωσυζυγικός ερωτικός δεσμός του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου με την Ταρσή παρουσιάζεται στην κωμωδία με μια γελοιογραφική υπερβολή: ο αφελής και αποβλακωμένος από τον έρωτα ηγεμόνας θέλγεται από τη συμφεροντολόγα και επιτήδεια Ταρσή («τόν ύποφέρω γιατί άγαπῶ τούς παράδες του¹⁷⁷»). Εντούτοις, ο δεσμός τους στην πραγματικότητα κράτησε και μετά τη φυγή του ηγεμόνα στη Ρωσία, όπως επιβεβαιώνει και ο Αθανάσιος Κομνηνός Υψηλάντης: «Μανζιλευθείς δὲ μετὰ 23 μηνός, ἔχοντας ἀπόφασιν νὰ φύγει εἰς τοὺς Μοσκόβους ἔστειλε τὴν παλλακίδα του εἰς τὴν νῆσον πατρίδαν τῆς... τὴν πρώτην ἄνοιξιν ἔστειλεν ἀπὸ τὸ Τριέστι καράβι Νέμτζικο καὶ τὴν ἐπῆρε, καὶ ἀπὸ τὸ Τριέστι τοῦ ἐστάλθη ἐκεῖ ὅπου αὐτός διέτριβε¹⁷⁸». Επιπλέον, το ζευγάρι απέκτησε και έναν γιο, τον Ιβάν Αλεξάνδροβιτς Γκουλιάνοφ, τον οποίο ο Αλέξανδρος αναγνώρισε ως νόμιμο και φυσικό του απόγονο¹⁷⁹.

Η Ρωξάνδρα Μαυροκορδάτου Μισόγλου παρουσιάζεται να έχει έντονη ερωτική ζωή εκτός του γάμου της με τον Στέφανο Μισόγλου¹⁸⁰, τόσο με τον Παχάρνικο Χριστόδουλο όσο και με τον Μεγάλο Βεζίρη Χαλίλ Χαμίντ. Οι λίγες πληροφορίες για το ιστορικό πρόσωπο της Ρωξάνδρας δεν αφήνουν πολλά περιθώρια τεκμηρίωσης. Ωστόσο, η σχέση της με τον παχάρνικο Χριστόδουλο είναι προϊόν του δραματοποιού και μια «φαρμακερή¹⁸¹» αιχμή για την έκλυση των ηθών, διότι στην πραγματικότητα ο Χριστόδουλος ήταν παντρεμένος με τη μικρότερη αδελφή των Μισόγλου. Όσο για τη σχέση με τον Χαλίλ Χαμίντ, δεν μπορεί ούτε να επιβεβαιωθεί ούτε να καταρριφθεί. Το μόνο σίγουρο είναι πως υπακούει σε μια

¹⁷⁷ Γ. Σούτσος, *Αλεξανδροβόδας*, ό.π., σελ. 42.

¹⁷⁸ Κομνηνός Υψηλάντης, ό.π., σελ. 167.

¹⁷⁹ Γ. Σούτσος, *Αλεξανδροβόδας*, ό.π., σελ. 321.

¹⁸⁰ Σύμφωνα με τον Ραγκαβή, η Ρωξάνη ήταν παντρεμένη με τον σπαθάρη Ιωάννη Μίσσιο, Ε. Ραγκαβής, ό.π., σελ. 111, και Δ. Σούτσος, ό.π., σελ. 159. Ο Ιωάννης Μίσσιος είναι το ίδιο πρόσωπο με τον Στέφανο Μισόγλου της κωμωδίας, δεδομένου ότι ο Μισόγλου διετελούσε υπό τον Φιραρή και τον Δελήμπεη. Μάλιστα, η υπηρεσία του στον Φιραρή ήταν η αιτία, ώστε να παραταθεί η εξουσία του ηγεμόνα δύο φορές, Κομνηνός Υψηλάντης, ό.π., σελ. 643-649. Επιπλέον, το αξίωμα του τεκμηριώνεται από ένα Χρυσόβουλο «τόν ἄρχονταν Στέφανον Μίσου μέγαν Σπαθάρη, ό.π., σελ. 606.

¹⁸¹ Γ. Σούτσος, *Αλεξανδροβόδας*, ό.π., σελ. 373.

ηθικοπλαστική σκοπιμότητα του Γεωργίου Σούτσου, να παρουσιάσει τους τρόπους και τα μέσα ανάρρησης των Φαναριωτών στα αξιώματα.

2.2.5. Διάλυση Γάμου

Η τέλεση του μυστήριου του γάμου και η δημιουργία οικογένειας, σύμφωνα με την ορθόδοξη πίστη, σημαίνουν και το «τελευταίο» βήμα για τη γυναίκα σύζυγο, δεδομένου ότι το μυστήριο του γάμου θεωρείται αδιάλυτο από οποιονδήποτε ανθρώπινο παράγοντα. Ωστόσο, δεν είναι λίγες οι φορές που το ζευγάρι προχώρα στο «επόμενο» στάδιο, το διαζύγιο. Στο κατά Ματθαίον Ευαγγέλιο αναφέρεται πως όποιος χωρίσει τη γυναίκα του, υποχρεούται να της δώσει «ἀποστάσιον¹⁸²». Όμως, το αποστάσιο θεωρείται αμαρτία, αν οφείλεται σε οποιαδήποτε άλλη αιτία πέραν της πορνείας· και η πορνεία ταυτίζεται με τη μοιχεία¹⁸³. Η διάλυση όμως αυτή δίνεται χαριστικά, αφού στην επιστολή του προς Κορινθίους ο Απόστολος Παύλος συνιστά «τοῖς δὲ γεγαμηκόσι παραγγέλλω, οὐκ ἐγὼ ἀλλὰ ὁ Κύριος, γυναῖκα ἀπὸ ἀνδρὸς μὴ χωρισθῆναι¹⁸⁴».

Συνεπώς, ο γάμος ήταν μια συνένωση που είχε ανάγκη να επιτύχει γιατί η διάλυσή του αντέβαινε στις ορθόδοξες διδαχές αλλά και στις κοινωνικοηθικές προσταγές των προβιομηχανικών κοινωνιών. Πνευματικοί συνιστούσαν στις συζύγους υπομονή, τις προέτρεπαν να αντιμετωπίζουν τις δυσκολίες, όπως ο Χριστός στον Γολγοθά¹⁸⁵, και τις υπόσχονταν ως ανταμοιβή για την υπακοή στους Θείους Νόμους μια ένδοξη πορεία στον Παράδεισο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, ο πνευματικός Κερνιτζής στον «Αλεξανδροβόδα τον Ασυνείδητο», που συμβουλεύει τη Δόμνα Ζαφείρα Καρατζά να ανέχεται τον άνδρα της: «μὰ τέλος πάντων ἄνδρας σου εἶναι καὶ πρέπει νὰ τὸν ὑποφέρης. Δέν ἀκοῦς τί μᾶς προστάζει ὁ Χριστός; Αἱ γυναῖκες πρέπει νὰ ὑποτάσσονται εἰς τοὺς ἄνδρας των¹⁸⁶».

¹⁸² Καινή Διαθήκη, Κατά Ματθαίον, 5, 31, Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, Αθήνα 1997, σελ. 12.

¹⁸³ Ο.π., σελ., 12.

¹⁸⁴ Καινή Διαθήκη, Προς Κορινθίους, 6, 10, ό.π., σελ. 383.

¹⁸⁵ Ο.π., σελ. 306.

¹⁸⁶ Γ. Σούτσος, *Αλεξανδροβόδας*, ό.π., σελ. 87.

Από την άλλη, συγγενείς, φίλοι και πολιτικοί συνεργάτες επεμβαίνουν στον γάμο για να μην επέλθει διάλυση και συνάμα να διατηρηθεί το καλό όνομα, οι περιουσίες και τα δίκτυα που τον συνοδεύουν. Ο Αλέξανδρος Ραγκαβής, στα απομνημονεύματά του, περιγράφει τη συμβολή της οικογένειάς του στον γάμο του Γρηγορίου Γκίκα Βριγαρίδη και της Κατερίνας Ρίζου Ραγκαβή¹⁸⁷. Το ζευγάρι, όντας σε διάσταση, ήταν πολύ κοντά στην έκδοση διαζυγίου. Τότε «έμείναμεν ένταῦθα ἡμέραν ὀλόκληρον, ἐφ’ ἧς αἱ ἐνέργειαι καὶ συμβουλαὶ τῶν γονέων μου ἐπέφερον τὸ αἰσιώτατον ἀποτέλεσμα τοῦ ν’ ἀναγνωρίσει ὁ θεῖος μου ὅσα ἐξήμαρτε πρὸς τὴν ἐνάρετον σύζυγόν του καὶ τὴν ἀδικίαν τῆς πρὸς αὐτὴν συμπεριφορᾶς του¹⁸⁸». Ιδιαίτερα, τονίζει τη συμβολή της γιαγιάς του, Ραλλοῦ Γκίκα, η οποία έμεινε στο κτήμα του Γρηγορίου στο Ορχεῖ και κατόρθωσε να ολοκληρώσει με επιτυχία τη «συνδιαλλαγή¹⁸⁹».

Οι προσλήψεις και οι θρησκευτικές πρακτικές ήταν μέρος της καθημερινότητας ενός γάμου και συνέβαλλαν στη διατήρησή του. Σε άλλο σημείο των απομνημονευμάτων του Αλεξάνδρου Ραγκαβή, αναγιγνώσκουμε τις συμβουλές της Δόμνας Ευφροσύνης Σούτσου για την ομαλή διατήρηση ενός γάμου. Μια «νέα καὶ ὠραία γυνή, ἀφελής τῆς Θράκης χωρική¹⁹⁰» διηγήθηκε στη Δόμνα τη δύσκολη καθημερινότητα της με τον βίαιο σύζυγό της. Η Δόμνα τη συμβούλευσε «μή κλαίης, μοί εἶπε, καὶ ἤξεύρω ἰατρικόν διὰ τὸν θυμῶδη χαρακτῆρα τοῦ ἀνδρός σου¹⁹¹». Η επίλυση αποτελούνταν από τρία βήματα, τα οποία η γυναίκα ακολούθησε με επιτυχία: πρώτα έπρεπε να βάλει νερό σε ένα μπουκάλι, ενώ έλεγε το Πάτερ Ημών. Το βράδυ έπρεπε να το αφήσει στην πόρτα της εκκλησίας, για να πάει να το μαζέψει το ίδιο πρωί επαναλαμβάνοντας την προσευχή. Τέλος, κάθε φορά που θύμωνε ο άνδρας της, όφειλε να το πίνει, αλλά να «μὴ τὸ καταπίης καὶ φύλαττέ τὸ ἐπιμελῶς εἰς τὸ στόμα σου ἕως ὅτου νὰ εἰπῆς εἰς τὸν νοῦν σου τρία Ἰάτερ ἡμῶν¹⁹²». Βεβαίως, δεν λειτούργησε το «μαγικό νερό», αλλά η μηδενική αντίδραση της συζύγου στον θυμῶδη χαρακτήρα του άνδρα της.

¹⁸⁷ Ε. Ραγκαβής, ό.π., σελ. 149.

¹⁸⁸ Α. Ραγκαβής, ό.π., σελ. 103.

¹⁸⁹ Ο.π., σελ. 103.

¹⁹⁰ Α. Ραγκαβής, ό.π., σελ. 61.

¹⁹¹ Ο.π., σελ. 61.

¹⁹² Ο.π., σελ. 61.

Μερικές φορές, όμως, ο νομικός χωρισμός είναι αναπόφευκτος. Η εκκλησία, έχοντας ενσωματωθεί ως θεσμός στο οθωμανικό σύστημα, ρύθμιζε με ειδικά βεράτια τις γαμικές και τις οικογενειακές σχέσεις. Ωστόσο, οι χριστιανοί της αυτοκρατορίας είχαν αποκτήσει τη δυνατότητα να διαλύουν τον γάμο τους με βάση το εκκλησιαστικό κριτήριο και κατ' επέκταση του μεταβυζαντινού δικαίου, το οποίο βασιζόταν στις διατάξεις του Νομοκάνονα του Μανοήλ Μαλαξού και στην Εξάβιβλο του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου. Τα παραπάνω νομικά βιβλία δικαιολογούσαν διαζευκτήρια υπέρ των γυναικών στην περίπτωση της μοιχείας, της απομάκρυνσης του συζύγου από την οικεία και τέλος στην απόδειξη ανίατης ασθένειας του άνδρα. Ιδιαίτερα στην περίπτωση της μοιχείας, η γυναίκα όφειλε να έχει ενημερώσει τουλάχιστον δύο φορές τον σύζυγο της για τη διακοπή των σχέσεών του και μόνο σε περίπτωση που δεν διακοπεί η σχέση και με τη δεύτερη νοθεσία, τότε η γυναίκα θα μπορεί να παρασταθεί ως ενάγουσα είτε αυτοπροσώπως, είτε διά αντιπροσώπων στο δικαστήριο. Αντίθετα στην περίπτωση του άνδρα αρκούσε απλά μια ένορκη κατάθεση ορισμένων μαρτύρων για την έκδοση διαζυγίου¹⁹³. Παράλληλα, οι χριστιανοί μπορούσαν να προσδράμουν και στον Καδή για μία δικανική κρίση με βάση το οθωμανικό δίκαιο¹⁹⁴.

Στο Φαναριώτικο περιβάλλον έχουν εντοπιστεί και εκδοθεί δύο διαζευκτήρια: αυτό της Μαριώρας Γκίκα από τον Λάσκαρη Μαμωνά και το διαζύγιο του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου από τη Ζαφείρα Καρατζά.

Η Μαριώρα ή Μαριωρίτζα Γκίκα γεννήθηκε την Τρίτη 1 Μαΐου 1694¹⁹⁵. Ήταν κόρη του Ματθαίου Γκίκα και της Ρωξάνης Μαυροκορδάτου, εγγονή του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου του εξ απορρήτων και σύζυγος του Λάσκαρη Μαμωνά. Σύμφωνα με τον Αθανάσιο Κομνηνό Υψηλάντη, «κατά συμβεβηκός τυφλωθείς τὸν ἕτερον τῶν ὀφθαλμῶν, ἀηδίαζεν ἡ σύζυγός του ἐπὶ τούτῳ καὶ ἐζήτει νὰ τὸν χωρίσει¹⁹⁶». Στην παρούσα περίπτωση, η οικογένεια της Μαριώρας χρησιμοποίησε το μεταβυζαντινό δίκαιο, απευθυνόμενη στον Πατριάρχη για την έκδοση του διαζυγίου της. Ιδιαίτερα «ἡ μήτηρ αὐτῆς Ῥωξάνδρα ἐζήτησεν

¹⁹³ «περὶ λύσεως γάμου καὶ αἱ αἰτίαι τῆς γυναικός», κεφ. ΦΕ', Μ. Μαλαξός, *Νομοκάνων*, εκδ. Δ. Γκίνη- Ν. Πανταζόπουλου, Θεσσαλονίκη 1985· «περὶ χωρίσεως ἀνδρογύνου», κεφ νε' - οε', Κ. Αρμενόπουλος, *Πρόχειρον Νόμων ἢ Εξάβιβλος*, Κ. Πιτσάκης (επιμ.), Δοδώνη, Αθήνα 1971.

¹⁹⁴ Ivanova, ό.π., σελ. 162-171.

¹⁹⁵ Legrand, *Genéalogie des Maurocordato*, ό.π., σελ. 12

¹⁹⁶ Κομνηνός Υψηλάντης, ό.π., σελ. 323.

παρά τοῦ πατριάρχου Ἱερεμίου νά δώσει τὸ διαζύγιον¹⁹⁷», προσφέροντας «ταξίματα, δῶρα καὶ ἀπειλὰς¹⁹⁸». Σύμφωνα μετὰ τὸν Ὑψηλάντη, ὁ Πατριάρχης δὲν ἐξέδιδε τὸ διαζύγιον, ἀκολουθώντας τὴν διδασχὴν τῆς ἐκκλησίας περὶ διαζυγίου, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχε ἀπόδειξη μοιχείας.

Ὡστόσο, τὸν Οκτώβριον τοῦ 1727, ὁ Μιχαὴλ Ρακοβίτσα ἔχασε τὴν ἡγεμονίαν τῆς Μολδαβίας καὶ ἀντικαστάθηκε ἀπὸ τὸν Μεγάλον Δραγουμάνον τῆς Πύλης καὶ ἀδελφὸν τῆς Μαριώρας, Γρηγόριον Γκίκα. Ἀπὸ τὸν Νοέμβριον, ἀρχισεν τὴν ἐνέργειαν γιὰ τὴν παύση-ἐξορία τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου καὶ τὴν ἀνοδὸν τοῦ Πατριάρχου Παΐσιου Νικομηδείας. Ὁ νέος Πατριάρχης «ἔδωκε καὶ τὸ πολυκάματον διαζύγιον τῇ ταλαιπώρῳ Μαριώρῳ καὶ ἐστεφανώθη μετὰ τὸν Ἀνδρόνικον τὸν Χρυσοσκουλαῖον¹⁹⁹». Τὸ παρὸν διαζύγιον ἀποδεικνύει πὺς τὰ διαζύγια δὲν ἀκολουθοῦσαν οὔτε τὴν τοποθετήσιν τῆς ἐκκλησίας περὶ χωρισμοῦ, ἀφοῦ ἐν τῇ προκειμένῳ περιπτώσει δὲν ὑπῆρχε μοιχεία, οὔτε τὴν ἀρχὴν τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, καθὼς ἡ τύφλωσις δὲν ἀποτελοῦσε πιθανὸν λόγον χωρισμοῦ²⁰⁰, ἀλλὰ ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴν οἰκονομικοπολιτικὴν δύνανμιν καὶ τῶν δικτύων ποὺ συνόδευαν τὴν γυναῖκα, μετὰ τὸν κομβικὸν ρόλον τῶν γυναικῶν ἐν ταῖς φαναριώτικαῖς δίκτυαῖς νὰ τονίζεται γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ.

Τὸ ἐπόμενον διαζύγιον ἀφορᾷ τὸ ζεύγος Ἀλεξάνδρου καὶ Ζαφείρας Μαυροκορδάτου. Νύξη γιὰ τὸ διαζύγιον γίνεται ἐν τῇ Δόμνῳ Ζαφείρας: «πλέον μετὰ ἐχώρισε καὶ εἰς τὸ ἐξῆς δὲν εἶμαι γυναῖκα σου²⁰¹». Ὡστόσο, οἱ διαδικασίαι τοῦ διαζυγίου ἀρχισαν ἀπὸ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1794, ὁπότε καὶ ὁ Ἀλέξανδρος ἦταν μόνιμος ἐγκατεστημένος

¹⁹⁷ Ο.π., σελ. 323.

¹⁹⁸ Ο.π., σελ. 323.

¹⁹⁹ Ο.π., σελ. 326.

²⁰⁰ Στὸ περίγραμμα Μεταβυζαντινοῦ δικαίου ἔχουν καταγράψει οἱ παρακάτω αἰτίαι χωρισμοῦ: ἡ χρόνια ἀπουσία τοῦ ἀνδρός, ἡ ἐπιληψία τῆς γυναῖκος, ἡ ἀδελφοποιία, ἡ πνευματικὴ συγγένεια, ἡ μανία, ἡ ἀνδρική ἀνικανότητα, ἡ ἀμοιβαία συμφωνία, ὁ γάμος ἀνηλίκων χωρὶς τὴν συμφωνίαν τῶν γονέων αὐτῶν καὶ ἡ ἐξορία, Δ. Γκίνης, *Περίγραμμα ἱστορίας τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου*, Γραφεῖον Δημοσιευμάτων Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθῆνα 1966, σελ. 8-358.

²⁰¹ Γ. Σούτσος, *Ἀλεξάνδροβόδας*, ὁ.π., σελ. 113.

στη Μόσχα²⁰². Η συζήτηση περί διαζυγίου μας είναι γνωστή από την επιστολογραφία του Αλεξάνδρου και του Ρώσου διπλωματικού αντιπρόσωπου του στην Πύλη, Kotchoubey²⁰³.

Στις επιστολές του Αλεξάνδρου φαίνεται το χάσμα, στο οποίο βρίσκεται το ζευγάρι, με τη Ζαφείρα να τον χαρακτηρίζει «injuste et sans conscience²⁰⁴» και τον Αλέξανδρο να υποψιάζεται πως η Δόμνα κωλυσιεργεί τις διαδικασίες του διαζυγίου, παρακινημένη από τους πολιτικούς του εχθρούς. Περιεχόμενο των επιστολών αποτελούν οι οικονομικές διευθετήσεις του ζευγαριού. Η Δόμνα ζητά να επανακτήσει το «τράχωμά» της. Το τράχωμα αποτελεί μια άτυπη γαμική παροχή ενισχυτική της προίκας και συνίσταται από τα χρηματικά ποσά, τα οποία προσφέρει η γυναίκα στις προικώες παροχές του γάμου. Σε περίπτωση λύσης του γάμου τα χρήματα δεν επιστρέφονται στον άνδρα, σε αντίθεση με την προίκα²⁰⁵. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς της Δόμνας, το ποσό του τραχώματός της αγγίζει τα 70.000 γρόσια²⁰⁶. Όμως, οι απαιτήσεις της είναι υπερβολικές, καθώς αφενός το ζητούμενο χρηματικό πόσο ήταν κατά 20.000 γρόσια λιγότερο και αφετέρου η οικογένεια Καρατζά ήταν εκείνη που χρωστούσε σοβαρά οικονομικά ποσά στον ηγεμόνα. Όταν η Δόμνα ανακοίνωσε πως θα παρευρεθεί η ίδια στη Μόσχα για την επίλυση των επιμέρους ζητημάτων, ο Αλέξανδρος ήταν διατεθειμένος να ικανοποιήσει όλες τις οικονομικές της απαιτήσεις, προκειμένου να βγει το διαζύγιο: «le desir d'être débarrasser d'elle et de vivre tranquille²⁰⁷». Τελικά, το διαζύγιο εκδόθηκε από την Ιερά Σύνοδο τον Μάιο του 1795²⁰⁸.

²⁰²Οι φιλορωσικές τάσεις του Αλεξάνδρου ήταν γνωστές ήδη από την ηγεμονία του. Στο πλαίσιο της αντιπαλότητας οθωμανών και ρώσων, ο ηγεμόνας χάνει την ηγεμονία του με το φιρμάνι για την έξωσή του να ανακοινώνεται στην Πόλη στις 3 (14) Δεκεμβρίου του 1786. Ο Αλέξανδρος δεν επέστρεψε στην Πόλη και με τη βοήθεια ενός Ρώσου πρόξενου πέρασε τον Δνειίτερο, αναζητώντας καταφύγιο στην αυλή της Αικατερίνης. Με αυτόν τον τρόπο απέκτησε και το προσωνύμιο Φιραρής που σημαίνει φυγάς. Οι σχέσεις του με την τσαρική αυλή παρέμειναν άριστες. Το 1787, η Μεγάλη Αικατερίνη εξέδωσε μανιφέστο, στο οποίο δήλωνε την προστασία του Φιραρή. Η υπόθεση με τις συνεχείς διακοινώσεις μεταξύ Ρωσίας και Πύλης, θέμα των οποίων ήταν και η ανταλλαγή του έκπτωτου ηγεμόνα, πήρε διεθνή διάσταση. Ο Αλέξανδρος ήδη από τον Οκτώβριο του 1794, ήταν μόνιμα εγκατεστημένος στη Μόσχα, Β. Τομάζοβ, *Το γένος των Μαυροκορδάτων (Μαυρογορδάτων) στη ρώσικη αυτοκρατορία, η ιστορία του γένους μέσα από έγγραφα και γεγονότα*, Άλφα Πι, Χίος 2000, σελ. 42.

²⁰³ Γ. Σούτσος, *Αλεξανδροβόδας*, ό.π., σελ. 318

²⁰⁴ Ό.π., σελ. 319.

²⁰⁵ Β. Διάφα-Καμπουρίδου, *Μνηστεία και Γαμήλιες Παροχές στη Νομολογία των Δικαστηρίων της Ιεράς Μητρόπολης Σερβίων και Κοζάνης (18ος-20ος αιώνας)*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Νομικής, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2006, σελ 286-287.

²⁰⁶ Γ. Σούτσος, *Αλεξανδροβόδας*, ό.π., σελ. 318.

²⁰⁷ Ό.π., σελ. 319.

²⁰⁸ Σπάθης, *Ο διαφωτισμός*, ό.π., σελ. 319.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η υπόθεση του παρολίγον διαζυγίου του Γρηγορίου Γκίκα Βογορίδη και το επισυναπτόμενο σχόλιο του Αλέξανδρου Ραγκαβή: «ἦν ὁμως Μολδαβός καὶ μετεῖχε τῆς τότε Μολδαυικῆς ἀγωγῆς, καθ' ἣν οὐδέν ὑπῆρχεν εὐλυτώτερον τῶν τοῦ γάμου δεσμῶν²⁰⁹». Στη Μολδαβία του 18ου αιώνα, το κράτος και η εκκλησία ήταν υπεύθυνοι για την επίλυση των οικογενειακών υποθέσεων, ωστόσο η συμμετοχή και η άδεια της εκκλησίας δεν καθίστατο απολύτως απαραίτητη. Μάλιστα, στο Βουκουρέστι είχε δημιουργηθεί εκκλησιαστικό δικαστήριο επιφορτισμένο με το οικογενειακό δίκαιο²¹⁰. Τα ζευγάρια που επιζητούσαν διαζύγιο εμφανίζονταν με τις καταθέσεις τους στα δικαστήρια και διηγούνταν τους λόγους που τα οδήγησαν στην απόφαση του χωρισμού. Στη συνέχεια, οι γραπτές ή προφορικές αιτήσεις τους άνοιγαν τις δικανικές υποθέσεις, στις οποίες πρόεδρος ήταν ἔμμεσα ο τοπικός επίσκοπος. Σημαντικότερο ρόλο διαδραμάτιζαν οι γείτονες που κατεθέταν ως μάρτυρες, με τη γειτονιά-κοινωνία να διαμορφώνει έναν άτυπο θεσμό αφενός και αφετέρου τους «ειδικούς» μάρτυρες να παρέχουν εμπεριστατωμένα τεκμήρια²¹¹. Το επίθετο «εὐλυτώτερον» δεν είναι καθόλου άστοχο, δεδομένου ότι ήταν πάρα πολύ εύκολο να απευθυνθεί κάποιος στο δικαστήριο του Βουκουρεστίου για αίτηση διαζυγίου. Θεωρητικά, ὅλοι είχαν πρόσβαση στο εκκλησιαστικό δικαστήριο, αλλά πρακτικά κυρίως ὅσοι διέθεταν τα οικονομικά μέσα²¹², ὅπως διέθετε ο Γκίκας.

Στη Μολδαβία, οι γυναίκες είχαν πρόσβαση στη σύνταξη αιτήσεων διαζυγίου. Μπορούσαν να διεκδικήσουν διαζύγιο λόγω άσχημης συμπεριφοράς, απειλής θανάτου, μεταδοτικής ασθένειας, σοδομίας, δαιμονισμού και οικογενειακής βίας. Στον αντίποδα, οι άνδρες συμπλήρωναν αιτήσεις για μοιχεία, αλκοολισμό, απουσία παρθενίας και αποχή από σεξουαλικές σχέσεις²¹³. Σε ένα ενδεικτικό δείγμα 420 διαζυγίων, οι 269 αιτήσεις συμπληρώθηκαν από γυναίκες, και οι υπόλοιπες 151 από άνδρες²¹⁴. Από τις 269 αιτήσεις, οι

²⁰⁹ Α. Ραγκαβής, ὀ.π., σελ. 102-103.

²¹⁰ Vintilă-Ghitulescu, «Judicial archives and the history of the Romanian family: domestic conflict and the Orthodox Church in the eighteenth century», στο; *The History of the Family* 18, Routledge, Νέα Υορκη 2013, σελ. 262.

²¹¹ Ὀ.π., σελ. 269-272.

²¹² Ὀ.π., σελ. 265.

²¹³ M. Cazacu, *Au carrefour des Empires et des Mers*, Βουκουρέστι 2015, σελ. 159.

²¹⁴ Vintilă-Ghitulescu, «Judicial», ὀ.π., σελ. 266.

περισσότερες αφορούσαν την οικογενειακή βία, με τη βία να ακούει σε ποικίλα ονόματα: σωματική, λεκτική, σεξουαλική. Φαινόμενο άκρως διαδεδομένο, που πιστοποιείται και από τα λόγια της χωρικής στη Σηλυβρία, η οποία παραπονέθηκε στη Δόμνα για τον βίαιο σύζυγό της²¹⁵.

2.3. Η Μητέρα Φαναριώτισσα

Αν η γυναίκα είχε κάποιον ρόλο μέσα στην κοινωνία των ανδρών στις προβιομηχανικές κοινωνίες, αυτός ήταν ο ρόλος της μητέρας και της δημιουργού. Με τη μητρότητα ολοκληρώνεται ή καλύτερα συνοψίζεται ο ρόλος της γυναίκας, με την έννοια πως αφενός επιβεβαιώνεται η γυναικεία ανατομία για αναπαραγωγή και αφετέρου υφίσταται ως ένα εν δυνάμει κοινωνικό ον²¹⁶. Η μητέρα γαλουχεί, διαμορφώνει και παιδαγωγεί ένα νέο άνθρωπο. Ιδιαίτερα στους Φαναριώτικους κύκλους, όπως και σε κάθε αριστοκρατικό ή πολιτικό κύκλο, ο ρόλος της μητέρας αποκτά και μια πολιτική με κοινωνικοοικονομικές διαστάσεις χροιά. Ο γόνος θα συνεχίσει και θα σφραγίσει το όνομα της οικογένειας, τη δύναμή της και τα πολιτικά της δίκτυα.

2.3.1. Γέννηση-Τοκετός

Η γέννηση και ο τοκετός του παιδιού είναι μια υπόθεση που δημιουργεί γυναικεία δίκτυα και ισχυρούς δεσμούς ανάμεσα στις γυναίκες. Ο πρίγκιπας Νικόλαος Σούτσος περιγράφει τη γέννηση της αδελφής του και μας εισάγει στο γυναικείο δίκτυο της Ευφροσύνης Καλλιμάχη Σούτσου. Κατά τη διάρκεια του τοκετού της, η Ευφροσύνη εμφάνισε κάποιες επιπλοκές και έπρεπε να μείνει ακίνητη. Η άμεση αντίδραση της Δόμνας και της οικογένειάς της ήταν να καλέσει τη μαία της, παρά το γεγονός ότι η μαία έμενε έξι ναυτικά μιλιά μακριά. Τότε, ναυλώθηκε ειδικό καράβι για την παραλαβή και τη μεταφορά της μαίας, η οποία και κατέφθασε μετά από μία ημέρα. Με τον ερχομό της άρχισαν οι διαδικασίες, με τα ανδρικά μέλη της οικογένειας να μην πλησιάζουν, λόγω προλήψεων, το

²¹⁵ Α. Παγκαβής, ό.π., σελ. 61- 62.

²¹⁶ O.Hufton, «women, work and family», στο: G. Duby, M. Perrot (επιμ.), *History of Women*, The Belknap Press of Harvard University Press, Νέα Υόρκη 1994, σελ 34.

δωμάτιο του τοκετού και να μένουν ανήσυχοι και «τρομοκρατημένοι από τις κραυγές της Ευφροσύνης²¹⁷». Μετά από τριάντα έξι ώρες γεννήθηκε η Μαρία Σούτσου.

Η ρητή επιλογή της Ευφροσύνης για τη μαία της δεν είναι τυχαία. Μετά τη γέννηση έντεκα παιδιών, η Ευφροσύνη είχε αποκτήσει τη μαία της εμπιστοσύνης της. Η κρισιμότητα του τοκετού, σε συνδυασμό με τους πολυποίκιλους κινδύνους, τόσο για το μωρό όσο και για τη μητέρα του (ανάποδη θέση του εμβρύου, διακοπή μυϊκών σπασμών κ.α.), καθιστούσαν την επιλογή της μαίας άκρως σημαντική. Ως αποτέλεσμα, στις αριστοκρατικές και μη κοινωνίες, είχαν αναπτυχθεί σχέσεις, δεσμοί και δίκτυα ανάμεσα σε μητέρες και μαίες. Οι μαίες ήταν έγγαμες γυναίκες με επαγγελματική πείρα αλλά και με πρακτικά και ψυχολογικά εφόδια²¹⁸. Τα εφόδια δεν ήταν μόνο ιατρικής φύσεως, δεδομένου ότι οι μαίες έπρεπε να διακατέχονται από μυστικότητα και διακριτικότητα, για να διαχειριστούν περιπτώσεις πιο ευαίσθητες. Όπως έγινε στην περίπτωση της Ταρσής, της ερωμένης του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου. Στον «Αλεξανδροβόδα τόν Άσυνείδητο», η Δομνίτζα Ρωξάνδρα είχε καλέσει μια μαία για την «ευαίσθητη» γέννα του παιδιού της Ταρσής: «ήμουν και εγώ εις αυτό τὸ παιχνίδι· τὴν μαμή ἐγὼ τὴν ἔστειλα²¹⁹». Το επιτελείο της Ρωξάνδρας είχε εκπλαγεί με την αποκάλυψη της Δόμνας πως γνωρίζει για το παιδί, καθώς είχαν εξασφαλίσει τη «σιωπή» της μαίας.

2.3.2 Διαπροσωπικές Σχέσεις Μητέρας-Παιδιού

Η θέση του παιδιού ήταν στην αγκαλιά της μητέρας του που θα το έτρεφε, θα το φρόντιζε και θα το μεγάλωνε. Βέβαια, στους αριστοκρατικούς κύκλους την ανατροφή εν μέρει των παιδιών την αναλάμβανε η τροφός ή παραμάνα, και έτσι αναπτυσσόταν μια συμπληρωματική συγγένεια στην οικογένεια. Έχει υποστηριχθεί πως οι σχέσεις των παιδιών με τις παραμάνες τους ήταν πιο ισχυρές και από την ίδια τη μητρότητα. Άλλωστε, στις προνεωτερικές κοινωνίες ο δεσμός της μητέρας με τα παιδιά της έχει αμφισβητηθεί και έχει χαρακτηριστεί ως πιο ψυχρός και υπολογιστικός, είτε λόγω της συχνής παιδικής

²¹⁷ N. Soutsos, ό.π., σελ. 25-26.

²¹⁸ Χάφτον, ό.π., σελ. 217-219.

²¹⁹ Γ. Σούτσος, *Πονήματα τινὰ δραματικά*, σελ. 23.

θνησιμότητας είτε λόγω της πολιτικοοικονομικής χροιάς της οικογένειας είτε λόγω της φύσης των αρχείων που έχουν μελετηθεί (δικαστικά και νοταριακά έγγραφα...)»²²⁰. Ωστόσο τα απομνημονεύματα, οι επιστολές, οι διαθήκες και τα ημερολόγια αποδίδουν συναισθηματικούς δεσμούς στη σχέση μητέρας και παιδιού.

Τα παιδιά στα προσωπικά τους έγγραφα επαινούν, ευχαριστούν και θαυμάζουν τις μητέρες τους. Ο Καισάριος Δαπόντες στον Κήπο Χαρίτων παρακαλεί τη Θεοτόκο να τον βοηθήσει να βρεθεί κοντά στη μητέρα του «Δώδεκα χρόνους, Δέσποινα, ω του θεού μου μάνα, έχω οπού στερήθηκα την ποθητήν μου μάνα. Φθάνει. Βλαχιά και Μπογδανιά πλεόν, Θεού μου μάνα, φέρε με εις την Σκόπελον πάλιν και εις την μάνα²²¹». Ο Αλέξανδρος Ραγκαβής περιγράφει τη μητέρα του ως μια «τῶν ὠραιτέρων γυναικῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ζωηρὰ δὲ καὶ εὐφυῆς, σπανίαν κεκτημένη ψυχῆς καὶ σώματος δραστηριότητα» και τονίζει την αφοσίωσή της για τα παιδιά και τις υποθέσεις του σπιτιού της «καὶ πλήρης φιλοστόργου μερίμνης καὶ ἀφοσιώσεως ὑπὲρ τῆς οἰκίας²²²». Ο Νικόλαος Σούτσος γράφει παρόμοια λόγια για τη μητέρα του, την Αγία Ευφροσύνη²²³.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η πατρική πλευρά. Οι πατέρες εν τη απουσία τους ή σε περιπτώσεις που ο θάνατος τους είναι επικείμενος, αναθέτουν είτε με διαθήκες ή επιστολές την ανατροφή των παιδιών στη μητέρα, αλλά και τη φροντίδα της μητέρας στα παιδιά, τεκμήρια που φανερώνουν δεσμούς και συναισθήματα μεταξύ των μελών των φαναριώτικων οικογενειών. Ο ηγεμόνας Νικόλαος Μαυροκορδάτος «ἐπί παρουσίᾳ τῆς φαμέλιας διαταγὴν καὶ ἐντολήν ἔδωκε τῷ υἱῷ αὐτοῦ Κωνσταντίνῳ, παραδούς εἰς τὴν διοίκησιν αὐτοῦ τὴν τε δόμναν Σμαράγδα, ἣτις ἀνέθρεψεν αὐτόν ὡς γνήσιον υἱόν ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων²²⁴». Από την άλλη, ο προδότης για τα συμφέροντα της Πύλης Δημήτριος Μουρούζης²²⁵, στην επιστολή που στέλνει στη γυναίκα του Σεβαστία Καλλιμάχη το 1812 γράφει: «ἂν δὲν εἶδομεν πλεόν

²²⁰ J. Eales, *Women in early modern England 1500-1700*, UCL Press, Λονδίνο, 1997, σελ. 59.

²²¹ Δαπόντες, *Κήπος Χαρίτων*, ό.π., σελ.52-53.

²²² Α. Ραγκαβής, ό.π., σελ. 18.

²²³ Ν. Soutsos, ό.π., σελ. 6.

²²⁴ Δαπόντες, *Δακικαί Εφημερίδαι*, ό.π., σελ. Τμγ.

²²⁵ Μαρινέσκου, ό.π., σελ. 152-158.

ἀλλήλους προσκαίρου εἰς τὴν γῆν, θέλωμεν συζῆσει κατόπιν εἰς τοὺς οὐρανοὺς. Ἀγάπα τὰ τέκνα μας. Φρόντιζον τὴν καλὴν αὐτῶν ἀνατροφὴν²²⁶».

Οἱ μητέρες παρουσιάζονται στις πηγές να φροντίζουν, να διαπαιδαγωγούν, να νουθετοῦν και να παρεμβαίνουν με ἔμμεσο ἢ με ἄμεσο τρόπο στη ζωὴ και τις υποθέσεις των παιδιῶν τους. Ἡ σχέση παρουσιάζεται μερικὲς φορές με κάποια αντικειμενικότητα και ιστορικότητα, ἄλλες περιπλέκεται σε ἕνα πιο μελοδραματικὸ υφός, σχετικὸ με το εθνικὸ αφήγημα, και ἄλλες καυτηριάζεται και αντικατοπτρίζεται σε ἕναν λιβελλικὸ και σατιρικὸ καθρέπτη.

Ο Διονύσιος Φωτεινός παρουσιάζει τὴν ἄμεση δράση τῆς Αἰκατερίνης Ρακόβιτσα, συζύγου του Σκαρλάτου Γρηγορίου Γκίκα και μητέρας του Αλεξάνδρου Γκίκα. Το 1766, ἡ Δόμνα διεκδίκησε, με τὴ συνεργασία των βογιάρων και του μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας, τον ηγεμονικὸ θρόνο για τον γιο τῆς. «Μετά τὸν τοῦ Σκαρλάτου βοεβόδα θάνατον, πρὶν διαδοθῆ μικρά τις φήμη και πρὶν κινηθῶσι ἕτεροι διὰ τὴν ἡγεμονίαν, ὅ,τι Μητροπολίτης και οἱ ἄρχοντες (τῆς Βλαχίας), τῆ συνεργασία τῆς Δόμνης, ἔκαμαν ἀναφορὰν εἰς τὴν Πόρταν ζητῶντες δι' ἡγεμόνα τὸν Ἀλέξανδρον Βοεβόδα, υἱὸν τοῦ ἀποθανόντος²²⁷». Το 1819, μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου Σούτσου, ἡ Δόμνα Ευφροσύνη Σούτσου πλήρωσε χρηματικὸ ποσὸ διπλάσιο ἀπὸ ολόκληρο τον προϋπολογισμό τῆς Βλαχίας, προκειμένου να μεταβιβαστῆ ἡ ηγεμονία στον γιο τῆς²²⁸.

Ἡ μητρικὴ δράση δεν περιοριζόταν μόνο στην ἀνάρρηση των παιδιῶν τους στην ἐξουσία, ἀλλὰ και στη μεσολάβηση σε δύσκολες στιγμές. Σύμφωνα με τις πηγές, ἡ Ρωξάνη Μαυροκορδάτου, μητέρα του ἐξ απορρήτων, διαδραμάτισε σημαντικὸ ρόλο στην ἀποφυλάκιση του Αλεξάνδρου μετά την ἀποτυχία τῆς οθωμανικῆς ἐκστρατείας στη Βιέννη. Ο Δημήτριος Ραμαδάνης παραδίδει στο ἔργο του το χειρόγραφο του Νικολάου Καρατζά, στο οποίο σώζεται το ἀπόσπασμα τῆς ἀποφυλάκισης: «ὁ δὲ μέγας δραγουμάνος βλέποντας τὸν θάνατον τοῦ ρεῖς ἐφέντη, και τὴν τόσην ὀργὴν τοῦ βασιλέως, και φοβηθεῖς νὰ μὴ κινδυνεύσει και ἡ ζωὴ του, ὑπεσχέθη νὰ δώσῃ τριακόσια πουγγιά ἄσπρα²²⁹». Ο Αλέξανδρος δεν κατάφερε να ξεπληρώσει ολόκληρο το υποσχόμενο ποσὸ και τον ἔβαλαν ξανά φυλακὴ στην

²²⁶ Δ. Σούτσος, ὁ.π., σελ. 195.

²²⁷ Ὁ.π., σελ. 106.

²²⁸ Πατρινέλης, ὁ.π., σελ. 40.

²²⁹ Αποστολόπουλος, ὁ.π., σελ. 120.

Αδριανούπολη, όμως «μετά ταῦτα, ἀφ’ οὗ ἐπέρασαν ἕξ μῆνες, ἔδωκε τὸ κοινόν χρέος εἰς τὴν φυλακὴν ἢ μῆτηρ αὐτοῦ δόμνα Ῥωξάνδρα²³⁰». Μία κάπως διαφορετική και πιο αποστασιοποιημένη μαρτυρία για τα τεκταινόμενα λαμβάνουμε από το ημερολόγιο του Ιωάννη Καρυοφύλλη, σύζυγο της Ζωῆς Μαυροκορδάτου. Στις 15 Μαρτίου 1684, «τὸν μὲν Ἀλέξανδρον ἔδειρεν ὁ καγμακάμης εἰς τὸν ντιβανχανέν αὐτοῦ, τὴν δὲ μητέρα αὐτοῦ καὶ τὴν συμβίαν ἐρωτήσας πρότερον ἐὰν ἔχωσιν τὰ ἄσπρα τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἀρνούμενων ἔθετο εἰς τὴν δημοσίαν φυλακὴν²³¹». Ο Καρυοφύλλης δεν αναφέρει πουθενά τη συνεισφορά της Ρωξάνδρας στην αποφυλάκιση του Αλεξάνδρου, αντίθετα καταγράφει τη μεσολάβηση κάποιου κυρίου Παύλου. Επόμενη ημερολογιακή καταγραφή αποτελεί ο θάνατος της Δόμνας στις 29 Αυγούστου του ίδιου έτους («ἐμακαρίσθη ἡ κυρία συμπεθέρα μου²³²»).

Με τη μανζιλία του Αλεξάνδρου Υψηλάντη το 1788 «ἐβουλλώθη τὸ σπίτι τοῦ αὐθέντου Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντου, ἐκατοικοῦσεν αὐτό ἢ δόμνη του Αἰκατερίνη μὲ τὴν μητέρα τοῦ αὐθέντου, τὴν θυγατέρα του μὲ τὰ τέκνα της καὶ τὰς ἔδωκαν διὰ σκέπην μίαν ἐκάστη ἀπὸ ἓν ἀπλωμα καὶ ἐπροστάχθη νὰ τὰς κατοικήσει εἰς ἄλλο σπίτι²³³», ενώ ο ηγεμόνας Αλέξανδρος μαζί με τον Μεγάλο Λογοθέτη Μάνο φυλακίστηκαν. Μετά από τις έντονες παρασκηνακές ενέργειες του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου Δελήμπεη αλλά και τις συκοφαντίες της οικογένειας Μαυρογένη, ορίστηκαν 1.500 πουργιά για την ελευθερία των Υψηλάντηδων. Όμως, εκείνοι δήλωναν «μνύοντας μεθ’ ὄρκων φρικτῶν ὅτι πάντη ἀδύνατος ἢ πληρωμή²³⁴». Τότε, «ἡ μῆτηρ τοῦ αὐθέντου Σμαράγδα καὶ ἡ μῆτηρ τοῦ Λογοθέτου Ζαφείρα²³⁵» μαζί με τις Δόμνες, εμφανίστηκαν ως εγγυητές και υπογράφοντας τη χρεωστική ομολογία των 1.500 πουργιών, τους ελευθέρωσαν. Η παραπάνω περίπτωση εμφανίζει ενδιαφέρον, διότι τα γυναικεία μέλη μιας οικογένειας, εν απουσία των ανδρικών μελών, μπορούσαν να παρουσιάζονται ως εγγυητές πληρωμῆς, με τη δυνατότητα να προσφέρεται από τον ίδιο τον Δεφτερδάρη- Daftar.

²³⁰ Ο.π., σελ. 121.

²³¹ Ο.π., σελ. 122.

²³² Ο.π., σελ. 122.

²³³ Κομνηνός Υψηλάντης, ὀ.π., σελ. 688.

²³⁴ Ο.π., σελ. 697.

²³⁵ Ο.π., σελ. 697.

Εν συνεχεία, λίβελλοι εναντίον των Φαναριωτών καυτηρίασαν και διαστρέλωσαν τις Φαναριώτισσες μητέρες. Ο Γεώργιος Σούτσος στο «Άσυλο τοῦ Φθόνου» παρουσιάζει μια διαστροφική σχέση ανάμεσα στις μητέρες και τις κόρες («αἱ μητέρες θέλουν μισεῖ τὰς θυγατέρας τους²³⁶») και ἕναν ανταγωνιστικό δεσμό («αἱ μητέρες ἀντιπράττουν κατ' αὐτῆς, τῆς θυγατρὸς²³⁷»). Ο Φίλιππος Ζαλλώνης εκθέτει ἕναν δεσμό που υπακούει στο κοινό συμφέρον, στην επίτευξη ενός σωστοῦ γάμου και σημειώνει: «ἀλλὰ διὰ νὰ τοὺς κυβερνᾷς, κόρη μου πρέπει νὰ σπουδάσης πρότερον τὰς ἀδυναμίας τους²³⁸».

Σύμφωνα με τις πηγές, οι Φαναριώτισσες είχαν ενστερνιστεῖ τη δίψα για την εξουσία, το χρήμα, τη χλιδὴ και τη μεγαλοπρέπεια, στοιχεία που επιθυμοῦσαν για τους γιους τους: «Ἄς δῶ τὸν γιό μου βλάχ μπέη. Κι ὁ Τοῦρκος ἄς τὸν κόψει²³⁹», φαίνεται να λέει μια Φαναριώτισσα μητέρα. Η σάτιρα για τη μητέρα Φαναριώτισσα είναι ισχυρή, δεδομένου ὅτι η Βλαχία ἦταν πιο ακριβὴ και κερδοφόρα επαρχία ἀπὸ τη Μολδαβία, με ενδεικτικὸ τον ετήσιο φόρο της Μολδαβίας να ἀνέρχεται το 1750 στις 7.000 χρυσές λίρες, ἐνῶ της Βλαχίας στις 14.000. Ἀπὸ την ἄλλη μεριά, φαινόταν ἀνεπηρέαστη ἀπὸ τους κινδύνους της θέσης του ηγεμόνα που κυμαινόταν ἀνάμεσα στην εκθρόνιση, τη δήμευση της περιουσίας, την ἐξορία και την ἐκτέλεση²⁴⁰.

Ίσως η χρήση του ἐπιθέτου «ἀνεπηρέαστος» να είναι λανθασμένη, καθὼς οι προσκείμενες πηγές δίνουν την ἐντύπωση πως οι μητέρες ἐνίωθαν τιμὴ και υπερηφάνεια. Συγκεκριμένα, το 1785, ο Ούγγρος διπλωμάτης F. De Tott ἀναφέρει στα ἀπομνημονεύματά του πως ὅταν κάποιος εἶχε ἐπισκεφτεῖ τη χήρα ἐνός πρόσφατα ἀπαγχονισμένου Φαναριώτη, για να της ἐκφράσει τα συλλυπητήριά του και τον ἀποτροπιασμό για τον τρόπο θανάτου του, ἐκεῖνη ἀπάντησε «*what kind of death would you wish to have died? Learn, sir, that no person of my family ever died like a bacal*²⁴¹». Παρόμοια ἀντίδραση εἶχε και η μητέρα του ἀπαγχονισμένου Γρηγορίου Γκίκα (1777), ὅταν πληροφορήθηκε για τον θάνατό του, καθὼς φαίνεται να

²³⁶ Γ. Σούτσος, *Πονήματα τινὰ δραματικά*, ὁ.π., σελ. 8.

²³⁷ Ὁ.π., σελ. 8.

²³⁸ Ζαλλώνης, ὁ.π., σελ. 127.

²³⁹ Πατρινέλης, ὁ.π., σελ. 35.

²⁴⁰ Κοτζαγεώργης, «*Οἱ Φαναριώτες*», ὁ.π. σελ. 143

²⁴¹ Πατρινέλης, ὁ.π., σελ. 35- 36.

είπε: «ὄφειλον... νὰ ἐπιθυμήσω ὅπως ἰδῶ τὸν υἱόν μου ἀποθνήσκοντα ὡς οἱ κοινοὶ τῶν ἀνθρώπων²⁴²;».

Στο ἄλλο ἄκρο της λιβελλοποίησης βρίσκεται η συνεισφορά και η παρουσίαση των μητέρων μέσα στο εθνικό αφήγημα. Η Ελισάβετ Βακαρέσκου έχει χαρακτηριστεί ως η πρωτομάνα της Φιλικής Εταιρίας²⁴³. Η εφημερίδα «Ἡλιος» των ποιητῶν Αλέξανδρου και Παναγιώτη Σούτσου γράφει: «Συγκεντρωμένοι την 11η Φεβρουαρίου 1821 εἰς τὸ ἀρχοντικόν των Ὑψηλαντῶν εἰς τὸ Κίσνοβον της Ρωσίας ἦσαν οἱ τέσσερις ἀδελφοὶ και οἱ δύο γραμματεῖς, ο Κοζανίτης Γ. Λασσάνης και ο Γ. Τυπάλδος και ἔγραφαν τὴν προκήρυξιν, ἡ ὁποία θα ἐξεδίδετο πρὸς τὸ ἔθνος, εὐθύς ὡς θα ἐκηρύσσετο ἡ ἐπανάστασις ἀπὸ τὴν Μολδαβίαν. Ἡ σύνταξις τῆς προκηρύξεως ἦτο πρὸς τὸ τέλος, προτοῦ ὁμως τεθεῖ ἡ υπογραφή, ο Αλέξανδρος εἶπε: '«εἶναι και κάτι ἄλλο»', ἐσηκώθη και εἰσήλθε εἰς τὸ παρακείμενον δωμάτιον τῆς μητέρας του, ἡ ὁποία ἦτο ἐκεῖ με τὸν μικρότερον ἀδελφόν του, δεκατεσσάρων ἐτῶν, τὸν Γρηγόριον. '«Μητέρα, εἶπε πρὸς τὴν ἀρχόντισσαν Ελισάβετ, ἡ σωτηρία τῆς πατρίδος πιθανόν να απαιτήσει και τὴν θυσίαν του κτήματός μας τῆς Κοζνίτσας, τὸ ὁποῖο ἐπὶ σαράντα ἀκόμα χρόνια θα ἀποδίδει πενήντα τέσσαρες χιλιάδες ρούβλια τὸν χρόνον στο σπίτι σου. Προσφέρεις αὐτὸ τὸ κτήμα μητέρα εἰς τὴν πατρίδα;»'. Ἡ Ελισάβετ ἀπάντησε: «Ἐγὼ προσφέρω ἐσὰς παιδιὰ μου και θα λυπηθῶ τα δύο ἑκατομμύρια ρούβλια;²⁴⁴».

²⁴² Δ. Σούτσος, ὁ.π., σελ. 99.

²⁴³ Ξηραδάκη, *Γυναίκες*, ὁ.π., σελ. 15.

²⁴⁴ Ὁ.π., σελ. 103.

2.4. Η νεαρή Φαναριώτισσα.

2.4.1.: Η παιδική ηλικία

Για τη βρεφική και την παιδική ηλικία των Φαναριωτισσών διαβάζουμε ελάχιστα στοιχεία, αν αναλογιστεί κανείς πως τα παιδιά στην κοινωνία αναγνωρίζονταν μέσω της προοπτικής της ενήλικης ζωής τους. Η παιδική ηλικία συνιστούσε ένα μεταβατικό στάδιο, μια προετοιμασία για την ενήλικη ζωή. Ταυτιζόταν με την ιδέα της εξάρτησης από τα υπεύθυνα- ενήλικα όντα και μόνο όταν η εξάρτηση αυτή τελείωνε, άρχιζε η ενήλικη ζωή²⁴⁵. Ακόμα και οι ονομασίες των παιδιών εμπεριείχαν μια προβληματική, δεδομένου ότι το λεξιλόγιο για τη βρεφική ηλικία ήταν καθορισμένο, ενώ το αντίστοιχο για την παιδική και την εφηβική υπόκειτο σε μια αμφισημία, στην οποία η διαχωριστική γραμμή ήταν άκρως λεπτή²⁴⁶.

Από τον κανόνα δεν θα μπορούσαν να ξεφύγουν οι μικρές αρχόντισσες. Η ροή των παιδικών χρόνων για τις μικρές Φαναριώτισσες μπορούσε να διακοπεί και να αναπροσδιοριστεί ανάλογα με τα συμφέροντα των ενήλικων Φαναριωτών. Η ανακοίνωση ενός αρραβώνα αποτελεί το πιο ενδεικτικό παράδειγμα. Άλλωστε, η προετοιμασία για τον γάμο δεν σήμαινε κάτι πρωτόγνωρο, αφού οι κοπέλες από την παιδική τους ηλικία προετοιμάζονταν για τον γάμο τους, τον φυσικό και προκαθορισμένο προορισμό της ζωής τους. Όπως έγινε για παράδειγμα στη Ραλλού Καλλιμάχη, «κόρην τοῦ πειζαδέ Ἀλεξάνδρου Καλλιμμάχη, ἑπταετῆ παιδίσκη²⁴⁷», αρραβωνιαστικιά του Κωνσταντίνου Υψηλάντη, ή στη Ρωξάνδρα Μαυροκορδάτου, που αρραβωνιάστηκε στα δεκατρία της χρόνια τον Αλέξανδρο Μίχνα²⁴⁸.

Η σύνδεση της παιδικής ηλικίας με την ενήλικη ζωή φαίνεται και από την απεικόνιση των μικρών Φαναριωτισσών και αρχοντισσών στις τοιχογραφίες των ναών της Βλαχίας και

²⁴⁵ F. Ariés, *Centuries of Childhood, a Social history of the Family Life*, A. A. Knopf, Νέα Υόρκη 1962, σελ. 26.

²⁴⁶ Ο.π., σελ. 29.

²⁴⁷ Αθ. Κομνηνός Υψηλάντης, *Ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα βιβλία διααιρεμένων: ἤτοι τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν (1453-1789)*, εκδ. Αρχιμ. Γ. Αφθονίδου, Κωνσταντινούπολη 1870, σελ. 624.

²⁴⁸ Γεδεών, «Ρωξάνη Σκαρλάτου», ό.π., σελ. 506.

της Μολδαβίας. Οι μικρές Φαναριώτισσες εικονίζονται στις τοιχογραφίες κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν των γονέων τους, ως μία δική τους φυσική προέκταση και συνέχεια²⁴⁹. Οπτική που εντοπίζεται και υιοθετείται στις απεικονίσεις των Ρωμίων υψηλών αξιωματούχων, των Φαναριωτών και των βογιάρων, όπως φαίνεται και από τις προσκείμενες τοιχογραφίες σε μοναστήρια της Βλαχίας και της Μολδαβίας.

Εικόνα 1. Η οικογένεια Καντακουζηνού προσφέρει τη μονή Σινάια. Μοναστήρι της Σινάια, τέλη του 17ου αιώνα.

Εικόνα 2. Η οικογένεια Καντακουζηνού στο Όκνελε Μαρι Τιτιρέτσιου, Βαλτσέα, 1747

²⁴⁹ Dinu, *Οι Φαναριώτες στη Βλαχία και τη Μολδαβία...*, ό.π., σελ. 207.

Εικόνα 3. ο Γρηγόριος Β΄ Γκίκας με τη Ζωή Μπάνου και τα τέσσερα παιδιά τους, από τη Μονή Μαρκούτσα Βουκουρεστίου, αρχές 19ου αιώνα.

Εικόνα 4. Η αρχοντική οικογένεια Βασιλείου και Νεάκσας, Σαμποτίν Βάλτσα, 1807.

Οι μικρές αρχόντισσες αποτελούν μια γλυκιά μικρογραφία των μητέρων τους, όπως διαφαίνεται τόσο στη φυσιογνωμική τους απεικόνιση, στη συμπεριφερολογία και στην κινησιολογία τους, όσο και στην ενδυμασία τους. Πιο αναλυτικά, τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά των παιδιών δεν αντιστοιχούν στην ηλικία τους, ούτε στη ρεαλιστική μορφή τους, αλλά αποδίδονται με συμβατικά σωματικά χαρακτηριστικά σε μια μικρότερη κλίμακα²⁵⁰. Τακτική που αφορμώταν ήδη από τη μεσαιωνική Δύση, καθώς η απεικόνιση της παιδικής ηλικίας στην τέχνη ήταν άγνωστη ή οι καλλιτέχνες δεν γνώριζαν πως να την απεικονίσουν παρά μόνο σε μια μικρογραφική κλίμακα των ενηλίκων²⁵¹.

Η κόρη του Σπαθάρη Μιχαήλ Καντακουζηνού του Όκνελε Μαρι Τιτιρέτσιου δεν μοιάζει με καμία από τις κόρες Καντακουζηνού της Μονής Σινάϊας, σε αντίθεση με τους γονείς τους, που παρουσιάζουν ομοιότητες. Αναφορικά με την ενδυμασία, οι μικρές

²⁵⁰ Ο.π., σελ. 206.

²⁵¹ Ariés, ό.π., σελ. 33.

αρχόντισσες ακολουθούν τις εκάστοτε τάσεις της μόδας, υιοθετώντας το μητρικό παράδειγμα. Οι κόρες της οικογένειας Καντακουζηνού, η Ρωξάνη Γκίκα και οι μικρές βογιάρισσες, εμφανίζονται να είναι ενδεδυμένες με τα ίδια πανωφόρια και στολισμένες με τα ίδια κοσμήματα με τις μητέρες τους. Γεγονός που και πάλι δεν παρουσιάζει κάποια πρωτοτυπία, αφού τα παιδιά, μέχρι να αποκτήσουν την παιδική «στολή» τους, ντύνονταν ως ενήλικες²⁵². Βέβαια, τα ενδύματά τους είναι πιο μετριοπαθή χρωματισμένα σε μια πιο ανάλαφρη παλέτα, ως απόρροια της «παιδικής ανεμελιάς²⁵³».

Πέραν της χρωματικής ανεμελιάς και της μικρής κλίμακας, δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία που να μαρτυρούν παιδικότητα. Η συμπεριφερσιολογία και η κινησιολογία τους είναι εναρμονισμένες με μια ιδεατή στάση, πλήρως συνδεδεμένη με την ιδανική εικόνα που θέλουν να προβάλλουν οι ευγενείς γονείς τους. Οι μικρές παριστάνονται σε θέση ικεσίας και προσφοράς, ενώ δεν είναι λίγες οι φορές που στα χέρια τους κρατούν σταυρούς, σύμβολα της ηθικοθησκευτικής αγωγής, πίστης και παρουσίας τους²⁵⁴. Βεβαίως, αυτό δεν αποτελεί ισχυρή ένδειξη μη παιδικότητας, δεδομένου ότι οι αρχόντισσες κοσμούν τοίχους εκκλησιών. Επομένως, μια ενάρετη αγωγή είναι πρόπουσα και αναγκαία.

Ωστόσο, από τα απομνημονεύματα του πρίγκιπα Νικολάου Σούτσου και του Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβή, μπορεί να εκμαιεύσει κανείς περισσότερα στοιχεία για την παιδικότητα των Φαναριωτισσών, τα παιχνίδια, τα ενδιαφέροντα, τις δραστηριότητές τους, τις δυνατότητες ψυχαγωγίας και διασκέδασής τους.

Ο πρίγκιπας Νικόλαος Σούτσος περιγράφει στιγμές από τη ζωή του, θέλοντας να ζωντανέψει συναισθήματα μέσω των αναμνήσεών του²⁵⁵. Ήταν γιος του ηγεμόνα Αλεξάνδρου Σούτσου και της Δόμνας Ευφροσύνης Καλλιμάχη. Είχε έντεκα αδέρφια, από τα οποία δύο κορίτσια πέθαναν σε βρεφική ηλικία. Από τις πρώτες του παιδικές αναμνήσεις αποτελούν τα πειράγματα που έκαναν αυτός και οι αδελφές του στον δεύτερο γιο του Κωνσταντίνου Σούτσου, τον Δημήτριο, όταν ο τελευταίος φιλοξενούνταν στο σπίτι τους

²⁵² Dinu, ό.π., σελ. 61.

²⁵³ Ο.π., σελ. 207.

²⁵⁴ Ο.π., σελ. 212.

²⁵⁵ N. Soutsos, ό.π., σελ. 4.

στην Κωνσταντινούπολη, ή το εθμικό κάψιμο ενός ομοιώματος Εβραίου, κάθε Μεγάλη Παρασκευή, από τα πιτσιρίκια του Βοσπόρου²⁵⁶.

Όμως μια τις σημαντικότερες ενθυμήσεις του, τις σχετικές με την παιδική του ηλικία, είναι η φιλία της οικογένειας Σούτσου με τη φαναριώτικη οικογένεια Αριστάρχη. Οι δύο οικογένειες ήταν γείτονες και σύμμαχοι στην Κωνσταντινούπολη. Τα παιδιά των δυο οικογενειών περνούσαν ώρες παίζοντας· μάλιστα η κόρη της οικογένειας Αριστάρχη, της οποίας δεν αναφέρεται το όνομα, είχε προκαλέσει εντύπωση στον Νικόλαο για τον περιπετειώδη χαρακτήρα της και την ατέρμονή της όρεξη για παιχνίδι²⁵⁷. Τα παιδιά είχαν δημιουργήσει μια γλώσσα με τηλεγραφικά σημάδια και ψηφία, προκειμένου να συνεννοούνται για τις συναντήσεις τους σε σπίτια για παιχνίδι και μουσική. Ο Νικόλαος αφηγείται πως ακόμα και τα παιδιά περιβάλλονταν και επηρεάζονταν από το αυστηρό καθεστώς του Σουλτάνου Μαχμούτ²⁵⁸. Γι' αυτό περιόριζαν τα παιχνίδια τους εντός των οικιών τους και περνούσαν τις βραδιές χωρίς μουσική ή με τη διακριτική συνοδεία ενός βιολιού²⁵⁹. Περιγράφει πως, εξαιτίας των κανόνων συμπεριφοράς για τους έκπτωτους ηγεμόνες, δεν τους επιτρεπόταν από τις αρχές να κυκλοφορούν στην πόλη. Ωστόσο, μια από τις σπάνιες περιπτώσεις οργάνωσης «φιέστας» αποτέλεσε η γιορτή επίδειξης του *midili* τους, δηλαδή του άλογου σπάνιας ράτσας που είχαν πρόσφατα αποκτήσει²⁶⁰.

Παρόμοιες διηγήσεις για την παιδική ηλικία των Φαναριωτισσών αντλούμε και από τα απομνημονεύματα του Αλεξάνδρου Ραγκαβή. Ο Αλέξανδρος ήταν γιος του Ιακωβάκη Ρίζου Ραγκαβή και της Ζωής Λαπίθη²⁶¹. Είχε μεγαλώσει περίπου στο ίδιο περιβάλλον με τον

²⁵⁶ Ο.π., σελ. 11-12.

²⁵⁷ Όπως σημειώθηκε, ο Νικόλαος Σούτσος δεν αναφέρει τα ονόματα της οικογένειας Αριστάρχη, παρά μόνο πως ο μεγάλος αδελφός διετέλεσε Μεγάλος Λογοθέτης και αξιωματούχος της ηγεμονίας της Βλαχίας. Ο μόνος της οικογένειας με αυτά τα αξιώματα ήταν ο Νικόλαος Αριστάρχης. Όσο για την αδελφή του, σύμφωνα με τα απομνημονεύματα, ήταν η κοπέλα που είχε γεννηθεί μετά τον Νικόλαο, οπότε σύμφωνα με το *livre d'or* του Ευγένιου Ραγκαβή πρόκειται για την Ελένη Αριστάρχη, μελλοντική σύζυγο του Μεγάλου Ποστέλνικου Σωτήρη Γαλλιάδη, Ε. Ραγκαβής, ό.π., σελ. 22.

²⁵⁸ Και ο Αλέξανδρος Ραγκαβής στα απομνημονεύματά του αναφέρεται στον Σουλτάνο Μαχμούτ. Όταν ο Σουλτάνος περνούσε έφιππος στους δρόμους «φόβος και τρόμος κατελάμβανε πάντας αί όδοί έκενουόντο, και έκλείοντο παράθυρα και παραπετάσματα» και σημειώνει πως μόνο οι ηγεμονόπαιδες είχαν την άδεια να φαίνονται στο παράθυρο κατά την ώρα της πομπής, Α. Ραγκαβής, ό.π., σελ. 29.

²⁵⁹ N. Soutsos, ό.π., σελ. 18.

²⁶⁰ Ο.π., σελ. 22.

²⁶¹ Ε. Θ. Σουλογιάννης, *Αλέξανδρος Ρίζος-Ραγκαβής (1809-1892), Η ζωή και το έργο του*, εκδ. Αρσενίδης, Αθήνα 1995, σελ. 30.

πρίγκιπα Νικόλαο, καθώς ο πατέρας του ήταν γιος του Γεώργιου Ραγκαβή και της Ραλλού Σούτσου, αδελφής του ηγεμόνα Αλεξάνδρου Σούτσου. Επιπλέον, ο πατέρας του διητέλεσε στην υπηρεσία του Αλεξάνδρου ως καπουκεχαγιάς, σπαθάρης και ποστέλνικός του²⁶². Αλλά και από το σόι της μητέρας του, συγγένευε με τους Σούτσους, καθώς η αδελφή της μητέρας του ήταν παντρεμένη με τον γιο του ηγεμόνα Μιχαήλ Σούτσου, Αλέξανδρο²⁶³.

Ο Αλέξανδρος ήταν πιο αναλυτικός και περιγραφικός για την παιδική του ηλικία, όπως τεκμηριώνεται από την αφιέρωση δύο κεφαλαίων στη βρεφική και στην παιδική του ηλικία. Για τον Αλέξανδρο η «σταθερά συμμαθήτρια μου καί συμπαίκτριά μου... ἦν ἡ ἀδελφή μου Εὐφροσύνη». Μαζί της και μαζί με άλλα παιδιά οργάνωναν «θορυβώδη καί ἄτακτα παιχνίδια». Κάποιο από αυτά ήταν να κλείνουν τα μάτια και να τρέχουν στην αίθουσα.

Ύστερα, στις μαζώξεις στην ηγεμονική οικία, στην «αἴθουσα τῆς κερᾶς, ὅπου κάθε ἑσπέρας παρετίθετο δείπνο διὰ πλείστους συνδαιτυμόνας, οὗ προκάθητο ἡ Κερά²⁶⁴», μεταξύ άλλων διασκεδάσεων, διοργανώνονταν θεατρικές παραστάσεις. Σε αυτές λάμβαναν μέρος, «ἡ πρωτότοκος τῶν θυγατέρων τοῦ Αὐθέντου Ἰραλλοῦ, ἣτις εἶχε τι οὐράνιον εἰς τὴν καλλονὴν, καὶ ἔμφυτον ἡγεμονίδος μεγαλοπρέπειαν²⁶⁵», οι άλλοι ηγεμονόπαιδες, ο Νικόλαος Αριστάρχης, ο μελλοντικός Μεγάλος Λογοθέτης, η αδελφή του Ελένη, η μετέπειτα κυρία Γαλλιὰδη, και άλλα παιδιά συγγενών και αυλικών²⁶⁶.

Επρόκειτο για αυτοσχέδιες παραστάσεις που παίζονταν σε κατάλληλα διαμορφωμένες αίθουσες στα φαναριώτικα σπίτια της Κωνσταντινούπολης και των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Στα απομνημονεύματά του, ο Ραγκαβής αναφέρεται στα έργα με αρχαιοελληνικό περιεχόμενο, που μετέφρασε από τα γαλλικά ο οικοδιδάσκαλός τους Γεώργιος Σερούιος. Ο Νικολάι Ιόργκα σημειώνει πως το 1784, στην αυλή του ηγεμόνα της Βλαχίας Μιχαήλ Σούτσου, παίζονταν από μικρούς και μεγάλους κωμωδίες μεταφρασμένες

²⁶² Α. Ραγκαβής, *ό.π.*, σελ. 69-70.

²⁶³ Δ. Σούτσος, *ό.π.*, σελ. 243-245.

²⁶⁴ Α. Ραγκαβής, *ό.π.*, σελ. 30.

²⁶⁵ *Ο.π.*, σελ. 31.

²⁶⁶ Με αυτή την καταγραφή, τεκμηριώνονται η ταυτότητα της οικογενείας Αριστάρχη και οι φιέστες που διοργανώνονταν στα σπίτια τους, με τη διαφορά πως ο Νικόλαος δεν αναφέρεται σε παραστάσεις αλλά σε μουσικές βραδιές, Ν. Soutsos, *ό.π.*, σελ. 22.

από τα ιταλικά²⁶⁷. Τέλος, ο Ιακωβάκης Ραγκαβής έγραψε ένα ολόκληρο δράμα, την «Αθάλιαν», όταν τα παιδιά του, κινούμενα από θεατρική και παιχνιδιάρικη διάθεση, εισήλθαν στο δωμάτιο της μητέρας τους, μεταμφιεσμένα σε Βασιλέα Δαυίδ και στη γυναίκα του Ούριου²⁶⁸.

Συνεπώς, οι νεαρές Φαναριώτισσες βίωναν χαρακτηριστικά της παιδικής ηλικίας. Απολάμβαναν παιχνίδι με τους συνομηλίκους τους, συμμετείχαν σε φιέστες που οργανώνονταν στα σπίτια της Κωνσταντινούπολης και των Ηγεμονιών και τέλος ήταν μυημένες στον κόσμο της τέχνης και του θεάτρου, ήδη από τα πρώτα χρόνια της ζωής τους.

2.4.2.: Η εκπαίδευση των νεαρών Φαναριωτισσών.

Οι Φαναριώτισσες, έχουν αποτυπωθεί στην ιστοριογραφία ως μία εξαίρεση μορφωμένων γυναικών, γνωρίζουσες ξένες γλώσσες, φιλοσοφία, μουσική, ιστορία και έχουσες καλών τρόπων συμπεριφοράς. Πού όμως αποκτούσαν τις γνώσεις τους; Είναι γνωστό πως κατά την οθωμανική κυριαρχία τα κορίτσια δεν φοιτούσαν σε σχολεία. Πρωτοπόρος μπορεί να θεωρηθεί ο Νεόφυτος Δούκας, ο οποίος υπέδειξε τη μόρφωση των γυναικών και πρότεινε την αποδοχή των κοριτσιών στα σχολεία. Σε ένα εκπαιδευτικό του βιβλίο γράφει: «μεγάλη άδικία εις την ανθρωπίνην φύσιν, ὃ ἄνδρες συμπατριῶται, νὰ στερηῆται τὸ θηλυκὸν γένος παντελῶς τὸ φῶς τῆς μαθήσεως, ἕως καὶ τὸ γράφειν καὶ τὸ ἀναγνώσκειν²⁶⁹». Μάλιστα για αυτόν τον λόγο και λαμβάνοντας υπόψιν τόν νόμο του 1774 της Μαρίας Θηρεσίας για την ενσωμάτωση των κοριτσιών (ηλικίας 6 με 12 ετών) σε ένα αναθεωρημένο εκπαιδευτικό σύστημα²⁷⁰, πρότεινε τη δημιουργία σχολικών τμημάτων αμιγῶς γυναικείων, όπου τα κορίτσια θα μάθαιναν τις βασικές γνώσεις.

²⁶⁷ Δ. Σπάθης, *Ο διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο, εφτά μελέτες*, University Studio Press, Θεσσαλονική 1986, σελ. 199.

²⁶⁸ Α. Ραγκαβής, *ό.π.*, σελ. 27.

²⁶⁹ Ν. Χαριλάου, *Νεόφυτος Δούκας: ένας μεγάλος δάσκαλος και λόγιος του 18ου-19ου αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας, ΠΙ, Ιωάννινα 1999, σελ. 220.

²⁷⁰ Ο. Katsiardi- Hering, «Southeastern European Migrant Groups between the Ottoman and the Habsburg Empires. Multilateral Social and Cultural Transfers from the 18th to the early 19th Centuries», στο: Η. Hepner, E. Posh (επιμ.), *Encounters in Europe's Southeast: The Habsburg Empire and the Orthodox World in the 18th and 19th centuries*, Dieter Winkler Verlag, Μπόχουμ 2012, σελ. 156.

Αλλά και οι ηγεμόνες των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, με διατάγματά τους, ενδιαφέρθηκαν για την εκπαίδευση των κοριτσιών. Στη Μολδαβία, στις 24 Μαΐου 1803, ο ηγεμόνας Αλέξανδρος Μουρούζης εξέδωσε ένα διάταγμα για την ύπαρξη τεσσάρων ελληνορωμαϊκών Σχολών (στο Φοζάνι, στο Μπαρλάδ, στο Γαλάτσι και στο Κισινάου). Σε αυτές τις σχολές θα μπορούσε να φοιτήσει, όποιος επιθυμούσε να μορφωθεί²⁷¹. Παράλληλα, στο μοναστήρι Αγάπια, πρότεινε τον διορισμό ενός δασκάλου για την παιδεία των μοναχών και των κοριτσιών της περιοχής. Επιπλέον, ο ηγεμόνας Αλέξανδρος Υψηλάντης, έχοντας λάβει από μικρή ηλικία εξαιρετική παιδεία, διέταξε να διδαχτούν τη χριστιανική πίστη και χειροτεχνικές δραστηριότητες τα κορίτσια του ορφανοτροφείου του Βουκουρεστίου και του μοναστηριού των Αγίων Πάντων²⁷².

Πλάι στα αδέρφια τους, οι μικρές Φαναριώτισσες εισήλθαν στον κόσμο της διανόησης και της παιδείας, με οικοδιδασκάλους ως φορείς της μεταλαμπάδευσης της γνώσης. Η οικοδιδασκαλία ήταν μια πολύ συνηθισμένη εκπαιδευτική πρακτική στους φαναριώτικους κύκλους. Η Ρωζάνδρα Μαυροκορδάτου μυήθηκε στον κόσμο της γνώσης από τον Θεόφιλο Καρυοφύλλη²⁷³. Ο Κωνσταντίνος, ο Δημήτριος και η Ραλλού, παιδιά του Κωνσταντίνου Υψηλάντη, είχαν τον Ιώσηπο Μοισιόδακα για τη διδασκαλία της ελληνικής, τον Jean Baptiste Linchoult για την εκμάθηση της γαλλικής γλώσσας, ενώ παιδαγωγοί τους ήταν ο αββάς Lionardo Panzini και ο Ραγουζαίος Franz Joshep Sulzer²⁷⁴. Ο Pazini σημειώνει μεταξύ άλλων για τη μικρή Ραλλού Υψηλάντη: «ἀλλὰ ἡ πριγκίπισσα, μία νέα μὲ πολλή ἐξυπνάδα, περίσκεψη καὶ πολλήν ὁμορφιά, ἐκφράζεται καλὰ στὴν γαλλικὴν γλῶσσαν πὺ τῆς ἀρέσει πάρα πολὺ καὶ τὴν ὁποία συνεχίζει νὰ μανθάνει²⁷⁵». Η πριγκίπισσα Ραλλού, με την παρότρυνση της μητέρας της Κατερίνας Δημητρίου Μουρούζη, γνώριζε την ελληνική, την ιταλική, την τουρκική και τη γαλλική γλώσσα, ενώ είχε λάβει μουσική παιδεία από τον Γάλλο Lincou²⁷⁶.

²⁷¹ Φλ. Μαρινέσκου, *ό.π.*, σελ. 123-124.

²⁷² Dinu, *ό.π.*, σελ. 204.

²⁷³ Γεδεών, «*Ρωζάνη Σκαρλάτου*», σελ. 507.

²⁷⁴ Μισκέβκα, *ό.π.*, σελ. 99.

²⁷⁵ *Ό.π.*, σελ. 99-100.

²⁷⁶ *Ό.π.*, σελ. 100.

Ο Αλέξανδρος, η Ραλλού και η Ευφροσύνη, παιδιά του ηγεμόνα της Μολδαβίας Σκαρλάτου Καλλιμάχη και της Σμαράγδας Νικολάου Μαυροκορδάτου²⁷⁷, ήταν μαθητές του Γεωργίου Σερρούιου, ύστερα από τις παρακλήσεις της Σμαράγδας: «ἔνθα ὁ Σερούιος, μετὰ πολλὰς παρακλήσεις τῆς χήρας τοῦ ἡγεμόνος Σκαρλάτου Καλλιμάχη καὶ ἐκ συμπαθείας πρὸς τὴν οἰκογένειαν τῆς ἐνσκήψαντα προσφάτως δεινά, ἐδέχθη νὰ ἀναλάβῃ τὴν κατ'οἶκον διδασκαλίαν τῶν ἡγεμονοπαίδων²⁷⁸».

Ἡ Ευφροσύνη Χαντζερή μαθήτευσε δίπλα στον Νικόλαο Λογάδη, συγγραφέα και γενικό επιμελητή του ελληνικού λεξικού «Κιβωτός»²⁷⁹. Ἡ Ραλλού Αλεξάνδρου Σούτσου, ἡ Ευφροσύνη και ἡ Ραλλού Ρίζου Ραγκαβή, μαθήτευσαν κοντά στον Γεώργιο Σερούιο, τον Ιακωβάκη Ρίζο Ραγκαβή, τον Νικόλαο Σουλουτσιάρογλου, τον Κωνσταντίνο Πιττάρη και τον Γεώργιο Γεννάδειο²⁸⁰. Συγκεκριμένα, ο Γεώργιος Σερούιος δίδασκε στην ηγεμονική οικογένεια για πάνω από δεκαπέντε χρόνια. Ωστόσο, φαίνεται να είχε μείνει απλήρωτος όλα αυτά τα χρόνια, γεγονός που τον ανάγκασε να στείλει στη Δόμνα Ευφροσύνη Σούτσου επιστολές, για να της ζητήσει τον μισθό του, «δίδαξα στήν αὐλή σας, στά παιδιά σας, στους ἀνεψιούς σας, ἀκόμα καί στά παιδιά τοῦ καπουκεχαγιᾶ σας, κατὰ χάριν καί ἀξίωσίν σας, ποῖος θνητός ἀναγινώσκων τὴν παροῦσαν ἔκθεσιν δύναται νὰ πιστεῦσῃ ὅτι μέ ἀποποιῆσθε ὡς καί μέχρι σήμερον; εἴμεθα ἀμφοτέρωι ὑπεύθυνοι βαρυτάτης εὐθύνης ἐνώπιον τῶν μουσῶν, ὑμεῖς δέ δι' ὑπερβολὴν ἐμποροσκοπικῆς πανουργίας καί δολιότητος²⁸¹».

Ποιός ἦταν ὁ τρόπος διδασκαλίας και ποιά τα μαθήματα που ἔλαβαν οἱ μικρές Φαναριώτισσες; Οἱ διαφωτιστές εἶχαν αναγνωρίσει τὴν ἀναγκαιότητα τῆς διάδοσης τῆς παιδείας στο γυναικεῖο φύλο, ὁμως ἡ βασικὴ ἐρώτηση βρισκόταν στο εἶδος τῆς ἐκπαίδευσης που θα λάμβαναν. Ὁ Αδαμάντιος Κοραῆς σημείωσε πως ὁ πρωταρχικός στόχος τῆς οφείλει να εἶναι ἡ διδασκαλία τῆς «τέχνης τῆς ζωῆς», τέχνη ἡ ὁποία θα ἐχτιζε ἕναν χαρακτήρα μνημένο στην ἠθική και τὴν ἀρετὴ· ἠθική που με τὴν σειρά τῆς θα περιέκλειε τὴν

²⁷⁷ Δ. Σούτσου, ὁ.π., σελ. 172.

²⁷⁸ Ξηραδάκη, *Φαναριώτισσες*, ὁ.π., σελ. 75.

²⁷⁹ Ὁ.π., σελ. 54.

²⁸⁰ Α. Ραγκαβῆς, ὁ.π., σελ 26-70.

²⁸¹ Ξηραδάκη, *Φαναριώτισσες*, ὁ.π., σελ. 74-75.

αξιοπρέπεια και την ταπεινοφροσύνη, χαρίσματα που κατέχει η γυναίκα με τη γέννηση της²⁸².

Στα απομνημονεύματα του Αλεξάνδρου Ραγκαβή, εμφανίζεται η μικρή Ευφροσύνη Ρίζου Ραγκαβή να διαβάζει εικονογραφημένα βιβλία βοτανολογίας, τα οποία κατά τον συγγραφέα, μέσω των εικόνων, βοηθούσαν στην κατανόηση, την εκμάθηση και την απομνημόνευση γνώσεων²⁸³. Λίγες αράδες πιο κάτω, εμφανίζεται ο Αλέξανδρος και η Ευφροσύνη να μαθαίνουν ανάγνωση και προσευχές από τον οικοδιδάσκαλό τους Κωνσταντίνο Πιττάρη²⁸⁴. Η εκπαίδευση συνεχίζει ακόμα και μετά τον διορισμό του Μιχαήλ Σούτσου στο Βουκουρέστι, αλλά με νέο οικοδιδάσκαλο, τον κύριο Ερκουλίδη. Οι μικρές Φαναριώτισσες άρχιζαν την εκπαίδευση στα πέντε τους χρόνια, αν κρίνουμε από τη σημείωση του Ραγκαβή («ή αδελφή μου ΄Ραλλοῦ, πενταετής ἴσως τότε, ἐμάνθανε ν' ἀναγινώσκη, καὶ παρά τὸ παράθυρον καθημένη, τὸ βιβλίον δ' εἰς τὰς χεῖρας ἔχουσα»), αλλά και από την τοιχογραφία του Όκνελε Μαρι Τιτιρέτσιου της Βαλτσέας, στην οποία η κόρη τού Μιχαήλ Καντακουζηνού αποτυπώνεται να κρατάει ένα βιβλίο, ισχυρό σημάδι εγγραμματοσύνης²⁸⁵. Στη συνέχεια, μάθαιναν γραφή, αρχαία ελληνικά, καλλιγραφία και ξένες γλώσσες²⁸⁶ σε ειδικά διαμορφωμένους χώρους του σπιτιού τους, τα σπουδαστήρια.

Αναφορικά με τις μεθόδους διδασκαλίας, μπορεί να υποστηριχθεί πως επικρατούσε χαλαρότητα. Χαρακτηριστικό είναι το περιστατικό που περιγράφει ο Ραγκαβής για την αδελφή του. Κάποια στιγμή, τη διδασκαλία των παιδιών είχε αναλάβει ο «υἱὸς ἀρχαίου κωπηλάτου τοῦ παπποῦ», ο οποίος είχε σπουδάσει και αριστεύσει σε ένα σχολείο στα Θεραπειά, με τη συνδρομή του Ιάκωβου Ραγκαβή. Σε ένα από τα μαθήματά του, όταν η Ευφροσύνη δεν απήγγειλε το κείμενο σωστά, ο δάσκαλος την «ἔλαβεν ἐκ τῆς κόμης καὶ τὴν ἐκτύπη-

²⁸² P. Kitromilides, “The enlightenment and womanhood: Cultural change and the politics of exclusion”, *Journal of Modern Greek Studies* V 1 (1983). σελ. 45-46.

²⁸³ Ο.π., σελ. 20.

²⁸⁴ Ο.π., σελ. 24-25.

²⁸⁵ Dinu, ό.π., σελ. 212.

²⁸⁶ Ο Νικόλαος Σούτσος, στα απομνημονεύματά του κάνει λόγο και αυτός για τα στάδια της εκπαίδευσης τους. Ο Νικόλαος και ο Γρηγόριος που ήταν σε κατάλληλη ηλικία εκπαίδευσης, σε αντίθεση με τον Ιωάννη που ασχολούταν με τις παιδικές σκανταλιές, μάθαιναν ανάγνωση, γραφή και ξένες γλώσσες. Ο Νικόλαος, μάλιστα σύχναζε στο σπίτι του Basig-Bey, προκειμένου να εξοικειωθεί με την τουρκική και την αραβική γλώσσα, Ν. Soutsos, ό.π., σελ. 24-25.

σε²⁸⁷», πράξη που οδήγησε στην απόλυσή του. Επιπλέον, γονείς και παιδιά δεν έμειναν ευχαριστημένα από την εκπαίδευσή τους, καθώς ο κύριος Ερκουλίδης τους δίδασκε τον Πανηγυρικό του Ισοκράτη και «πλὴν δὲ τῶν ξηρῶν ἐκείνων τύπων τῆς γραμματικῆς οὐδεμία ἄλλη γνῶσις ἢ εἶδησις, πλουτίζουσα τὸν νοῦν ἢ καλλιεργοῦσα τὴν κρίσιν, συνεπλήρου τὴν διδασκαλίαν²⁸⁸».

Πρόκειται εν μέρει για τις νέες παιδαγωγικές μεθόδους και θεωρίες του διαφωτισμού, τις οποίες είχε ενστερνιστεί και μία σημαντική μερίδα κληρικών. Ο παιδαγωγός Ιώσηπος Μοισιόδακας υποστήριζε την ηθική γνώση, την εγκατάλειψη του «τερατουργήματος» των προκαταλήψεων, την κατάργηση της απόλυτης αυθεντίας των αρχαίων φιλοσόφων (καθώς ήταν απλά άνθρωποι), τη διδασκαλία των πατερικών κειμένων, την εισαγωγή στην ορθολογιστική θέαση των πραγμάτων, τη χρήση του «κοινοῦ ὕφους²⁸⁹» και την ενσωμάτωση των ξένων γλωσσών στο εκπαιδευτικό σύστημα²⁹⁰. Επιπλέον, ο Νεόφυτος Δούκας στα διδακτικά του εγχειρίδια, σχολίασε και κατέκρινε τις βάρβαρες σωφρονιστικές μεθόδους, διότι το μοναδικό αποτέλεσμα που φέρουν είναι η απέχθεια, ο ψυχικός τραυματισμός και το μίσος για τα μαθήματα²⁹¹. Αντίθετα, ο διδάσκαλος οφείλει αφενός να είναι οπλισμένος με υπομονή και επιμονή και αφετέρου να μεταδίδει στους μαθητές του γνώσεις, να τους εμπνέει με νέες ιδέες, να δέχεται λάθη και αδυναμίες χωρίς οργή και να καλλιεργεί τα χαρίσματά τους. Το διαφωτιστικό κλίμα που επικρατεί στο σπίτι των Ραγκαβή είναι εμφανές, αν αναλογιστεί κανείς πως στον τοίχο του σπουδαστηρίου ήταν αναρτημένη η Μεγάλη Χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή²⁹².

Στον αντίποδα των περιγραφών του Ραγκαβή και του Σούτσου, βρίσκεται το θεατρικό έργο: «τό Φανάρι, ἤτοι ἐπάνοδος τοῦ Διογένους». Μέσα σε αυτό το πολυπρόσωπο φανταστικό δράμα, η τρίτη σκηνή της πρώτης πράξης αφιερώνεται στην εξιστόρηση της εμπειρίας

²⁸⁷ Ο.π., σελ. 40

²⁸⁸ Α. Ραγκαβής, ό.π., σελ. 67

²⁸⁹ Λ. Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2010, σελ. 95.

²⁹⁰ Π. Κιτρομιλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, οι πολιτικές και οι κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2009, σελ. 210, Του ιδίου, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της Βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985, σελ. 144-148.

²⁹¹ Χαριλάου, ό.π., σελ. 217.

²⁹² Α. Ραγκαβής, ό.π., σελ. 25.

ενός οικοδιδασκάλου των αρχοντικών σπιτιών. Η παραβολή δεν είναι άλλη, από την οικοδιδασκαλία στα φαναριώτικα σπίτια. Σύμφωνα με τον θεατρικό συγγραφέα, το παιδί κάθεται σπίτι και διδάσκεται από μισθωτούς οικοδιδασκάλους. Στο μάθημα δεν επιτρέπεται η βία, καθώς «κλαίεται ή μήτηρ πῶς τό παιδί ἀρρώστᾱ ἀπ' τὴν βίαν τοῦ δασκάλου γιὰ νὰ μάθῃ ἤθη χρηστά²⁹³». Σε αυτήν τη θέση συνηγορεί και ο πατέρας: «μή τὸ δέρνει τὸ παιδί, στ' ἀρχοντόπουλα μεγάλη δέν χρειάζεται σπουδὴ²⁹⁴». Αναφορικά με το περιεχόμενο των μαθημάτων, αυτό συνοψίζεται στη φιλαργυρία, στην ανυπακοή, στην υπερηφάνεια, στην ασωτία και στη μοιχεία²⁹⁵.

²⁹³ Αγάπιος ο Κώος, *Τὸ Φανάρι τοῦ Διογένους*, ὁ.π., σελ. 8.

²⁹⁴ Ὁ.π., σελ. 9.

²⁹⁵ Ὁ.π., σελ. 8-9.

2.5. Η Μοναχή Φαναριώτισσα

Εικόνα 5. Η μοναχή Καλλιστράτη, Λάινιτσι, Γκορζ, 1817,

Σύμφωνα με τις διδαχές της ορθόδοξης πίστης και τις ηθικές αρχές της κοινωνίας, η γυναίκα έπρεπε να διαλέξει ανάμεσα σε δύο δρόμους για να εισέλθει στην βασιλεία των ουρανών: τον μοναστικό και τον έγγαμο βίο²⁹⁶. Μέσα στην πληθώρα των παντρεμένων Φαναριωτισσών υπήρχαν και κάποιες γυναίκες που ακολούθησαν τον μοναχισμό. Ωστόσο, η φύση της φαναριώτικης ελίτ δεν επέτρεπε -ή καλύτερα- δεν καθιστούσε εύκολη την εξ αρχής επιλογή της μοναστικής ζωής. Συνήθως, στους αριστοκρατικούς κύκλους ο μοναχισμός έπεται του γάμου, καθώς αποτελεί μια απόρροια των αντιξοοτήτων της έγγαμης ζωής: θάνατος συζύγου, θάνατος παιδιών ή πολιτικές συνθήκες²⁹⁷.

Η Δόμνα Ραλλίτσα Χρυσοσκουλέου ήταν σύζυγος του ηγεμόνα της Μολδαβίας Ιωάννη Καλλιμάχη και μητέρα των ηγεμόνων Γρηγορίου και Αλεξάνδρου και της Σεβαστίας Καλλιμάχη. Το 1780 η Δόμνα Ραλλίτσα, μετά τον θάνατο του συζύγου της και τους γάμους των παιδιών της, ακολούθησε τον μοναστικό βίο στο μοναστήρι του Κιουρούλ. Ακολουθώντας το τυπικό, μετά την κουρά της, μετονομάστηκε σε μοναχή Πελαγία²⁹⁸.

²⁹⁶ E. Schulte van Kessel, “Virgins and mothers between heaven and earth”, στο: G. Duby, M. Perrot (επιμ.), *History of Women*, The Belknap Press of Harvard University Press, Κέμπριτζ 1994, 132-166

²⁹⁷ E. Σακελλαρίου, «Τα Μοναστήρια στην Μεσαιωνική Δύση, η σχέση τους με την πολιτική και την οικονομία», στο: Η. Κολοβός (επιμ.), *Μοναστήρια, Οικονομία και Πολιτική*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011, σελ. 1-30.

²⁹⁸ Δ. Σούτσος, *ό.π.*, σελ. 167.

Ο πρίγκιπας Νικόλαος Σούτσος γνωστοποιεί τη ζωή της θείας του Ελένης Ρίζου-Νερουλού. Η κοκόνα Ελένη ήταν σύζυγος του Κωστάκη Σούτσου Κεμπάμπη. Ο Σούτσος αναφέρει πως λόγω της εκκεντρικής συμπεριφοράς του Κωστάκη, η κοκόνα απέκτησε ψυχικές και νοητικές διαταραχές, με αποτέλεσμα να απομονωθεί σε ένα μοναστήρι²⁹⁹.

Σύμφωνα με το «Σαγανάκι της Τρέλας», ο Νικόλαος Μαυρογένης «εξεπλάνησε εις την Αξίαν κορίτσι και το έβαλε ύστερα εις μοναστήρι³⁰⁰», κατά τη διάρκεια της Δραγουμανίας του (1770- 1786). Ωστόσο, ο Μπλαγκάρ διαψεύδει τον εγκλεισμό σε μοναστήρι, αφού ο Μαυρογένης φρόντισε να την παντρέψει³⁰¹. Φαίνεται πως ο εγκλεισμός σε μοναστήρι δεν σήμαινε μοναστικό βίο για την Αξιότισσα, αλλά ένα καταφύγιο είτε ηθικό, δεδομένου ότι επρόκειτο για την ερωμένη του Μεγάλου Δραγουμάνου, είτε ιατρικό, μιας και η κοπέλα γέννησε την κόρη του Μαυρογένη. Άλλωστε τα μοναστήρια και οι μοναχές λειτουργούσαν και διασφάλιζαν την κοινωνική ασφάλεια³⁰².

Δίπλα στις Φαναριώτισσες, οι βογιάρισσες μετά από τον θάνατο των συζύγων τους, είτε για τη σωτηρία της ψυχής τους είτε για προσωπικούς λόγους, οδηγήθηκαν στον μοναστικό βίο. Η Ελισάβετ και η Άννα Γεωργίτσα, η μητέρα του μητροπολίτη Δανιήλ της Προιλάβας και η μητέρα του ηγουμένου Σάββα της σκήτης Μπράντου, έγιναν μοναχές στις Μονές Μαλνταρέστι, Σαμποτίν και Καζανέστι της Βαλτσέας και στο Λάνιτσι του Γκορζ αντίστοιχα³⁰³.

Στα μοναστήρια Αγάπια και Βαρατέκ οι μοναχές ασχολούνταν με τη ραπτική, την υφαντουργία και τις χειροποίητες κατασκευές, καθώς έφτιαχναν χειροποίητα αντικείμενα και άμφια. Σε άλλα μοναστήρια μοναχές, οι οποίες γνώριζαν γράμματα, παρέδιδαν μαθήματα³⁰⁴. Αναφορικά με την ενδυμασία τους, οι μοναχές ακολουθούσαν τις διδαχές της εκκλησιαστικής παράδοσης. Ο Αββάς Δωρόθεος, ασκητής του βου μ.Χ, γράφει: «τό σχῆμα πού φορᾶμε, εἶναι τὸ κόλοβιο (χωρίς μανίκια) ἢ δερμάτινη ζώνη, τὸ πολυσταύρι καὶ τὸ κουκούλι. Αὐτά

²⁹⁹ N. Soutsos, *ό.π.*, σελ. 8.

³⁰⁰ Brad Chisacof, *ό.π.*, σελ. 78.

³⁰¹ Μπλαγκάρ, *ό.π.*, σελ. 368.

³⁰² Schulte van Kessel, *ό.π.*, σελ. 151.

³⁰³ Dinu, *ό.π.*, σελ. 163-164.

³⁰⁴ *Ο.π.*, σελ. 164-165

είναι σύμβολα τοῦ σχήματός μας καὶ πρέπει νὰ μάθουμε, τί σημασία ἔχουν γιὰ μᾶς³⁰⁵». Πράγματι πολλοὺς αἰῶνες μετὰ, στις τοιχογραφίες των μονῶν της Μολδοβλαχίας, τις μοναχὲς τίς χαρακτηρίζει ἡ λιτότητα, οἱ σκούρες αποχρώσεις καὶ ἡ πλήρης αυστηρότητα. Φοροῦν ἓνα ράσο μαύρου χρώματος ἢ καφέ με γαλάζιες αποχρώσεις, μια μαντήλα που σκεπάζει τὸ κεφάλι καὶ πέφτει σταυρωτὰ στους ὤμους καὶ μια δερμάτινη ζώνη. Ὄταν δεν ἔχουν τὰ χέρια τους σε στάση ικεσίας, κρατοῦν ἓνα κομποσκοῖνι ἢ ἓνα σταυρὸ ὡς σημάδι προσευχῆς³⁰⁶.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει τὸ σύγγραμμα «la vie monastique dans l'Église orientale» της Φαναριώτισσας Ελένης Γκίκα ἢ -ὅπως ἔμεινε γνωστὴ στην ιστοριογραφία- κοντέσας Δώρας ντ' Ἰστρία (1828-1888). Ἡ Δώρα ἦταν μια ἀπὸ τις πιο λόγιες γυναῖκες της εποχῆς της, με ἔντονη δραστηριοποίηση στη ζωγραφικὴ καὶ τὴ λογοτεχνία, με τὸν ἀριθμὸ των ξένων γλωσσῶν που ομιλοῦσε νὰ ἔφτανε τις ἐννέα καὶ τὸν μέσο ὄρο των χωρῶν που εἶχε ἐπισκεφτεῖ νὰ ξεπερνᾶ τὸ συνηθισμένο (10 ἡμέρες τουλάχιστον)³⁰⁷. Ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου θέλει νὰ ἀναδείξει τὴν ἀξία τοῦ μοναχισμοῦ ὡς ἐκφραση τῆς ἀληθινῆς καὶ ἐξαγνισμένης χριστιανικῆς πίστεως καὶ νὰ τονίσει πὼς δεν ἀντιπαραβάλλεται στὸν σύγχρονο τρόπο ζωῆς³⁰⁸. Ἡ Δώρα ἐπισκέπτεται διάφορα μοναστήρια, ὅπου παρατηρεῖ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴ φύση, συζητᾷ με προσκυνητὲς καὶ μοναχοὺς καὶ συμμετέχει στις πολὺωρες ἀκολουθίες (στὸ μοναστήρι τοῦ Caldarochni, ἰδρυθὲν ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Γκίκα, ἡ λειτουργία κράτησε δέκα ὥρες³⁰⁹). Παράλληλα, δίνει τὴν πληροφορία πὼς ἡ πριγκίπισσα Μπρανκοβάνου εἶχε ἀποσυρθεῖ στὸ μοναστήρι Βαράτικ³¹⁰, μετὰ τὸν χαμὸ ὅλης τῆς τῆς οἰκογένειας. Ἡ κίνηση τῆς πριγκίπισσας οδηγεῖ τὴ Δώρα στη σκέψη πὼς ἡ ἀπομόνωση των γυναικῶν στα μοναστήρια συνάδει με τὸν περιορισμένο τὸν ρόλο στην κοινωνία καὶ πὼς, ἴσως, τους παρεῖχε μια διέξοδο ἐλευθερίας ἀπὸ τὴν «existence vulgaire à laquelle on les condamnait sans pitié³¹¹».

³⁰⁵ Ἀββὰ Δωρόθεου, *Ἀσκητικά*, Ἐκδόσεις Ἐτοιμασία, Ἀθήνα 1986, σελ. 95.

³⁰⁶ Dinu, ὁ.π., σελ. 165-166.

³⁰⁷ Ξηραδάκη, *Φαναριώτισσες*, ὁ.π., σελ. 136.

³⁰⁸ D. D' Istria, *La vie monastique dans l'Église orientale*, Joël Cherbuliez (ἐπιμ.), Παρίσι 1858, σελ. 11.

³⁰⁹ Ὁ.π., σελ. 58.

³¹⁰ Ὁ.π., σελ. 110.

³¹¹ Ὁ.π., σελ. 110.

Μέρος Τρίτο

Αναζητώντας τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των Φαναριωτισσών

3.1. Οι Φαναριώτισσες και η εξουσία

Ο αρχειοφύλαξ του Πατριαρχείου και λόγιος Μανουήλ Γεδεών μας εισάγει στη γυναικεία φαναριώτικη «εξουσία»: *«Υπερήφανα Φαναριώτισσαι έπεβάλλοντο εις Αρχιερείς και Πατριάρχας και ειμή άνεβίβαζον επί τής άκρας τών όρθοδόξων ιεραρχών περιωπής τόν εύνοούμενον των, αλλά κατεβίβαζον τόν μή θωπεύοντα τας άδυναμίας αυτών ιεράρχην³¹²»*. Οι Φαναριώτισσες, χάριν των οικογενειακών δεσμών και δικτύων αφενός και αφετέρου της εμπλοκής τους σε έναν κύκλο δανεισμού χρημάτων στους πατριαρχικούς κύκλους, διατηρούσαν οικονομική επιφάνεια και εν δυνάμει πολιτική εξουσία, παρά το γεγονός ότι δεν είχαν δικαίωμα στην εξουσία και τη διοίκηση.

Επί της Πατριαρχίας Διονυσίου (1671-1673), η Δόμνα του Μεγάλου Δραγουμάνου Νικουσίου «ήνώχλησε και έπεδείκνυτο προς τόν Πατριάρχη ούχι τήν δέουσαν αιδώ και εύλάβεια³¹³». Ο Γεδεών ερμηνεύει αυτήν τη συμπεριφορά ως απόρροια του ηγεμονικού της πνεύματος, της πολιτικής δύναμης του συζύγου της και της οικονομικής ισχύος του γένους των Καλβοκορέσιδων. Η άρνηση του Πατριάρχη οδήγησε τη Δόμνα να ζητήσει «άπό τοϋ πανίσχυρου αυτής συζύγου τήν τιμωρία τοϋ πατριάρχου, δηλαδή τήν άπό τοϋ θρόνου πτώσιν. Ό Παναγιώτης ήκουσε τών παραπόνων τής άλλαζόνος αυτοϋ συζύγου και άντί τοϋ Διονυσίου προήγαγε εις Οίκουμενικόν άρχιερέα τόν Τύρνοβον Γεράσιμον(1763-1674)³¹⁴».

Η συμμετοχή της Δόμνας Μαριώρας στην παύση του Πατριάρχη Ιερεμία (1716-1726) είναι, επίσης, ενδεικτική: «υπέσχετο τῷ Πατριάρχη ό Γρηγόριος Γκίκας χαριζόμενος άμοιβάς και δῶρα, οϋδέν έποίησαν, άλλ' ή αυθεντίνα επέμενε και ό ήγεμών Μολδαβίας άνεδεδειγμένος ήδη, συνεργάσθη μετά τών άρχιερέων και κατόρθωσε να καταπαύση τοϋ θρόνου τόν

³¹² Γεδεών, «Περί τής Φαναριώτικης», ό.π., σελ. 58.

³¹³ Ό.π., σελ. 59.

³¹⁴ Ό.π., σελ. 59.

Ίερεμίαν³¹⁵». Στο ίδιο μοτίβο κινήθηκαν η Δόμνα Ρωζάνδρα σύζυγος του Σκαρλάτου Καρατζά, αλλά και η Ζαφείρα, ανιψιά του Πατριάρχη Ιωαννικίου Καρατζά (1761-1763), «έπηρεάζουσα τούς κληρικούς καί κατωρθούσα νά χειροτονῆ τούς εὐνοουμένους αὐτῆ ἐπισκόπους³¹⁶».

Η σύνδεση του όρου «εξουσία» με τη Φαναριώτισσα εντοπίζεται στα πρωτόκολλα συμπεριφοράς της Δόμνας, στις ειδικές τελετές εισόδου της στο Ιάσιο και στο Βουκουρέστι, στα δώρα που αποστέλλονται στις πρεσβείες, στο προσωπικό εισόδημα της Δόμνας. Πρόκειται για σύμβολα που εκφράζουν μια κατασκευασμένη παράδοση, απορρέουν από τοπικά ήθη και έθιμα, διαμορφώνονται από τις εκάστοτε πολιτικές- οικονομικές- κοινωνικές- θρησκευτικές συνθήκες και προσδίδουν σεβασμό, ισχύ και εξουσία στα εν λόγω υποκείμενα.

«ἂν ὁ ἡγεμὼν φέρεי μεθ' ἑαυτοῦ καὶ τὴν Δόμναν του, ὑπάγουν ὄλαι αἱ μεγάλαι ἀρχόντισσαι εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Βακαρεστίου πρὸς ὑποδοχὴν της. Τὴν δὲ ἡμέρα τῆς παρατάξεως, εἰσερχόμενος ὁ ἡγεμὼν εἰς τὴν πόλιν, εἰσέρχεται ἔπειτα καὶ αὐτὴ, μὲ ἰδιαιτέραν παράταξιν³¹⁷».

Ο Διονύσιος Φωτεινός περιγράφει στο έργο του «Ίστορίαι τῆς πάλαι Δακίας, τὰ τῆς Τρανσυλβανίας, Βλαχίας καὶ Μολδαβίας», το τελετουργικό του διορισμού, τη στέψη και την μετάβαση των ηγεμόνων στις ηγεμονίες³¹⁸. Μέσα σε όλη την περιγραφή του διορισμού του ηγεμόνα στην Κωνσταντινούπολη δεν αναφέρεται πουθενά η Δόμνα. Όμως, τα πράγματα αλλάζουν με την εμφάνιση της παράταξης της Δόμνας στις ηγεμονίες. Κατά την πρώτη εθμική λειτουργία, υπό τον Μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας, ψαλλόταν η «φήμη» της Δόμνας: «σύν τῆ εὐσεβεστάτῃ Δόμνῃ... Κύριε φύλαττε εἰς πολλὰ ἔτη³¹⁹».

³¹⁵ Ο.π., σελ. 59.

³¹⁶ Ο.π., σελ. 60.

³¹⁷ Δ. Φωτεινός, *Ίστορίαι τῆς πάλαι Δακίας, τὰ τῆς Τρανσυλβανίας, Βλαχίας καὶ Μολδαβίας*, τ. Γ', Τυπογραφείο Ι. Β. Σβεκίου, Βιέννη 1819, σελ. 443

³¹⁸ Ο.π., σελ. 415-455.

³¹⁹ Ο.π., σελ. 443.

Ωστόσο, το σημαντικότερο είναι η είσοδος της νέας Δόνας στο Βουκουρέστι. Ακολουθείτο το ίδιο πρωτόκολλο εισόδου και η ίδια πομπή με αυτό της άφιξης του νέου Ηγεμόνα.

100 Σεϊμένιδες προηγούνται Πολκοβνιτζεσοι, έφιππο και άρματωμένοι.

100 Σεϊμένιδες Μπολούκμπασεις, ώσαύτως.

4 Ποστελνιτζέλοι έφιπποι — και 4 Ποστελνιτζέλοι

Ό Τζαούσης τής Σπαθαρίας— ό Τζαούσης τής Άτζίας

Ό Πολκόβνικος του Πόδου— ό Πολκόβνικος των τζόκλιδων

Ό Πολκόβνικος των Σεϊμένιδων— ό Πολκόβνικος των Βενατόρων

Ένας Μπολούκμπασης- ό Πολκόβνικοστ του Παζαρίου

Ό Βέλ Καπετάνος των Μενζιλίων- ό Βέλ Καπετάνος των Λουφετζιδων

Ό γ'. Κόμισος— ό γ'. Αρμάσης

Ό γ'. Ποστέλνικος— ό β'. Αρμάσης

Ό Βόρνικος του Χαρεμίου— ό Καπετάνος των Δορομπάντζων

Ό β'. Γραμματικός— ό β'. Κόμισος

Ό γ'. Λογοθέτης— ό β'. Ποστέλνικος

Δύο πρώην Σερδάριδες

Ένας πρώην Σπαθάρης— ό μέγας Αρμάσης

50 Νέμτζιοι τής Πόρτας πεζοί με τά συνήθη ένδύματά των.

12 Φοστάσιδες του Χαρεμίου, με τά Δάρδα (τεμπέρια) και με τόν Γιούζμπασή των

8 Καπετάνοι, 4 των Σεϊμένιδων τής Σπαθαρίας, και 4 τής Άντζίας πεζοί και άρματωμένοι.

10 Τζοχδαραϊοι, πλησίον τής Καρέτας τής Δόμνης, έξ άμφοτερων των μερών

Η Καρέτα με έξ Τελεγάρια (άλογα)

6 Τζοχδαραϊοι τής Καρέρας των Δομνιτζων

Και ακολουθως όλαι αι μεγάλαι άρχόντισσαι με ταϊς Καρέταις, κατά τάξιν του βαθμου ή έκάστη³²⁰.

Επόμενο βήμα, η υποδοχή «όλου του άρχοντολογιου» στην αίθουσα της Κυράς. Εκεί, η Δόμνα υποδεχόταν τις κυρίες και τους άνδρες τους, «όσοι ήρχοντο ίνα παρουσιασθωσι εις τον Αϋθέντη ή όσοι κατήρχοντο εκ τής παρουσιάσεως³²¹», τον Μητροπολίτη, τους αρχιερείς και τους άρχοντες, «τής οποίας την δεξιάν άσπαζόμενοι³²²». Άρα, ο χαιρετισμός και η συνάντηση με τη Δόμνα αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα μιας επίσημης υποδοχής του νέου Ηγεμόνα στο Βουκουρέστι και το Ιάσιο. Τακτική, η οποία φαίνεται ακόμα και στο «Σαγανάκι της Τρέλας», όπου η Μαριώρα Σκαναβή Μαυρογένη υποδέχεται προς χαιρετισμό τους άρχοντες

³²⁰ Φωτεινός, ό.π., σελ. 445-447.

³²¹ Α. Ραγκαβής, ό.π., σελ. 52.

³²² Φωτεινός, ό.π., σελ. 447.

και τις αρχόντισσες. Από το θεατρικό δεν λείπει το τυπικό και ενδεικτικό σεβασμού χειροφίλημα της Δόμνας: «άρχοντες την κερά την συγχωρνάτε, έχει και μια παρανυχίδα εις το μικρό της δάχτυλο, η οποία την βιάζει να αποτραβιχθεί, και κατά το παρόν να μη σας δώσει το χέρι της³²³».

Ειδικής μέριμνας και μεταχείρισης έχαιρε η Δόμνα σε περιόδους πολέμων ή επιδημιών. Ο Καισάριος Δαπόντες στις Δακικές Εφημερίδες σημειώνει πως το 1739, επί ρωσικής κατάληψης της Μολδαβίας, ο Γρηγόριος Γκίκας «ἔστειλεν ὁ αὐθέντης Γρηγοριοβόδας τὸν μέγαν κόμισον, τὸν ἀδελφὸ του, μέ ἕξ ῥαδιβάνια καὶ 8 καμάραις καὶ 20 σεϊμένηδες διὰ νὰ φέροι ἀπὸ βασιλεύουσας εἰς τὸ Γιάσι τὴν Δόμνα καὶ τὴν μητέρα του³²⁴». Τὴν ἴδια τακτικὴ ἀκολούθησε καὶ ὁ ηγεμόνας τῆς Βλαχίας, Κωνσταντῖνος Μαυροκορδάτος. Ὁ Ηγεμὼν «μετὰ πάσης τῆς ἀρχοντολογίας καὶ τῆς λοιπῆς δορυφορίας καὶ παρατάξεως καὶ μετὰ τῶ μεχτεχαρνέ, ἐδέχθη λαμπρῶς καὶ περιχαρῶς τὰς Δόμνας, καὶ ἔγινε κοινῇ εὐφροσύνη καὶ ἀγαλλιάσει παρά πάντων, καὶ πάλιν ὑπέστρεψαν εἰς τὴν αὐθεντικὴν κούρτην³²⁵». Συνεπῶς, παρατηρεῖται εἰδικὴ πομπὴ ἀκόμα καὶ στις ἐκτακτὲς περιστάσεις, ὅπως ἡ ἐπιστροφὴ τῶν Δομνῶν με τὸ πέρας τῶν συρράξεων. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν αἰβουργικοοθωμανικὸ πόλεμο τοῦ 1787, ὕστερα ἀπὸ οδηγίαις τοῦ Νικολάου Μαυρογένη, «ἡ πριγκίπισσα Μαρία, τὰ παιδιὰ τῆς, ὁ προσωπικὸς τῆς γιατρὸς καὶ ἓνα πλῆθος ἀπὸ υπηρέτες καὶ τῶν δύο φύλων, συνολικὰ παραπάνω ἀπὸ σαράντα άτομα³²⁶», ὡδηγήθησαν με τὴν ἀσφάλεια τῆς εἰδικῆς πομπῆς στὴν Κωνσταντινούπολη.

Σε περιόδους ἐξαρσης πανώλης, οἱ Ηγεμόνες υιοθετοῦσαν ἰδιαίτερα μέτρα γιὰ τὴν προφύλαξη τῆς Δόμνας καὶ τῶν Δομνιτῶν. Το 1739, «μὲ τὸ νὰ ἐκτυπήθησαν εἰς τὸ αὐθεντικὸ χαρέμι τρεῖς σκλάβαι ἀπὸ πανούκλαν ἐν μία νυχτὶ, ὁ μὲν αὐθέντης μετοικήσας εὐθὺς πρὸς ὄραν εἰς τὸ σπῖτι τοῦ μεγάλου ποστέλνικου Δημητράσκου· αἱ δὲ Δόμναι μετὰ Δομνίτζων ἀπῆλθον εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ Βακαρέσκου³²⁷». Ἡ ἰδιαίτερη φροντίδα γιὰ τὴς Δόμνες καὶ τὴς Δομνίτσες περιγράφει τὴ θέση τους καὶ υποδηλώνει σεβασμὸ καὶ τιμὴ πρὸς τὸ πρόσωπό τους.

³²³ Brad Chisacof, ὁ.π., σελ. 98.

³²⁴ Δαπόντες, *Δακικαὶ εφημερίδαι*, ὁ.π., σελ. σνδ΄

³²⁵ Ὁ.π., σελ. σ΄ι.

³²⁶ Μπλανκάρ, ὁ.π., σελ. 352.

³²⁷ Δαπόντες, *Δακικαὶ Εφημερίδες*, σελ. σ΄ιγ.

Σημάδι της ιδιαίτερης θέσης και εξουσίας της Δόμνας στις Παρίστριες Ηγεμονίες είναι το ετήσιο, προσωπικό και ξεχωριστό εισόδημά της. Ο Διονύσιος Φωτεινός αναφέρει: «τὸν χρυσόν, ὅστις εἶναι ψήγματα καθαρόντα, συλλέγοντες οἱ Αὐθεντικοὶ Κατσίβελοι, καλούμενοι Ἀουράριοι, ἐκ τῆς ἄμμου τῶν ποταμῶν Ὀλτσου, Τοπολόγου, Ἀρτζεσίου καὶ Διμποβίτζας, τὸν καθαρίζουσι, καὶ δίδοντες ἀνά τρία ἕως τέσσερα δράμια ἕκαστος τῇ Αὐθεντίᾳ κατ' ἔτος (ὅπερ εἶναι τῆς Δόμνης εἰσόδημα)³²⁸». Ο Μάρκος Ζαλλώνης υπολογίζει πως τα έσοδα της Δόμνας από τον κεφαλικό φόρο άγγιζαν το 1.000.000 φράγκα ετησίως, ενώ σημειώνει πως η Δόμνα είχε απόλυτη εξουσία πάνω τους, αφού είχε τη δυνατότητα να τους πουλήσει στους βογιάρους³²⁹.

Ο Θεόδωρος Μπλανκάρ παρουσιάζει στο έργο του, το λογιστικό βιβλίο του Στέφανου Ρακόβιτσα. Πρόκειται για έναν κατάλογο με τα έσοδα της Δόμνας για το έτος του 1764, ποσό που υπολογίζεται στα 35.340 πιάστρα. Στον πίνακα που ακολουθεί, καταγράφεται η εργασία των 240 Κατσίβελων, τα δράμια του χρυσού που ανασκάπτονται και το κέρδος που απολαμβάνει η Δόμνα. Οι Τσιγγάνοι όφειλαν να παραδώσουν όλο το χρυσάφι, έναντι δύο πιάστρων το ένα δράμι. Στη συνέχεια, ο Μεγάλος Αρμάς θα το πωλούσε προς όφελος της Δόμνας σε ακριβότερη τιμή. Το κέρδος δεν ήταν καθαρό, καθώς ένα κομμάτι του ποσού αντιστοιχούσε στους κατσίβελους και σε ένα άλλο κομμάτι γινόταν παρακράτηση από τα τελωνεία³³⁰.

240 Κατσίβελοι	Δράμια Χρυσού	Χρυσός	Σύνολο
171	6	1.026	
24	4	96	
48	3	144	1.264

Η παρουσία-εξουσία της Δόμνας είναι εμφανής και στις διπλωματικές πρεσβείες. Τον Ιούνιο του 1793, ο Παναγιώτης Κοδρικάς είχε αναλάβει ως πληρεξούσιος σεκρετάριος του Μιχαήλ Σούτσου να συναντήσει τον πρέσβη της Ρωσίας Κουτούζοφ και να συμμετάσχει σε

³²⁸ Ο.π., σελ. 166.

³²⁹ Ζαλλώνης, ό.π., σελ. 53.

³³⁰ Μπλανκάρ, ό.π., σελ. 351.

ένα τμήμα των διαπραγματεύσεων της ρωσοοθωμανικής πρεσβείας. Κατά τη διάρκεια των συζητήσεων, ο Ηγεμόνας Σούτσοσ προσέφερε δώρα και διάφορες εξυπηρετήσεις στους Δραγουμάνους και στον Πασά: «έστάλη παρά τῆς Ὑψηλότητός του καὶ φαγὶ διὰ δεῖπνο τοῦ πρέσβεως, πρόσφερε δὲ ἓν χαντζέρι μουτζεβχέρικο, μία ταμπακέρια διαμαντένια...³³¹». Ωστόσο, ο Κοδρικάς μετά τον χαιρετισμό του πρέσβεως εισήλθε «εἰς τὸ τζαδίρι τῆς μαδάμας, πρὸς ἣ ἐπρόσφερε τοὺς ἐκ μέρους τῆς ἐκλ. Δόμνης χεδιγιέδες, συνισταμένους εἰς κουμάσια καὶ σάλια³³²». Τα δώρα, τόσο στην Ευρώπη όσο και στο οθωμανικό περιβάλλον, αποτελούσαν ισχυρά σύμβολα μιας έντονα ιεραρχημένης κοινωνίας και απέρρεαν από μια εθιμοτυπική παράδοση³³³. Συνεπώς, η συμμετοχή της Δόμνας στην αποστολή δώρων εμφανίζει μια γυναικεία δυναμική, ἔστω και αν αυτή περιορίζεται σε εθιμοτυπικές συμπεριφορές.

Η Δόμνα Ρωξάνδρα Μισόγλου Μαυροκορδάτου, στον «Ἀλεξανδρόβoδα τὸν Ἄσυνείδητο», είναι ἴσως η προσωποποίηση της γυναικείας Φαναριώτικης εξουσίας. Προσωποποίηση που αντιβαίνει στην υφέρπουσα αντίληψη και στην κανονικότητα της γυναικείας εξουσίας, η οποία παρουσιάζεται στα λόγια του Δραγουμανάκη Μανολάκη «μάλιστα ἡ ἀδελφή σας μιά γυναῖκα χωρὶς πνεῦμα πολιτικὸν καὶ χωρὶς τρόπον; Ἐδῶ χρειάζεται ἄλλο παρά γυναῖκες³³⁴». Ωστόσο, η δομνίτσα Ρωξάνδρα εμφανίζεται σε όλα τα κομβικά σημεία, ως ένας ἄλλος κινητήριοις μοχλός του έργου.

Η αυλαία του έργου σηκώνεται με την παραδοχή της Δομνίτσας για την ενεργή ἀνάμειξη της στην ἀνοδο του ἀδελφού της και στην πτώση του Δελίμπεη ἀπὸ τον θρόνο της Μολδαβίας. Οι κινήσεις της εἶναι διττές, πολιτικές και οικονομικές, και για αυτό συμβουλεύει τον περίγυρο και το επιτελεῖο της ὅτι «τώρα χρειάζεται οἰκονομία καὶ περιμαζωμός³³⁵». Εντύπωση προκαλεῖ ἡ ἀπάντηση που δίνει στον «δυστυχισμένο» βοεβόδα, διότι φαίνεται να αναρωτιέται «μὰ τί κακό ἔχετε, δόξαν ἔχετε ἄσπρα θά ἀποκτήσετε³³⁶», στοιχεία που για εκεί-

³³¹ Κοδρικάς, *Εφημερίδες*, ὁ.π., σελ. 84.

³³² Ὁ.π., σελ. 84.

³³³ H. Reindl-Kiel “East is East and West is West, and Sometimes the Twain Did Meet Diplomatic Gift Exchange in the Ottoman Empire”, στο: C. Imber, K. Kiyotaki, R. Murphey (επιμ.), *Frontiers of Ottoman Studies*, τ. 2, I. B. Tauris, Λονδίνο-Νέα Υόρκη, 2005, 113-123.

³³⁴ Γ. Σούτσοσ, *Ἀλεξανδροβόδας*, ὁ.π., σελ. 34.

³³⁵ Ὁ.π., σελ. 10.

³³⁶ Ὁ.π., σελ. 17.

νην συνιστούν όλα τα καλά που θα μπορούσε να διαθέτει ένας άνθρωπος. Στις επόμενες σκηνές, όπου ακολουθεί η πολιτική συζήτηση περί των εχθρών του Αλέξανδροβόδα, η δομνίτσα κυριαρχεί και συμβουλεύει το επιτελείο, τόσο για τα πολιτικά ζητήματα όσο και για τα προσωπικά ζητήματα του Ηγεμόνα. Ενδεικτική είναι η φράση «πηγαίνετε εις την δουλειάν σας και ήμεις θα οικονομούμεν από έδω όπως πρέπει³³⁷». Με την πτώση του Ρείς Εφέντη, συμβουλεύει τον σύζυγό της να προσεγγίσει «φιλικά» τους έκπτωτους βοεβόδες και να δανειστεί χρήματα από τους σαράφηδες, προκειμένου να σώσουν τον Αλέξανδρο.

Η Δόμνα Μαριώρα Μαυρογένη, στο «Σαγανάκι της Τρέλας», είναι άλλη μια φιγούρα που ενσαρκώνει τις διαστάσεις που μπορεί να λάβει η εξουσία στον γυναικείο φαναριώτικο πληθυσμό. Στους διαλόγους της Δόμνας με τον Μαυρογένη, εμφανίζεται ένα πρόσωπο με πλήρη επίγνωση των «φαναριώτικων» τεκταινομένων, αφού συμβουλεύει τον ηγεμόνα «αφέτους (σς. τους Φαναριώτες) να χαιρόνται την ματαιότητα τους». Η Δόμνα, ως φερέφωνο του συγγραφέα, διατυπώνει την οπτική της για το πώς και το πότε είναι πιστός ένας δούλος: «εμένα με φαίνεται πως προσηλώνεται ένας δούλος εις τον αυθέντην του, όταν έχει κάθε κέρδος και ανάπαυσιν... όπου εν όσω τον θρέφει κανείς τον έχει, και φυλάττει το σπίτι· καθώς τον αφήσει και πεινάσει, με τες αλυσίδες δεν ημπορεί να τον βαστάξει³³⁸». Συνεπώς, στο «Σαγανάκι» παρουσιάζεται η έμμεση εξουσία των γυναικών, οι οποίες με τον διάλογο και τις απόψεις τους στέκονται δίπλα στους άνδρες τους και τούς βοηθούν.

Η αρνητική όψη αυτής της θέσης παρουσιάζεται από τον Μάρκο Ζαλλώνη. Για εκείνον, οι Φαναριώτισσες δεν διοικούν στις επαρχίες -θέση σωστή- όμως επηρεάζουν τον νου και τις αποφάσεις των ανδρών τους μέσω των γυναικείων τεχνασμάτων τους³³⁹ και με αυτόν τον έμμεσο «διεφθαρμένο» τρόπο αποκτούν πρόσβαση στην εξουσία. Ο Ζαλλώνης συνεχίζει σημειώνοντας πως οι «κόλακες» της αυλής προσπαθούσαν να κατακτήσουν την εύνοια και να εξαπατήσουν τη φιλαυτία των γυναικών των οσποδάρων, με σκοπό να επηρεάσουν τις ίδιες και μέσω αυτών τους συζύγους τους³⁴⁰.

³³⁷ Ο.π., σελ. 97.

³³⁸ Ο.π., σελ. 230.

³³⁹ Ζαλλώνης, ό.π., σελ. 53.

³⁴⁰ Ο.π., σελ. 53.

3.2. Οι Φαναριώτισσες ως αφιερώτριες και χορηγοί

Εικόνα 6: Ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος και η Πουλχερία Τζούκη προσφέρουν μαζί με τα παιδιά τους στη Μονή Βακαρέστι.

Εικόνα 7: Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης με τη Δόμνα Αικατερίνη Μουρούζη, στη Μονή Μαρκούτσα του Βουκουρεστίου.

Εικόνα 8: Ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης με τη Δόμνα Ελισάβετ Βακαρέσκου στη Μονή Μαρκούτσα του Βουκουρεστίου.

Η δωρεά-χορηγία σε θρησκευτικά ιδρύματα μεταφράζεται ως η έκφραση θρησκευτικότητας και αλτρουισμού, σε συνδυασμό με την ευσέβεια και την αγωνία για τη σωτηρία της ψυχής και αποτελεί ένα κινητήριο μοχλό των δωρεών. Ωστόσο, η επίδειξη πλούτου, η προβολή της εξουσίας, της κοινωνικής θέσης και τα οικονομικά οφέλη αποτελούν τα ιδιοτελή κίνητρα πίσω από τους εξιδανικευμένους στόχους της χορηγίας και της κοινωνικοθρησκευτικής προσφοράς. Η χορηγία των αρχόντων και των Φαναριωτών προς τις Μονές Σουμελά, Κύκκου στην Κύπρο και Μεγάλου Σπηλαίου, από τις οποίες τους χωρίζει μια γεωγραφική απόσταση, αποδεικνύει πως η χορηγία στα θρησκευτικά ιδρύματα άπτεται ζητημάτων εκκλησιαστικής πατρωνίας και δικτύωσης ανάμεσα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και στις ορθόδοξες ελίτ³⁴¹. Για παράδειγμα, ο ηγεμόνας της Βλαχίας, Σκαρλάτος Γκίκας, παραπέμπει στη σημασία της εκκλησίας ως μέρους για τη σωτηρία της ψυχής και δωρίζει στο Μέγα Σπήλαιο την εκκλησία του παλατιού της Βλαχίας ή αντιδρά στην απόφαση του ηγεμόνα της Μολδαβίας Ιωάννη Καλλιμάχη να προσφέρει την εκκλησία του Αγίου Νικολάου του μολδαβικού παλατιού στη μονή του Αγίου Παντελεήμονα του Βουκουρεστίου³⁴²;

Ο ηγεμόνας Νικόλαος Μαυροκορδάτος ίδρυσε το 1716 το μοναστηριακό συγκρότημα της Μονής του Βακαρεστίου. Στην είσοδο του ιερού ναού τοιχογραφούνται ως κτήτορες, δίπλα στον Νικόλαο, οι κόρες του Μαρία, Σουλτάνα και Αλεξάνδρα, αλλά και η πρώτη και η τρίτη σύζυγος του ηγεμόνα, Κασσάνδρα και Σμαράδα. Στις τοιχογραφίες δίπλα στον Ιωάννη Μαυροκορδάτο, απεικονίζεται η σύζυγός του Μαρία και στην αριστερή μεριά της εισόδου, δίπλα στον Αλέξανδρο εξ απορρήτων, η σύζυγός του Σουλτάνα³⁴³. Στις κεντρικές τοιχογραφίες του Πρόναου, η Πουλχερία Κιούρτση ή Τζούκη παριστάνεται ως συναφιερώτρια της Μονής του Βακαρεστίου (εικόνα 6.).

³⁴¹ L. Cotovanu, "Qu'on prie pour moi là-bas et ici". Donation religieuse et patriotisme local dans le monde orthodoxe (XVIe-XVIIe siècles)", στο: Paun (επιμ.), *Histoire, memoire et dévotion*, La Pomme d'or, Παρίσι 2016, σελ. 207-255.

³⁴²M. Amāriutei, L. Cotovanu, V. Olar, "Phanariot Donations to the Mega Spileon Monastery (18th Century)", στο: D. Dumitran I. Burnichioiu (επιμ.), *Annales Universitatis Apulensis, Series Historic XVII/1, Sacred Space in Central and Eastern Europe from Middle Ages to the Late Modernity: Birth, Function, and Changes* Editura Mega, Βουκουρέστι 2014, σελ. 219-247.

³⁴³ Μ. Βαδίν, *Ιερά Μονή Βακαρέστι*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2015, σελ. 50-51.

Σε παρόμοιο μοτίβο, στη Μονή Μαρκούτσα του Βουκουρεστίου, παριστάνονται ως κτητόρισσες και συναφιερώτριες του μοναστηριού, η Αικατερίνη Μουρούζη και η Ελισάβετ Βακαρέσκου, δίπλα στους συζύγους τους Αλέξανδρο και Κωνσταντίνο Υψηλάντη³⁴⁴.

Ωστόσο, οι πηγές παρουσιάζουν και μεμονωμένες κινήσεις Φαναριωτισσών, που χάριν ευλαβείας, προσευχής ή προσωπικών κινήτρων προέβησαν σε αναστηλώσεις ή αφιερώσεις λατρευτικών αντικειμένων. Η Αικατερίνη Υψηλάντη έχτισε τον ναό της Αγίας Αικατερίνης στο Βουκουρέστι. Η Ρωζάνη Μαυρογένη, η αποκαλούμενη «οσία» από τους κατοίκους των Θεραπειών, μέσα στον μεγάλο αριθμό αγαθοεργιών της, αναστήλωσε έναν μικρό ναό του Αγίου Ιωάννου του Βαπτιστή και τον αφιέρωσε στην Αγία Παρασκευή³⁴⁵. Το 1798, η Ζωή Ρωσέτι Μουρούζη προσέφερε 350 γρόσια στον ναό του Αγίου Δημητρίου στο Κουρούτσεσμε³⁴⁶.

Από την άλλη, η κοσμική χορηγία, η οποία αντανακλάται σε βασικά οικοδομήματα που υπηρετούν την εκπαίδευση, την πρόνοια και την υγεία, μεταφράζεται ως μια έκφανση της φιλανθρωπίας, της ελεημοσύνης, της φιλογένειας, αλλά και της προσωπικής ιδιωτικής προβολής, για να προστεθεί τον 19ο αιώνα η φιλοπατρία και η εθνική ευσυνειδησία υπό το φως της εθνικής ιδεολογίας³⁴⁷.

Παρούσες και στην κοινωνική προσφορά οι Φαναριώτισσες. Ο Μανουήλ Γεδεών αναφέρει: «τῆς πατριαρχικῆς ἀκαδημίας ἡ ἱστορία ἀναγράφει καὶ δύο φαναριωτισσῶν δωρεάς, Μαρίας τῆς συζύγου Δράκου Σούτσου τοῦ λογοθέτου, τὸ γένος Ῥωσσέτου, καὶ Ἑλένης τῆς συζύγου Δημητράκη Σούτσου³⁴⁸». Για να προσθέσει ο Φλόριν Μαρινέσκου τη συνεισφορά της οικογένειας Μουρούζη στην Πατριαρχική Σχολή. Το 1805, δίπλα στις μεγάλες προσφορές της οικογένειας Μουρούζη, προσφέρονται 4.000 γρόσια από τη Ζωή και τη Σμαράγδα Μουρούζη στην Πατριαρχική Σχολή³⁴⁹. Επιπλέον, η Ραλλού Μουρούζη, σύζυγος του Κωνσταντίνου και κόρη του Δελήμπεη, ύστερα από έκκληση του ηγεμόνα

³⁴⁴ Dinu, *Οι Φαναριώτες στη Βλαχία και τη Μολδαβία*, ό.π., σελ. 34.

³⁴⁵ Μπλανκάρ, ό.π., σελ. 364.

³⁴⁶ Μαρινέσκου, ό.π., σελ. 140.

³⁴⁷ Δ. Αρβανιτάκης, «Ευεργετισμός: Δεδομένα και προβλήματα», στο: Δ. Αρβανιτάκης (επιμ.), *Το φαινόμενο του ενεργητισμού στη νεότερη Ελλάδα* (Πρακτικά Ημερίδας), Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2006, σελ. 13-29.

³⁴⁸ Γεδεών, «περί τῆς Φαναριώτικης.», ό.π., σελ. 64.

³⁴⁹ Μαρινέσκου, ό.π., σελ. 44.

Αλέξανδρου Μουρούζη, βοήθησε στην αποπεράτωση του κτιρίου της Μεγάλης του Γένους Σχολής. Αναφέρεται μάλιστα πως προσφέρθηκε να πουλήσει τα κοσμήματά της για τον σκοπό αυτό³⁵⁰. Η κοινωνική της δράση μνημονεύεται και στην «Εφημερίδα των Κυριών» του 1895: «ἐξέποιήσε μετὰ γενναιότητος πάντα τὰ ἡγεμονικά κοσμήματά της καὶ τὸ ἐξ αὐτῶν χρυσίον, ἀνερχόμενον εἰς μέγα χρηματικόν ποσόν, προσέφερεν ὑπὲρ τῆς Ἑλληνοπρεποῦς μορφώσεως τῶν δούλων Ἑλληνοπαίδων³⁵¹».

Το 1790, μετά τον θάνατο του ηγεμόνα Μαυρογένη, η οικογένειά του εξορίστηκε στον Μπόλο της Μικράς Ασίας και αργότερα στο Καγιαμπάσι της Προύσας. Εκεί, σύμφωνα με τον Δημήτριο Σούτσο; «ἡ ἐξόριστος οἰκογένεια.. καὶ δὴ ἡ Δομνίτσα Εὐφροσύνη Μαυρογένους, ἴδρυσαν ἐν τῇ ἐνορίᾳ Καγιαμπασίου Ἑλληνικὴν Σχολήν³⁵²». Οι δομνίτσες Ευφροσύνη και Σμαράγδα Μαυρογένη χάρισαν στη βιβλιοθήκη χειρόγραφα, βιβλία, χάρτες και λεξικά³⁵³.

³⁵⁰ Ο.π., σελ. 182.

³⁵¹ Τσίγκου-Γιαννακοπούλου, ό.π., σελ. 219.

³⁵² Δ. Σούτσος, ό.π., σελ. 172.

³⁵³ Ξηραδάκη, *Φαναριώτισσες*, ό.π., σελ. 82-84.

3.3. Οι Φαναριώτισσες και τα ενδιαφέροντά τους

3.3.1. Η δημιουργικότητα των Φαναριωτισσών

Στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα, στο πλαίσιο μιας πνευματικής αλλαγής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, δύο μερίδες του γυναικείου πληθυσμού άρχισαν να εκφράζονται μέσω της πνευματικής δημιουργίας. Στις μερίδες της «αόρατης» γραφής ανήκαν γυναίκες από το αστικό εμπορικό και από το φαναριώτικο αριστοκρατικό περιβάλλον³⁵⁴, που έδωσαν τα κατάλληλα ερεθίσματα και κίνητρα στα γυναικεία μέλη του, ώστε να εκφραστούν.

«άλλ' ὑπέρ αὐτοῦς ἐξεῖχαν αἱ Δόμναι καὶ Δομνίτζαι, αἵτινες ἔκαμνον χαριέστατα ποιήματα, αἵτινες ἔγραφον εὐφροεστάτας ἐπιστολὰς καὶ πρὸ πάντων ἐλεσχίηνεον θαυμασίως³⁵⁵.»

Το παραπάνω απόσπασμα δίνει το περίγραμμα της γραφής των Φαναριωτισσών, οι οποίες ως πρόσωπα πολιτισμού ασχολήθηκαν με τη στιχουργία, την ποίηση, την τέχνη, τις μεταφράσεις και βεβαίως τα προσωπικά τους έγγραφα.

Από τα πρώτα δείγματα δημιουργικής γραφής ήταν τα στιχουργήματα, τα οποία αποστηθίζονταν, τραγουδιόνταν και αντιγράφονταν σε μικρές χειρόγραφες συλλογές, τις μετζμουάδες ή μισμαγιές. Ήταν μια διαδεδομένη δραστηριότητα του ελεύθερου χρόνου των Φαναριωτών και των Φαναριωτισσών. Χαρακτηριστικό τους είναι η ποικιλία (corpus) ως προς τη στιχουργική γραφή, χωρίς να απαιτείται πρωτοτυπία ή ιδιαίτερη τεχνική ή γνώση. Συχνά στολίδια τους, η ομοιοκαταληξία, οι παρομοιώσεις και τα επίθετα. Πρόκειται για μια συλλογική νοοτροπία, η οποία είτε είχε στόχους παιδαγωγικούς, φιλοσοφικούς, ηθικοπλαστικούς, πατριωτικούς είτε απλά αποσκοπούσε στην τέρψη του ακροατή ή στη γοητεία του άλλου φύλου³⁵⁶.

³⁵⁴ Kitromilides, "The enlightenment and womanhood", ό.π., σελ. 46-47. .

³⁵⁵ Ξηραδάκη, *Φαναριώτισσες*, ό.π., σελ. 17.

³⁵⁶A. Πολίτης. «Φαναριώτικα Τραγούδια: από το τραγούδι προς την αυταξία του λόγου», στο: Ι. Χατζηπαναγιώτη- Samgmeister, Χ. Καρανάσιος, Μ. Kappler, Χ. Χοτζακόγλου (επιμ.), *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα στην εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Αθήνα 2013, σελ. 385-403.

Ο Αλέξανδρος Ραγκαβής, στα απομνημονεύματά του, παρουσιάζει τον θείο του Αλέξανδρο Σούτσο στην τελετή συγχαρητηρίων να τραγουδά το «Φιλερήμων Τρυγών» και το «Ψυχή άθλία³⁵⁷», αλλά και τη θεία του Αικατερίνη Γκίκα στο Βουκουρέστι να σχολιάζει την έλλειψη ομοιοκαταληξίας σε δημοσιευμένο ποίημα του Λόγιου Ερμή και λίγο μετά να τροποποιεί³⁵⁸:

*Όστις έχει τὰ γένια
Έχει καὶ τὰ χτένια
Ζήτω ἢ φιλογένεια*

Ο Σκαρλάτος Βυζάντιος εντοπίζει και μεταγράφει κάποια στιχουργήματα και ποιήματα στο έργο του, η «Κωνσταντινούπολις». Ανάμεσα στους έξι ποιητές, εντοπίζονται και δύο γυναικεία ονόματα, αυτό της Δόμνας Κατίγκως και της Δουδού ή Ντουντού Υψηλάντη. Ο συγγραφέας δεν δίνει βιογραφικά στοιχεία για τις δύο ποιήτριες, αν και η Δουδού πιθανότατα ανήκει στην οικογένεια Υψηλάντη, ενώ δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν πρόκειται συγκεκριμένα για την Ελισάβετ³⁵⁹. Το ποίημα της Δόμνας Κατίγκως έχει έναν τόνο μελαγχολίας και μια τάση φιλοσοφίας περί της ζωής, του δίκαιου και του άδικου:

*Σφαῖρα τάχα δέν γυρίζεις καί σ' έμένα μιά φορά;
Νά χαρίσεις, αντί πάθη, εὐτυχίαν καί χαρά;
Φθάνει, φθάνει εὐσπλαχνίσου, δείξε μιά μεταβολή·
Γιατί ἡ ὀργή σου τούτη σούρδισε πάρα πολύ.
Κάνε πλέον μερχμέτι μή αφήσεις τό κορμί
ν' άποθάνει εἰς τά πάθη, μήν τό κάνης σφαῖρα μή.*

Από την άλλη, το ποίημα της Ντουντού Υψηλάντη έχει ένα πιο σατιρικό τόνο, αν και αυτό περιβάλλεται από έναν τόνο μιας απαισιόδοξης μελαγχολίας:

*Όλο ἔνα μουσουμπέτι
Άντίς για γλυκό σοχπέτι
Καί άντίς διά μετζλήσι*

³⁵⁷ Α. Ραγκαβής, ό.π., σελ. 50-51.

³⁵⁸ Ό.π., σελ. 74.

³⁵⁹ Σ. Ντενίση, *Ανιχνεύοντας την "αόρατη" γραφή: γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού-Ρομαντισμού*, Νεφέλη, Αθήνα 2014, σελ. 111.

εἶν' μεγάλο σιπαρίσι
Μία φύλαξι' μεγάλη'
(κη- ὅποιος τὴν βαστᾶ δέν σφάλλει).
Ὡχ! δέν ἔχει πλέον χάλι
Μία τέτοια παραζάλη!
Καί πανούκλαις καί σεφέρια
Ἀνιπόφορα κεδέρια,
Ὅλο βάσανα και δέρτια!
Ποῦ κορρεσπονδέντσα τώρα;
Μάλιστα 'σ αὐτή τη' χώρα';
Μόνο ἓνα γιόλ-γκετσέني,
Καί αὐτό περνᾶ πηγαίνει.
Ἐπληζα, ἀμάν πλειά 'φέτος,
Ἀπ' τα δέρτια αὐτό τό ἔτος (sic)!

Τα παραπάνω ποιήματα αποτελούν δείγματα παιδείας, προοδευτικού πνεύματος, και φαναριώτικης ομιλίας. Η φαναριώτικη στιχουργία, αλλά και όλη η φαναριώτικη τέχνη, είναι στηριγμένη στη γλώσσα της καθημερινής ομιλίας με πολλές ξένες λέξεις και εκφράσεις³⁶⁰. Γεγονός που φαίνεται και από τους περιηγητές, που άκουγαν τις γυναίκες να ομιλούν στην καθημερινότητά τους: «ό εὐτυχήσας ν' άκούση Δόμναν όμιλοῦσαν, αἱ Δόμναι καί Δομνίτσαι μεταχειρίζονται πλεῖστας τουρκικάς λέξεις με έλληνικάς καταλήξεις, ρουμάνικας, γαλλικάς...³⁶¹». Η Δόμνα Κατίγκω χρησιμοποιεί τη λέξη μερχαμέτι που σημαίνει ευσπλαχνία-έλεος και βγαίνει από την τούρκικη λέξη merhamet, ενώ η Δουδού τις λέξεις μετζιλίσι και σεφéri που σημαίνουν παράσταση και πόλεμος αντίστοιχα³⁶².

Επόμενο στάδιο της άόρατης γραφής είναι οι μεταφράσεις έργων του ευρωπαϊκού διαφωτισμού από λόγιες Φαναριώτισσες. Η μετάφραση είναι ένα φαινόμενο πολυδιάστατο, το οποίο βρήκε καταφύγιο στους Φαναριώτικους κύκλους, είτε λόγω της φιλομάθειας και της φιλοκαλλιέργειας είτε λόγω της θέλησης εκλαΐκευσης έργων για τη μετάδοσή τους στο

³⁶⁰ Κ. Θ. Δημαράς, «Περί Φαναριωτών», *Αρχαίον Θράκης* 34 (1969), σελ. 120.

³⁶¹ Κ. Ξηραδάκη, *Φαναριώτισσες*, ό.π., σελ. 17.

³⁶² Ντενίση, ό.π., σελ. 109-110.

ελληνόγλωσσο κοινό. Ο μεταφραστής εν μέσω ενός παιχνιδιού του πνεύματος και του νου του καλείται με τη βοήθεια της μετάφρασης να μεταλαμπαδεύσει τις γνώσεις του³⁶³.

Η Δομνίτσα Ραλλού Σούτσο Μείντάν (1799-1832) είναι η κόρη του ηγεμόνα Αλέξανδρου Σούτσο. Είναι μια γυναίκα που έχει επαινεθεί τόσο από τον Αλέξανδρο Ραγκαβή ως «άγγελικό πλάσμα με τὰ τόσα ψυχικά καί πνευματικά χαρίσματα³⁶⁴», όσο και από τον εξάδελφό της Παναγιώτη Σούτσο. Αποτέλεσε τη μούσα του και τη βασική του ηρωίδα στα θεατρικά του έργα «Οδοιπόρος» και «Άγνωστος»³⁶⁵. Η Ραλλού, λοιπόν, μετέφρασε το έργο «Παραίνεσις μητρός πρὸς τὴν θυγατέρα της, avis d'une mère à sa fille» της Madame Anne Therèse de Lambert. Το έργο, αφού κατακρίνει τις παραδοσιακές απόψεις γυναικείας συμπεριφοράς και εκπαίδευσης, προτείνει ένα νέο εγχειρίδιο «ζωής» βασισμένο στη θρησκεία, την εσωτερική δύναμη και την εκπαίδευση³⁶⁶. Από τα πιο ενδιαφέροντα αποσπάσματα του κειμένου αποτελεί η θέση πως, όταν η γυναίκα μάθει να ελέγχει τα πάθη, τις επιθυμίες της και τις ηθικές αρετές της, θα μπορέσει να κατακτήσει τα θεμέλια της προσωπικής και της οικογενειακής της ευτυχίας και χαράς³⁶⁷.

Χαρτοπαίγιον Γεωγραφικόν
Συγγραφέν μὲν γαλλιστί ὑπὸ Ε. Ζουῖ
Μεταφρασθέν δὲ εἰς τὴν καθομιλουμένην τῶν Γραικῶν
Γλῶσσαν ὑπὸ Αἰκατερίνης Ραστή
Ἐν Βιέννῃ 1816

Η μεταφράστρια του έργου «Χαρτοπαίγιον Γεωγραφικόν» είναι η κοκόνια Αικατερίνη Ραστή, κόρη του ιατρού Κωνσταντίνου Ραστή. Στην εισαγωγή του έργου η Αικατερίνη περιγράφει τους λόγους που την οδήγησαν στη μετάφραση του παρόντος έργου από τα γαλλικά. Πιο συγκεκριμένα, σημειώνει ότι «τὴν μετάφρασίν μου ταύτην νὰ κάμω μὲ ἠνάγκασεν, ὄχι ἐπιδείξεως μάταιος πόθος, ἀλλὰ παρακίνησις ἐσωτερικὴ εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ

³⁶³ Ταμπάκη, *Ο Μολιέρος*, ὁ.π., σελ. 24.

³⁶⁴ Α. Ραγκαβής, ὁ.π., σελ. 32.

³⁶⁵ Π. Σούτσος, *Ρομαντικά Δράματα*, Πούχγκερ (επιμ.) Ίδρυμα Ουράνη, Αθήνα 2008, σελ. 16-194.

³⁶⁶ Kitromilides, ὁ.π., σελ. 11.

³⁶⁷ Ὁ.π., σελ. 11.

ὀφειλουμένου μου χρέους³⁶⁸» και ευελπιστεί να χρησιμοποιηθεί «εἰς χρήσιν τῆς νεολαίας» και το χαρίζει «εἰς τὴν εὐεργετιδὰ μου Ἑλλάδα³⁶⁹». Ο Λόγιος Ερμής, στο τεύχος της 15ης Απριλίου του 1816, δημοσιεύει τη μετάφραση. Στη στήλη της Γεωγραφίας περιγράφεται το περιεχόμενο: «τὸ χαρτοπαίγνιον τοῦτο συνίσταται ἀπὸ 52 χάρτας· ἕκαστος χάρτης ἔχει μικράν χαλκογραφίαν κατὰ κορυφήν», το ὕφος της συγγραφέως «ὁ τρόπος τοῦ συγγραφέως εἶναι ἀπλοῦς, εὐληπτος καὶ μεθοδικός». Υπογραμμίζεται δε πως «ὁ συγγραφεύς, ὡς Γάλλος, ἄρχισε τὴν περιγραφὴν τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὴν πατρίδα τὴν Γαλλίαν», ενώ «ἡ μεταφράστρια μετέβαλε τὴν τάξιν ἐκείνου καὶ ἄρχισεν ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴν Τουρκίαν³⁷⁰».

Διάλογοι Φωκίωνος

Ὅτι οἰκειότατον τὸ ἠθικὸν πρὸς τὸ πολιτικὸν ὑπὸ Μάβλη

Ὑπὸ τῆς Νεανίδος Αἰκατερίνης Σούτσου

Καὶ ἐκδοθέντα ὑπὸ Θεοδώρου Νέγρη

Ἐν Ἰασίῳ 1818

Τῆ ἐκλαμπροτάτῃ καὶ θεοσεβεστάτῃ Δόμνῃ Μεγαλοπρπεστάτῃ Πάσης Οὐγγροβλαχίας

Κυρία Κυρία Εὐφροσύνη Καλλιμάχη Σούτσου

Ἡ Δομνίτσα Αἰκατερίνη Σούτσου (1795-1837), κόρη του Κωνσταντίνου Σούτσου και της Ελένης Ρίζου Ραγκαβή και σύζυγος του Σπυρίδωνα Βαλέτα, μετέφρασε τους διάλογους του Φωκίωνος του Gabriel Bonnot de Mably. Το ἔργο εἶναι αφιερωμένο στη Δόμνα Ευφροσύνη Καλλιμάχη Σούτσου. Μεταξύ άλλων γράφει στην εισαγωγή της ὅτι «ἦτον τῶ ὄντι ἔργον τολμηρὸν τὸ νὰ ἐπιχειρήσω τοιαύτην μετάφρασιν· διότι ἔπρεπε νὰ ἐννοήσω καὶ νὰ ἐρμηνεύσω σοφοῦ Συγγραφέως σοφὰς ἐννοίας», ενώ εξηγεί τους λόγους που αφιέρωσε τη μετάφραση στη Δόμνα: «διότι τὸ κεδνὸν αὐτῆς πολίτευμα, καὶ ἡ Ἀθήνιος φρόνησίς ἦς, ἰσχυροὺς ἔδωκε λόγους πρὸς τὰς γυναῖκας νὰ μετριάσωσι τὴν κατὰ τοῦτο τῶν ἀνδρῶν μεγαλορρημοσύνη.... Διότι ἐποικοδομεῖ τὰ πολιτικά εἰς βάσιν στερεάν καὶ ἀλόνητον, προσαρμύζον τὰ βουλευματα ποτὶ τὰν Σπάρταν τῆς ἀρετῆς, ἡτοῖ ἀποδεικνύει διὰ λόγων, ὅσα

³⁶⁸ Ξηραδάκη, *Φαναριώτισσες*, ὁ.π., σελ. 45.

³⁶⁹ Ὁ.π., σελ. 45.

³⁷⁰ <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=lgh&datum=18160415&seite=13&zoom=63>, τελευταία επίσκεψη 9/3/2018.

δι' ἔργων ὁ περίβλεπτος αὐτῆς βίος ἐπικυροῖ³⁷¹». Πρόκειται για ἕναν διάλογο μεταξύ της ηθικῆς και της πολιτικῆς. Ἐνας διάλογος-καθρέπτης ηθικῆς ακεραιότητος και αὐτάρκειας, ὅπου οι γυναῖκες ἀναμένεται μέσω της συμπεριφορᾶς να συνεισφέρουν στην οικογένειά τους³⁷². Το ἔργο της Δόμνας δεν ξέφυγε ἀπὸ το φιλολογικὸ περιοδικὸ του Λόγιου Ερμή. Στο τεύχος της 15ης Νοεμβρίου του 1819 παρατίθεται ἀπὸ ἕναν ἀνώνυμο ἕνα εκθειαστικὸ ἐπίγραμμα πρὸς το ἔργο της Δομνίτσας. Ενδεικτικὰ παρατίθενται οι ἐξῆς στίχοι: «ὄσα κηπεύεις ρόδα και κρῖνα, Νεανίς Σούτζη Αἰκατερίνα, εἰς τὸν χειμῶνα τῶν νῦν Γραικῶν, καί πρὸς μαθήσεις νοὸς ἀπέπτῃς, κοσμεῖς τὰ ἦθη, νοῦν ἐστιᾶς, ρυθμίζεις γλώσσης ὕφος ἀγροῖκον³⁷³».

ἘΡΑΣΤΟΣ

Ποιμενικὸν δρᾶμα εἰς δύο πράξεις

Μεταφρασθὲν ἐκ τῆς γερμανικῆς

Εἰς τὴν καθημιλουμένην ἡμῶν ἀπτήν διάλεκτον

ὑπὸ Ρωζάνης Σαμουρκάση

Ἐν Ἰασίῳ, ἐν τῇ ἑλληνικῇ τυπογραφίᾳ 1818

Ἡ Ρωζάνη Σαμουρκάση ἦταν σύζυγος του Ἰωάννου Σαμουρκάση, καϊμακάμη του Σκαρλάτου Καλλιμάχη. Μετέφρασε το ποιμενικὸ δρᾶμα του Salomon Gesser³⁷⁴. Ὁ Πασχάλης Κιτρομιλίδης σημειώνει πως ἡ Ρωζάνη ἦταν μόλις στην ηλικία των δεκατριῶν ἐτῶν, ὅταν μετέφρασε τὸν Ἐραστο³⁷⁵. Ἡ Ρωζάνη δεν ἦταν ἡ μόνη γυναῖκα μετέφρασε θεατρικὰ ἔργα στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αἰῶνα, δεδομένου ὅτι ἡ Μητιῶ Σακελλαρίου εἶχε μεταφράσει δύο ἔργα του Carlo Goldoni, τὴν «Πατρικὴ ἀγάπη ἢ εὐγνώμων δούλη» και τὴν «Πανούργα χήρα³⁷⁶». Οι μεταφράσεις θεατρικῶν ἔργων του Γκολντόνι, του Μεταστασίου, του Μολιέρου και του Αλφιέρι, βρήκαν ἕδαφος στη φαναριώτικη κοινωνία, διότι ἐν μέσω

³⁷¹Gabriel Bonnot de Mably, *Διάλογοι Φωκίωνος: Ὅτι οἰκειότατον τὸ ἠθικὸν πρὸς τὸ πολιτικόν*, Αι. Σούτζη (μετ.), εκδ. Θ. Νέγρη, Ἰάσιο 1819, σελ. 5-7.

³⁷² Kitromilides, ὁ.π., σελ. 13.

³⁷³<http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=lgh&datum=18191115&seite=22&zoom=52>, τελευταία ἐπίσκεψη στις 9/3/2018.

³⁷⁴ Ντενίση, ὁ.π., σελ. 118.

³⁷⁵ Kitromilides, ὁ.π., σελ.13.

³⁷⁶ Ντενίση, ὁ.π., σελ. 118.

κωμικών καταστάσεων περιέγραφαν ήθη και έθιμα, προέβαιναν σε κοινωνική κριτική και προέβαλαν τέλος έναν νέο κώδικα κοινωνικής συμπεριφοράς και ηθικής³⁷⁷.

Δίπλα στις μεταφράσεις ηθικοδιδασκικών, θεατρικών και φιλοσοφικών έργων και στα στιχουργήματα έρχεται να προστεθεί και ένα λεξικό, «ή Κιβωτός τής Έλληνικης Γλώσσης». Στο εν λόγω λεξικό συμμετείχαν πολλές Φαναριώτισσες. Ανάμεσά τους η Ευφροσύνη Αλεξάνδρου Χαντζερή, η Αικατερίνη Κωνσταντίνου Σούτσου, η Ελένη Σχινά και η Φρόσω Σούτσου. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται από τον κόμη De Marcellus για τη Δομνίτσα Ευφροσύνη Χαντζερή, κόρη του ηγεμόνα της Βλαχίας Αλεξάνδρου. Στα Souvenirs de l'Orient, ο κόμης σημειώνει «είδα μερικές φορές μία από τίς κόρες του πρίγκηπα πού διακρινόταν τόσο για την όμορφιά της όσο και τό ταλέντο της στην ποίηση. Ή νεαρά δομνίτσα εξακολουθούσε να συντάσσει άρθρα του Έθνικού λεξικού πού τιτλοφορείται 'Κιβωτός', ένα μνημειώδες έργο³⁷⁸».

Ωστόσο, αν και παρατηρείται μια σημαντική για τα δεδομένα της εποχής πνευματική άνθηση και δημιουργία από τις Φαναριώτισσες, εκείνη περιορίζεται στη νεαρή τους ηλικία, πριν ο έγγαμος βίος και οι ανάγκες της πατριαρχικής κοινωνίας στρέψουν αλλού τις υποχρεώσεις και τα ενδιαφέροντά τους.

3.3.2. Οι οικοδέσποινες Φαναριώτισσες

Η διοργάνωση χορών, μουσικών εσπερίδων, εορταστικών συνάξεων ονομαστικής εορτής ή γενεθλίων αλλά και συγκεντρώσεων επισήμων προσκεκλημένων άπτονταν των ενδιαφερόντων των Φαναριωτισσών. Αναλάμβαναν τα πάντα, από τη συγγραφή των προσκλητηρίων και την προετοιμασία των εσπερίδων μέχρι το ταίριασμα των προσκεκλημένων κατά την εξέλιξη της βραδιάς. Ήταν ο χώρος που επεδείκνυαν τις πνευματικές και άλλες χάρες, ενώ ταυτόχρονα διασκεδάζαν.

Τα γενέθλια του Νικολάου Μουρούζη αποτελούν ένα ενδεικτικό παράδειγμα διοργάνωσης μιας εορταστικής φιάστας. Η Δομνίτσα Ραλλού Μαυροκορδάτου είχε αναλάβει τον σχεδιασμό, τη συγγραφή και τη διακόσμηση των προσκλητηρίων της εορτής. Πράγματι,

³⁷⁷ Ταμπάκη, *Η νεοελληνική δραματουργία και οι δυτικές επιδράσεις (18ος-19ος)*, Θεατρική έρευνα 2, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1993, σελ.129.

³⁷⁸ Δ. Σούτσος, *ό.π.*, σελ. 302.

ο Γάλλος πρεσβευτής Marcellus έλαβε ένα καλλιτεχνικό και αρωματισμένο προσκλητήριο³⁷⁹. Από τα απομνημονεύματά του μαθαίνουμε πως το σπίτι ήταν γεμάτο από επίσημους επισκέπτες και πως ανάμεσά τους «εϋμορφες φαναριώτισσες κάθονται στους σοφάδες, λάμπουν στα διαμαντικά και στα στολίδια³⁸⁰». Στο πλούσιο με εδέσματα τραπέζι κάθονται «αί πριγκήπισσες και αί αρχόντισσες σέ μιά γραμμή, αί κοκόνες και αί κεράτσες τῶν τζελεμπήδων αντίκρυ τους³⁸¹».

Εικόνα 9. Μια βραδιά στο Ιάσιο

Οι εσπερίδες και οι χοροεσπερίδες ακολουθούσαν το ίδιο μοτίβο στις ηγεμονίες. Από το θεατρικό έργο «Νέα Κωμωδία τῆς Βλαχίας» μαθαίνουμε πως «τῆς Αγίας Αικατερίνης ἢ κοκκώνα Κατίγκω Μπάλσα εἶχε μάλον» αλλά και πως ο βογιάρος Καραπάνος «τρέχων ἄνω κάτω διά νά ἐκτελῶ τὰς προσταγὰς τῆς³⁸²». Βλέπουμε δηλαδή μια μεγάλη κινητικότητα εν ὄψει τῆς ονομαστικῆς εορτῆς, με τὴν οικοδέσποινα νὰ ἔχει ἀναλάβει τὰ ἡνία τῆς βραδιάς.

Με τὴν ἀφίξη τῆς οικογένειας Ραγκαβῆ στη Βλαχία, ἡ Αικατερίνη Γκίκα «ἔδωκε μέγαν χορόν πρὸς δεξιῶσιν ἡμῶν, ἵνα γνωρίσει τοὺς γονεῖς μου μετὰ τῆς ἐγχωρίου κοινωνίας³⁸³». Ἡ Ευφροσύνη Σούτσου με τὴ σειρά τῆς, ὡς Δόμνα διοργάνωνε καλλιτεχνικῆς

³⁷⁹ Βασιλειάδου, *Από το Φανάρι*, ὁ.π., σελ. 9.

³⁸⁰ Ὁ.π., σελ. 9.

³⁸¹ Στο ἴδιο, ὁ.π., σελ. 9.

³⁸² Πούχγερ, *Κοινωνικῆς σάτιρες*, ὁ.π., σελ. 80.

³⁸³ Α. Ραγκαβῆς, ὁ.π., σελ. 63.

και μουσικές βραδιές, στις οποίες ήταν καλεσμένη όλη η «καλή» κοινωνία του Βουκουρεστίου³⁸⁴. Οι χοροί ήταν χώροι κοινωνικής δικτύωσης. Οπότε οι επίσημοι προσκεκλημένοι δεν χόρευαν πολονέσκα ή τον εκάστοτε χορό της μόδας, προέβαιναν σε κοινωνικές γνωριμίες και προωθούσαν έκαστος τα πολιτικά και τα οικονομικά του συμφέροντα. Για τις γυναίκες αντίθετα οι χοροί αποτελούσαν χώρο, στον οποίο επεδείκνυαν τις χορευτικές και ενδυματολογικές τους ικανότητες και προτιμήσεις αφενός και αφετέρου προωθούσαν τις κοινωνικές και τις προσωπικές τους υποθέσεις και φιλοδοξίες³⁸⁵.

Ωστόσο, πέραν των χοροεσπερίδων και των εορτών, οι πηγές αναφέρονται και στις φιλολογικές βραδιές. Πρώτη οργανώτρια των φιλολογικών βραδιών η Ρωξάνη Σκαρλάτου. Σύμφωνα με τον Γεδεών, «πολλοί από την Εύρωπην χρήσιμοι άνθρωποι εις την Πόλιν έρχόμενοι ήρχοντο έσυνομιλοῦσαν μαζί της και την έθαύμαζον³⁸⁶». Ο κόμης Marcellus κάνει λόγο για φιλολογικές και πολιτικές συζητήσεις, στις οποίες «διάφορα δίστιχα ποιηματάκια πέφτουν απ' άψηλά και διαβάζονται και συζητούνται, άλλα γράφονται εκείνη τή στιγμή³⁸⁷». Ο Ραγκαβής αναφέρει πως στις φιλολογικές και πνευματικές συνεστιάσεις που διοργανώνονταν στα δωμάτια της Κεράς, «ή φιλολογία και τὰ έκδιδόμενα συγγράμματα ήσαν έκ τῶν προτίστων άντικειμένων τῶν συνδιαλέξεων³⁸⁸». Ιδιαίτερα σημειώνει για την εντύπωση που άφησε στις Δόμνες και τις Δομνίτσες ο Λόγιος Ερμής «ὄ,τι κατά πρώτον ήρχισεν ή έκδοσις τοῦ Λόγιου Έρμουῦ τοῦ Φαρμακίδου έν Βιέννη, τὰ πρώτα εις τήν Αὐλήν έλθόντα φύλλα άνεγιγνώσκοντο μετά πλείστης σπουδῆς διά τὰ πατριωτικά αὐτῶν αίσθήματα, αλλά συγχρόνως και έπεκρίναντο διά τὰς γλωσσικὰς και φιλολογικὰς αὐτῶν άτέλειαν³⁸⁹». Ο Κοδρικὰς μας οδηγεί στην περίφημη Μαδάμα Τυανίτη σημειώνοντας: «ήν ὁ οἶκος αὐτῆς κέντρον φιλολογικόν, τὸ μόνον τότε ὑφιστάμενον έν Βυζαντίῳ³⁹⁰».

³⁸⁴ Ο.π., σελ. 74.

³⁸⁵ C. Wallace, *Dance: A Very Social History*, Metropolitan Museum of Art, Νέα Υόρκη 1986, σελ. 12.

³⁸⁶ Γεδεών, «Ρωξάνη Σκαρλάτου», ό.π., σελ. 607.

³⁸⁷ Βασιλειάδου, ό.π., σελ. 9.

³⁸⁸ Α. Ραγκαβής, ό.π., σελ. 73.

³⁸⁹ Ο.π., σελ. 74.

³⁹⁰ Αγγέλου, ό.π., σελ. 100.

Συνεπώς, «δίπλα σέ αὐτά τὰ εὐρωπαϊκὰ σαλόνια τοποθετοῦνται τὰ φαναριώτικα σαλόνια τῶν Ἀργυροπούλων, τῶν Καρατζάδων, τῶν Σούτσων, τῶν Ρίζων καί τῶν Μαυροκορδάτων³⁹¹». Ο ὅρος, «ευρωπαϊκὰ σαλόνια» ὁμως, εἶναι ευδόκιμος; Το σαλόνι ως πνευματικό κέντρο ἔχει τις ρίζες του στην Γαλλία του 17ου αἰώνα, και τις διακλαδώσεις του στην Ἀγγλία και τη Γερμανία³⁹². Πρόκειται για ιδιωτικές συναρθροίσεις που προωθοῦσαν την πνευματική συνδιαλλαγή και την κριτική σκέψη, δυνατότητες που ἐπέρχονταν μέσω της συζήτησης και του διαλόγου. Σε αὐτά τα φιλολογικά σαλόνια, η συζήτηση ἐστιαζόταν στον σχολιασμό των τρεχόντων πολιτικῶν τεκταινομένων, των νέων φιλολογικῶν ἐκδόσεων, και γι' αὐτό στα σαλόνια ἐπιτυγχάνονταν νέα πνευματικά και κοινωνικά δίκτυα. Τα σαλόνια ἐμφανίστηκαν και ἐξελίχθηκαν δίπλα στις λέσχες και στις ταβέρνες, σε μια περίοδο ὅπου υφίσταται μια μετάβαση ἀπὸ τη δηκτικότητα της ἀνάγνωσης, στη δημοσιότητα της συζήτησης και της συγγραφῆς. Παράλληλα, τα σαλόνια συνιστοῦσαν χώρους γυναικείας κινητικότητας που προσέδιδαν στη γυναίκα κοινωνική διάσταση και της χάριζαν πνευματική ἐκφραση, ἀφοῦ οι γυναίκες, ἀν και περιορίζονταν σε αὐτές με ἀριστοκρατική καταγωγή συμμετείχαν στα σαλόνια. Στο κέντρο ὅλων, ἦταν η γυναίκα-οικοδέσποινα: ὀργανώτρια των συγκεντρώσεων, υπεύθυνη της λίστας των καλεσμένων και ουσιαστικά η ἀρχιτεκτόνισσα της βραδιάς³⁹³.

Υπάρχει, λοιπόν, σύνδεση ἀνάμεσα στα εὐρωπαϊκὰ και τα φαναριώτικα σαλόνια; Με μια πρώτη ματιά ναι, ιδιαίτερα με το παράδειγμα της Μαδάμας Τυανίτη. Στο κέντρο, η Φαναριώτισσα, ὀργανώτρια της βραδιάς. Το σαλόνι, το σπίτι της στο Σταυροδρόμι. Προσκεκλημένοι, διάσημοι λόγιοι της ἐποχῆς, ὅπως ο Εὐγένιος Βούλγαρης, ο Ιωάννης Ρίζος, ο Πατριάρχης Καλλίνικος, ο Σινιὸρ Μομάρς (συντάκτης της Βοσπορομαχίας), ο ἀγγλος πρέσβης James Porter, μαθητές του Βούλγαρη ὅπως ο Κορνήλιος Ιωασάφ (ἐκφωνητής ἐπικηδείων), ο Γαβριήλ Καλλονάς και ο Ἀναστάσιος Μουσπινιώτης³⁹⁴. Τον κύκλο των συνδαιτυμόνων ἐκλείνει ἴσως ο Καיסάριος Δαπόντες ἀφοῦ συνάντησε τον Βούλγαρη σε «ἕνα

³⁹¹ Στο ἴδιο, ὁ.π., σελ. 101.

³⁹² J. Camphell, *Literary Circles and Gender in Early Modern Europe*, Ashgate Publishing Limited, Λονδίνο 2006, σελ. 1- 21.

³⁹³ A. Prendergast, *Literary salons across Britain and Ireland in the Long 18th Century*, Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 2015, σελ. 5-10.

³⁹⁴ Ἀγγέλου, ὁ.π., σελ. 120-122.

άρχοντικό εις τό τραπέζι στό Σταυροδρόμι³⁹⁵». Θεματικές των συζητήσεων, τα έργα του Βούλγαρη, θέματα της επικαιρότητας, θεωρητικά σχήματα, η επιστημονική θεματογραφία, αλλά και η δημιουργία και ανάγνωση μισμαγίων³⁹⁶. Όμως με μια δεύτερη ματιά, προκειμένου να μιλήσουμε για θεσμό σαλονιών στην Πόλη και στις Ηγεμονίες, πρέπει να υπάρχει ενός είδους επαναληπτικότητα ή ένα μοτίβο, με κατασκευασμένες βραδιές, οργανωμένες παρέες και φιλολογική ατμόσφαιρα, και όχι απλές αναφορές στα φιλολογικά ενδιαφέροντα ή θεωρητικοί κύκλοι ομιλητών. Συνεπώς, επρόκειτο για φιλολογικά σαλόνια ή για μεμονωμένα περιστατικά συνύπαρξης κοσμικής βραδιάς με πνευματική συζήτηση;

3.3.3. Οι Φαναριώτισσες και οι διασκεδάσεις

Το 1758 η Δόμνα Μαριώρα στέλνει ένα γράμμα στην αδελφή της για τη ζωή στις Ηγεμονίες: «*έδῶ εἶναι χωριάτες, ἀγροικιανοί, δέν εἶναι ὡσάν τήν Πόλιν καί τόν Γαλατά*³⁹⁷». Στο «Σαγανάκι της Τρέλλας», η Δόμνα Μαριώρα Μαυρογένη ρωτάει την έμπιστη υπηρέτριά της «*πώς σου φαίνεται Σοφία το Βουκουρέστι; έχει σύγκρισιν με τους εγλεντζέδες της Πόλης ή όχι;*» για να απαντήσει «*τη αλήθεια κερά δεν εγνώρισα ακόμα τες καλοσύνες του, με όλον τούτο συμπεραίνω πως να ναι μεγάλη διαφορά*³⁹⁸». Κοινός τόπος των δύο πηγών, η διαφοροποίηση της Κωνσταντινούπολης από τις Ηγεμονίες αναφορικά με τις διασκεδάσεις.

Οι Φαναριώτισσες είχαν μάθει σε πιο έντονη κοινωνικότητα, σε πιο συχνή ψυχαγωγική δραστηριότητα, σε έναν τρόπο ζωής που βρισκόταν στο σταυροδρόμι οθωμανικού και δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού. Ενδεικτικές άλλωστε είναι οι επιστολές της Lady Mary Montagu (1689-1762). Τη δεύτερη δεκαετία του 18ου αιώνα, η σύζυγος του Άγγλου πρέσβη μυείται στον γυναικείο τρόπο ζωής από μια «greek lady». Με τη συνομιλία να γίνεται στα ιταλικά, οι Φαναριώτισσες συνοδεύουν τη φιλοπερίεργη αριστοκράτισσα με την άμαξα σε συναυλίες και σε χοροεσπερίδες που λάμβαναν χώρα σε σπίτια και σε

³⁹⁵ Ο.π., σελ. 127.

³⁹⁶ Ο.π., σελ. 132.

³⁹⁷ Πατρινέλης, *Οι Φαναριώτες πριν το 1821*, ό.π., σελ. 33.

³⁹⁸ Brad Chisacof, *Ρήγας, ανέκδοτα κείμενα*, σελ. 128.

πρεσβείες αλλά και στο θέατρο³⁹⁹. Εκτός όμως από τα θεάματα, οι Φαναριώτισσες ανταλλάζαν μεταξύ τους πολύωρες επισκέψεις, στις οποίες συζητούσαν για τη μόδα, τα νέα της ημέρας αλλά και για την απόκτηση παιδιών. Οι συναντήσεις τους γίνονταν σε σπίτια, σε κήπους, σε λουτρά και στην εξοχή⁴⁰⁰.

Δεδομένων των συνθηκών, οι Φαναριώτισσες μετέφεραν τον τρόπο ζωής τους στις Ηγεμονίες. Από τις πιο φανερές μεταλαμπαδεύσεις είναι το θέατρο. Αρχικά στο Βουκουρέστι, στήνονταν αυτοσχέδιες παραστάσεις από ερασιτεχνικούς θιάσους ή και από μέλη αριστοκρατικών οικογενειών στα ηγεμονικά μέγαρα ή σε σπίτια. Τον Δεκέμβριο του 1817, παραχωρείται στη Δομνίτσα Ραλλού Ιωάννου Καρατζά ο χώρος για να εγκατασταθεί το θέατρο, στη νεόδμητη loggia των Βογιάρων, στην Ερυθρά Κρήνη. Ο Νικολάι Γιόργκα υπογράμμισε πως «μια γυναίκα με προσωπικότητα, διηύθυνε τις παραστάσεις και δούλευε πάνω στο πνεύμα των Ελλήνων κατοίκων στις ηγεμονίες⁴⁰¹».

Τα εγκαίνια έγιναν, ύστερα από ηγεμονικό διάταγμα, τον Σεπτέμβριο του 1818, υπό την διεύθυνση του Ιωάννου Βακαρέσκου⁴⁰². Ο Λάσκαρης μας δίνει μια εικόνα για το θέατρο: «ή αίθουσα, έν σχήματι πετάλου καί ἄνευ τοῦ παραμικροῦ διακόσμου... ἐκτός τῶν ἐπί πλατείας δέκα καί τεσσάρων σειρῶν ἐδρῶν, εἶχε καί τρεῖς σειράς θεωρείων... ἐκατέρωθεν μεταξύ τῶν θεωρείων καθώς καί ἐπί τῆς πλατείας ὑπῆρχαν κυροστᾶται...ή αὐλαῖα παρίστανε τόν Ἀπόλλωνα κραττοῦντος μεγάλην λύραν...⁴⁰³». Στην ιστοριογραφία έχει τονιστεί ο ρόλος του θεάτρου και η εθνική του συνεισφορά⁴⁰⁴. Βεβαίως, η ίδρυση του θεάτρου δεν εγκιβώτιζε εθνοκεντρικές ερμηνείες των προθέσεων της δεκταοχτάχρονης Ραλλούς, ούτε συνιστούσε ένα ιστορικό γεγονός, δεδομένου ότι υπήρχαν οι κατάλληλες προϋποθέσεις για τη λειτουργία

³⁹⁹ A. Tabaki, “Au carrefour des civilisations: Phanar et Phanariotes”, *Études Balkaniques* 1 (2002), 96-109.

⁴⁰⁰ Φαρόκι, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή...*, σελ. 143-147.

⁴⁰¹ Ξηραδάκη, *ό.π.*, σελ. 64.

⁴⁰² Πούγχερ, *Κοινωνικές σάτιρες*, *ό.π.*, σελ. 111· Δ. Σπάθης, *Ο διαφωτισμός*, *ό.π.*, σελ. 48.

⁴⁰³ Ν. Λάσκαρης, *Ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου*, τ. Α΄, εκδ. Μ. Βασιλείου και ΣΙΑ, Αθήνα 1938, σελ. 190.

⁴⁰⁴ Ξηραδάκη, *ό.π.*, σελ. 58- 69.

ενός καλλιτεχνικού θιάσου⁴⁰⁵. Επιπλέον, το πολιτικό status quo δεν επέτρεπε έργα με άμεσους υπαινιγμούς σε ζητήματα ελευθερίας⁴⁰⁶.

Περιηγητές περιγράφουν τις γυναίκες του Βουκουρεστίου να περνούν ατέλειωτες ώρες στα παράθυρά τους κοιτάζοντας τους περαστικούς⁴⁰⁷. Η παρατήρηση, η απόκτηση και η διάδοση πληροφοριών από τις γυναίκες συνιστά μια όψη της κοινωνικής διάστασης των γυναικών. Διάσταση που την τοποθετεί στο κέντρο της πληροφορίας, αφού γίνεται ο δέκτης και ο πομπός της. Η πληροφορία διοχετεύεται και διαχέεται μέσω ενός δικτύου ενημέρωσης της οικίας, της γειτονιάς και της κοινωνίας.

Ο Αλέξανδρος Ραγκαβής παρουσιάζει σε αρκετά σημεία των απομνημονευμάτων του τις γυναίκες ως φορείς πληροφοριών είτε μέσα στον στενό κύκλο της οικογένειάς του («κατά τούς αυτούς χρόνους ήκουσα τούς περί ἐμέ, ιδίως δέ τήν θεία μου Κυρίαν Σούτσου, και προσέτι καί τήν μητέρα μου⁴⁰⁸»), είτε μέσα στη γειτονιά («ἐνθυμοῦμαι τὸν θόρυβον ὅστις κατέλαβε τήν γειτονίαν πᾶσαν ἡμέραν τινά, καὶ τῶν γυναιῶν τὰ κατηρῆ βλέμματα, τῶν κεφαλῶν κινήσεις καὶ τούς σχετλιασμούς⁴⁰⁹»).

Στις «Εικόνες από το Φανάρι» περιγράφεται ο τρόπος και τα δίκτυα πληροφόρησης και πληροφοριοδότησης των Φαναριωτισσών. «Στις συνοικίες ὁ βίος περνοῦσε μὲ τὰ νέα, πὸ ἔφερνε κ' ἔπερνε ἢ μιὰ κεράτσα μὲ τὴν ἄλλη⁴¹⁰». Μάλιστα αναφέρει πως ο κοινωνικός σχολιασμός είναι από τις λίγες ασχολίες της καθημερινότητας των Φαναριωτισσών: «Θυμοῦμαι τὴν κακογλωσσιά ἀπὸ σπίτι σέ σπίτι κρυφὰ καὶ μυστικὰ ἐδούλευε κάλτσα καὶ ταντέλλα στὸ παράθυρο, καὶ ῥώνευε τριγύρω διότι θέλει ὅλα νά τα ξεύρη⁴¹¹(sic)».

Ο Κωνσταντίνος Μπάνος Καρατζάς στα ημερολόγια του παραθέτει τις επιστολές της γυναίκας του. Η κοκόνα Ζωΐτσα Φραγκοπούλου τον ενημερώνει για τις προσωπικές της υποθέσεις, τις οικονομικές τους δραστηριότητες, τα κοινωνικά νέα της φαναριώτικης

⁴⁰⁵ Πούχνερ, *Κοινωνικές σάτιρες*, ὁ.π., σελ. 111

⁴⁰⁶ Σπάθης, *Ο Διαφωτισμός*, ὁ.π., σελ. 67.

⁴⁰⁷ G. Filliti, *Το ελληνικό Βουκουρέστι*, εκδ. Ομόνοια, Βουκουρέστι-Ιάσιο 2016, σελ. 60.

⁴⁰⁸ Ὁ.π., σελ. 54.

⁴⁰⁹ Α. Ραγκαβής, ὁ.π., σελ. 57.

⁴¹⁰ Βασιλειάδου, ὁ.π., σελ. 4.

⁴¹¹ Ὁ.π., σελ. 4.

αριστοκρατίας, αλλά και για τις αλλαγές της πολιτικής σκηνής της Υψηλής Πύλης: «'Εκ τῆς Ζωήτζας μου σημειωμένον... ἡ ὁποία μὲ γράφει ὅτι ἐπῆρεν τὰ πεντακόσια γρόσια παρὰ τοῦ σινιὸρ Φύγκ, ὁποῦ τὴν ἔστειλα διὰ χειρὸς καὶ πόλιτζας τοῦ μονσιοῦ Γκρός, τὰ ὁποία μὲ τὰ εἶχεν στείλει ὁ ὑψηλότατός μοι αὐθέντης. Ὅτι τῆς ποστελνιτζέσσας Τζαννέταινας τὸ σπῆτι ἐκάη εἰς τὸν Μπαλατάν. Τὸν μπαγτζέν μου ὅτι τὸν ἐννοιάζεται ὁ Πέτρος, τὸ ἀμπέλι μου ὅτι ἐσκάφθηκε, τὰ διβάρια ὅτι ἐμερεμετίστησαν παρὰ τοῦ Ἄνδρέη. Ταῖς ζωγραφιαῖς ὅτι ταῖς παρήγγειλε τῷ Βιτζέντζω. Καὶ ὁ αὐθέντης μου ὅτι ἐπιστρέφει εἰς Βασιλεύουσαν, καὶ στέλλεται ἀντ' αὐτοῦ ὁ Μιχάλβοδας. Καὶ τὰ σπορικά μου ὅτι τὰ ἔσπειρεν ὁ Πέτρος. Ὁ Τεφῆκ ἐφένδης ἔκαμεν μόνον δεκατρεῖς ἡμέρας σεχλου ἰσλαμλίκι, καὶ δώσας τὸ κοινόν χρέος, διωρίσθη ἀντ' αὐτοῦ ὁ Μεκκῆ ἐφένδης⁴¹²».

Ωστόσο, ἡ σχέση Φαναριώτισσας καὶ πληροφοριοδότησης περιγράφεται καὶ στη θεατρικὴ παραγωγή τοῦ ἐλληνικοῦ προεπαναστατικοῦ θεάτρου. Στον «Ἀλεξανδροβόδα τὸν Ἄσυνεῖδητον», ἐμφανίζεται ἡ κοκὸνα Ευφροσύνη νὰ ἐνημερώνει τὸν σύζυγό της γιὰ τὶς δραστηριότητες τοῦ Ἀλεξανδροβόδα: «ὁ αὐθέντης ὅτι πῆγε στὴν Μπογδανία, ἔδειρε τοὺς ἄρχοντες, λένε πῶς ἔσπασαν καὶ μερικά καντιλάκια καὶ ἔφυγαν μερικοὶ ἄνθρωποι, εἶναι καὶ ἄλλο μεγαλύτερο. Φαρμάκεψε καὶ τὴν Δόμνα του...⁴¹³». Ενδιαφέρον δε παρουσιάζει τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἀποκαλύπτει τὶς πηγές της στὸν Χατμάνο, γιὰτί εἶναι σὲ ὄρκο, ἀλλὰ «ὁ ἄνθρωπος ποὺ μὲ τὰ εἶπε μὲ ἐβεβαίωσε πῶς εἶναι ἀληθέστατα⁴¹⁴». Επιπλέον, ὁ μελετητὴς τοῦ Ἀλεξανδροβόδα, Δημήτριος Σπάθης, υποστηρίζει πὼς ἡ Ευφροσύνη ἀπέτελεσε καὶ στὴν πραγματικότητα τὸν πληροφοριοδότη τοῦ Γεωργίου Σούτσου⁴¹⁵, δεδομένου ὅτι ἦταν ἡ ἀδελφὴ της συζύγου τοῦ Δραγουμανάκη⁴¹⁶, συγγένεια ποὺ ἐνδεχομένως νὰ δικαιολογεῖ τὴν παραπάνω θέση.

⁴¹² Μηνάογλου, *Ἑλληνες Διπλωμάτες στὴν Ὀθωμανικὴ Αυτοκρατορία...*, ὁ.π., σελ. 65.

⁴¹³ Γ. Σούτσος, *Ἀλεξανδροβόδας*, ὁ.π., σελ. 132.

⁴¹⁴ Ὁ.π., σελ. 133.

⁴¹⁵ Γ. Σούτσος, *Ἀλεξανδροβόδας*, ὁ.π., σελ. 377.

⁴¹⁶ Ε. Ραγκαβῆς, ὁ.π., σελ. 113.

Η συγκεκριμένη όψη των κοινωνικών ενδιαφερόντων των γυναικών, αντικατοπτρίζεται με σατιρικό τρόπο στο ποίημα «Φαναριώτισσα κεράτσα» του Ηλία Τανταλίδη⁴¹⁷.

*«Η κεράτσα Κρουσταλλένια
ἔχει γνῶσι σάν κουκοῦτσι
καί μιά γλῶσσα σάν παποῦτσι
Κί' ὅταν κάμνη νά λαλήση
φαναριώτικα καμπόσα,
ὦ νά διῆτε τότε πνεῦμα!
ὦ νά διῆτε τότε γλῶσσα!
πάτα-πάτα πάτα πάτα
Χίλια λόγια της ἀφράτα!
Δίχως ν' ἀγριομιλήσει
Καί νά δείρη ἢ νά τίς φάγη
στό λουτρό ποτέ δέν πάγει
«Η κεράτσα ποῦ δέν εἶχε
εἰς τὰ ροῦχα της τριφύλλι»
ἔλεγε μίαν ἡμέραν
καί μέ σουφρωμένα χεῖλη
πάτα πάτα πάτα πάτα
λόγια ἀράδιαζε τρεχάτα»*

⁴¹⁷ Βασιλειάδου, ό.π., σελ. 56.

Συμπεράσματα

Ύστερα από μια περιδιάβαση στην ιστοριογραφία, στα ημερολόγια, στις εφημερίδες, στα απομνημονεύματα, στα στιχουργήματα, στη θεατρική παραγωγή του ελληνικού προεπαναστατικού θεάτρου, στην προσωπική αλληλογραφία, στα λιβελλικά και στα εκθειαστικά συγγράμματα και στα έργα των περιηγητών, είναι δυνατόν να παρουσιαστεί ένα περίγραμμα της γυναικείας παρουσίας στο φαναριώτικο περιβάλλον των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών.

Στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας τοποθετήσαμε τη Φαναριώτισσα μέσα στον χωροχρόνο. Ως χρόνος ορίστηκε ο 18ος αιώνας μέχρι το 1821, αν και οι Φαναριώτισσες δεν είναι ιστορικά υποκείμενα του λεγόμενου φαναριώτικου 18ου αιώνα, αφού οι όψεις της ζωής τους εκκινούν από τις αρχόντισσες του ρωμαϊκού γένους και καταλήγουν στις Φαναριώτισσες μετά το 1821. Παράλληλα, αν και ο τίτλος της εργασίας παραπέμπει στη Βλαχία και τη Μολδαβία, στην εργασία μελετήθηκαν περιστατικά και γεγονότα που έλαβαν χώρα και στην Κωνσταντινούπολη, αφού τα κοινωνικά δίκτυα και τα πολιτικά τεκταινόμενα επεκτείνουν τον χώρο δράσης των Φαναριωτισσών πέραν της Μπογδανίας. Ωστόσο, χώρος και χρόνος ορίστηκαν οι Παραδουνάβιες Ηγεμονίες από το 1712 μέχρι το 1821, χωροχρόνος που συμπίπτει με τη δράση και την εξουσία των Φαναριωτών στη Μολδοβλαχία.

Η ασάφεια του τίτλου σχετικά με τον προσδιορισμό της γυναίκας είναι σκόπιμη. Ο επιθετικός προσδιορισμός «φαναριώτικος», προσδιορίζει το περιβάλλον και όχι τη γυναικεία παρουσία, για τον λόγο πως ο ορισμός της Φαναριώτισσας είναι ένα περίπλοκο και πολυδιάστατο ζήτημα. Εν τούτοις, Φαναριώτισσες είναι οι Δόμνες και οι Δομνίτσες των υψηλά ιστάμενων και των μεσαίων Φαναριωτών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι Βογιάρισσες της φαναριώτικης Μολδοβλαχίας, οι κοκόνες και οι κυράτσες που έδρασαν και δούλεψαν πλάι στις Φαναριώτισσες.

Για να ολοκληρωθεί ο ορισμός της Φαναριώτισσας, χρειάζεται τόσο η περιδιάβαση στη ζωή της «πρώτης Φαναριώτισσας» Ρωξάνδρας Μαυροκορδάτου, όσο και στον βίο των υπόλοιπων «δεύτερων» Φαναριωτισσών. Η Ρωξάνδρα δεν ήταν η πρώτη Φαναριώτισσα ούτε καθιέρωσε έναν οποιονδήποτε τύπο. Ωστόσο, η ζωή της οριοθετήθηκε στους ρόλους της κόρης, της συζύγου, της μητέρας και της λογίας, ρόλοι τους οποίους ενστερνίστηκαν όλες οι

Φαναριώτισσες και οι οποίοι κατεγράφησαν στις πηγές των συγχρόνων τους και των ιστορικών.

Οι Φαναριώτισσες αποτυπώθηκαν στις πηγές των συγχρόνων τους με διττό πρόσημο, θετικό και αρνητικό. Το θετικό συσχετίστηκε με την Παναγία και εμπεριείχε αρετές συνδεδεμένες με τις θρησκευτικές διδαχές, τις ηθικές αρετές και πρότυπα των προβιομηχανικών κοινωνιών. Το αρνητικό πρόσημο σχετίστηκε και συνδέθηκε με το μισογυνιστικό οπλοστάσιο των παλαιών ανδροκρατούμενων κοινωνιών. Ο «Καθρέπτης Γυναϊκών» του Καισάριου Δαπόντε, έργο αφιερωμένο στις γυναίκες και γραμμένο για αυτές, αποτελεί έναν παραμορφωτικό και συνάμα κατατοπιστικό καθρέπτη μιας τέλειαι και μιας ατελούς Φαναριώτισσας.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας αποκρυσταλλώθηκαν οι ρόλοι της Φαναριώτισσας ως κόρης, συζύγου, μητέρας ή μοναχής. Οι μικρές Φαναριώτισσες ήταν μια μικρογραφία των γονέων τους, μεγαλωμένες κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσίν τους. Αν και ως αρχόντισσες είχαν πρόσβαση στο παιχνίδι, στις διασκεδάσεις και στην ψυχαγωγία, στο θέατρο και την τέχνη, η ζωή τους μπορούσε να διακοπεί με την ανακοίνωση ενός αρραβώνα. Σημαντικό τμήμα της παιδικής τους ηλικίας αποτέλεσε η παιδεία, τμήμα που ταυτίζεται και με τη μελλοντική τους ενασχόληση με τη λογιισύνη. Με τη βοήθεια οικοδιδασκάλων και παιδαγωγών απέκτησαν πρόσβαση στην παιδεία, η οποία επηρεάστηκε και καθορίστηκε από τη διάδοση των ιδεών του Διαφωτισμού.

Γάμος και σύζυγος, είναι το επόμενο στάδιο και ο ρόλος της Φαναριώτισσας. Ο γάμος τους ήταν απόλυτα συνδεδεμένος με τις κοινωνικοθρησκευτικές παραδοχές της γυναικειάς συμπεριφερολογίας αφενός και αφετέρου με τις πολιτικοοικονομικές τακτικές των Φαναριωτών. Εν τούτοις, μέσα σε αυτό το προσχεδιασμένο και υπολογισμένο στάδιο του γάμου, οι Φαναριώτισσες με την παρουσία τους επισφράγιζαν και σταθεροποιούσαν τα δίκτυα των φαναριώτικων (ενδο)γαμικών τακτικών. Ωστόσο, η εμπλοκή τους στις επιγαμίες γινόταν αντιληπτή, είτε με την άμεση παρέμβασή τους ως μεσολαβητριών (προξενήτρες), είτε με την έμμεση παρεμβολή τους ως προσώπων άξιων σεβασμού.

Όψεις για την καθημερινότητα του γάμου έρχονται στην ιστορική επιφάνεια από το θέατρο και τα στιχουργήματα. Το αυστηρό και απόλυτα προκαθορισμένο μόρφωμα που λέγεται γάμος, μετατρέπει τη μοιχεία σε μια κανονικότητα και ίσως σε μια συναισθηματική διέξοδο και εκτόνωση. Τόσο τα δίκτυα, όσο και το συντηρητικό φαναριώτικο περιβάλλον,

δεν επέτρεπαν -ή καλύτερα δεν άφηναν- περιθώρια για τη διάλυση του γάμου. Ως απόρροια, συμβουλές, παρεμβολές και πρακτικές υιοθετούνταν για την αποτροπή του χωρισμού, χωρίς πάντα θετικά αποτελέσματα.

Απότοκος του γάμου ήταν η γέννηση των παιδιών και η μητρότητα. Με τη γέννηση των παιδιών, οι Φαναριώτες επισφράγιζαν το γένος τους και κατοχύρωναν τη θέση τους στα δίκτυα. Δεδομένων των συνθηκών, η γέννηση των παιδιών κατείχε κομβική θέση, τόσο για τους Φαναριώτες όσο και για τις Φαναριώτισσες. Ίσως η μητέρα Φαναριώτισσα ήταν ο μόνος κοινωνικά αναγνωρισμένος ρόλος της γυναίκας. Ρόλος που της απέφερε μια κοινωνική διάσταση, λόγω των γυναικείων δικτύων που πλέκονταν με τον τοκετό αλλά και λόγω της συμμετοχής της γυναίκας στην ανατροφή των παιδιών της. Αν και έχουν αμφισβητηθεί οι συναισθηματικές σχέσεις μητέρας και παιδιού, τα προσωπικά έγγραφα και τεκμήρια τείνουν να αναιρούν την παραπάνω θέση.

Αν και φαινομενικά ο μοναχισμός βρίσκεται στο άλλο άκρο της έγγαμης ζωής, στις φαναριώτικες κοινωνίες η μοναστική ζωή δεν υπακούει σε μια εκ γενετής κλίση ή σε μια εξ αρχής επιλογή, αλλά έγκειται σε μια εκ των υστέρων απόφαση. Ιστορίες και περιπτώσεις φαναριωτισσών προβάλλουν το μοναστήρι ως ένα ησυχαστικό χώρο, όπου οι γυναίκες αποσύρονται μετά από οικογενειακές τραγωδίες και θανάτους ή όταν αισθάνονται την ολοκλήρωση της κοσμικής τους αποστολής. Παράλληλα, οι μονές αποτέλεσαν κοινωνικά και ηθικά καταφύγια σε περιπτώσεις που ο κοινωνικός βίος παρέκκλινε από τα κοινωνικά πρότυπα.

Η Φαναριώτισσα, ως μεμονωμένη φιγούρα, αποτελεί την πρωταγωνίστρια του τρίτου και τελευταίου μέρους της εργασίας. Σε μια ανδροκρατούμενη κοινωνία, οι Φαναριώτισσες δεν είχαν πρόσβαση στη διοίκηση και την εξουσία. Ωστόσο τα πρωτόκολλα συμπεριφοριολογίας της Φαναριώτισσας στις ηγεμονίες, όπως υπογραμμίζονται από την ειδική πομπή της Δόμνας στο Βουκουρέστι και το Ιάσιο, από το ετήσιο εισόδημά της, από την ειδική μεταχείριση σε περιόδους πολέμων και επιδημιών και από την αποστολή δώρων σε πρεσβείες, προβάλλουν μια αίσθηση παρουσίας- έστω και τυπικής- στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Αίσθηση που ενισχύεται με τις χορηγίες και τις αφιερώσεις των Φαναριωτισσών στα θρησκευτικά, στα πνευματικά και στα κοινωνικά ιδρύματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Οι Φαναριώτισσες, εκμεταλλευόμενες τις δυνατότητες πρόσβασης στην παιδεία, μεγαλωμένες σε περιβάλλοντα με έντονη πνευματική δραστηριότητα και έχουσες μια σχετική οικονομική ισχύ, ασχολήθηκαν με τη λογιосύνη και την τέχνη. Ως πρόσωπα πολιτισμού, μετέφρασαν συγγράμματα στο πνεύμα του Διαφωτισμού, συνέθεσαν στιχουργήματα, ασχολήθηκαν με το θέατρο, ενώ ως οικοδέσποινες προήγαγαν τη διανόηση και την τέχνη. Στον προσωπικό τους ελεύθερο χρόνο ασχολήθηκαν με τη μόδα, τα κοινωνικά νέα, τις πολιτικές αλλαγές, την τέχνη, το θέατρο και τις χοροεσπερίδες σε τέτοιο βαθμό ώστε όλα αυτά να αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητάς τους.

Εν κατακλείδι, στο φαναριώτικο περιβάλλον των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, η γυναίκα είναι παρούσα και όχι απύσα. Η γυναικεία παρουσία τονίζει την υπάρχουσα και αναλλοίωτη γυναικεία φύση των Φαναριωτισσών, φύση που εναρμονίστηκε, επηρεάστηκε και καθορίστηκε από τις περιβάλλουσες ανδροκρατούμενες πολιτικές φαναριώτικες κοινωνίες.

Παράρτημα

Πίνακας Εικόνων

Εικόνα εξωφύλλου: Doamna Elena, sotia lui Mihai Sutu Domnulm Moldavei (1819-1821), figure 69. după un prortet de L. Dupre, από N. Iorga, *Portretele doamnelor romane*, Comisiunea Monumentelor Istoric, Βουκουρέστι 1937.

Εικόνα 1. Η οικογένεια Καντακουζηνού προσφέρει τη Μονή Σινάια. Μοναστήρι της Σινάια, τέλη του 17ου αιώνα, <http://manastireasinajia.ro>, τελευταία επίσκεψη 25/3/2018

Εικόνα 2. Η οικογένεια Καντακουζηνού, στο Όκνελε Μαρι Τιτιρέτσιου, Βάλτσεα 1747, Dinu, Οι Φαναριώτες στη Βλαχία και τη Μολδαβία, Πορφύρα, Αθήνα 2017, σελ. 41.

Εικόνα 3. ο Γρηγόριος Β΄ Γκίκας με τη Ζωή Μπάνου και τα τέσσερα παιδιά τους, από τη Μονή Μαρκούτσα Βουκουρεστίου, αρχές 19ου αιώνα, Dinu, *ό.π.*, σελ. 32.

Εικόνα 4. Η αρχοντική οικογένεια Βασιλείου και Νεάκσας, Σαμποτίν Βάλτσεα 1807, Dinu, *ό.π.*, σελ. 206.

Εικόνα 5. Η μοναχή Καλλιστράτη, Λάινιτσι, Γκορζ 1817, T. Dinu, *ό.π.*, σελ. 166

Εικόνα 6: Ο Νικόλαος Μαυροκορδάτος και η Πουλχερία Τζούκη προσφέρουν, μαζί με τα παιδιά τους στη Μονή Βακαρέστι, Gane, *ό.π.*, σελ. 18.

Εικόνα 7: Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης με τη Δόμνα Αικατερίνη Μουρούζη, στη Μονή Μαρκούτσα του Βουκουρεστίου, αρχές 19ου αιώνα, Dinu, *ό.π.*, σελ. 34.

Εικόνα 8: Ο Κωνσταντίνος Υψηλάντης με τη Δόμνα Ελισάβετ Βακαρέσκου στη Μονή Μαρκούτσα του Βουκουρεστίου, αρχές 19ου αιώνα, Dinu, *ό.π.*, σελ. 34.

Εικόνα 9: Μια βραδιά στο Ιάσιο, από Figure 7.3. Charles Doussault, “A Soirée in Iași”. Lithograph, from the Album Moldo-Valaque ou guide politique à travers les Principautés du Danube (Paris: l’Illustration, 1848), A. Jianu, «Women, Fashion, and Europeanization: The Romanian Principalities, 1750–1830», σελ. 212. στο: A. Buturović, I. Schick (επιμ.), *Women in the Ottoman Balkans, Gender, culture and history*, I. B. Tauris, Νέα Υόρκη 2007.

Πηγές

Αγία Γραφή, Ελληνική Βιβλική Εταιρεία, Αθήνα 1997

Αρμενόπουλος Κ., *Πρόχειρον νόμον ή Έξάβιβλος*, Κ. Πιτσάκης (επιμ.), Δοδώνη, Αθήνα 1971.

Βάλτερ Πούχγερ (φιλολογική επιμ.), *Κοινωνικές σάτιρες στο ελληνικό προεπαναστατικό θέατρο (1800-1820)*, Ίδρυμα Ουράνη, Αθήνα 2014.

Δαπόντες Καισάριος, *Καθρέπτη γυναικῶν, ἐν ᾧ φαίνονται γραφικῶς αἱ ἐν τῇ παλαιᾷ γραφῇ περιεχόμεναι σποραδίῳ ἱστορίαι κακῶν τε καὶ καλῶν γυναικῶν*, τ. 1, Τυπογραφείο Βρεϊτκόπφ, Λειψία 1766.

Του ιδίου, *Κήπος χαρίτων: τουτέστι, βιβλίον περιέχον τὴν περίοδον τοῦ Τιμίου Ξύλου τοῦ ζωοποιοῦ Σταυροῦ, τοῦ ἐν τῇ ἱερᾷ καὶ βασιλικῇ Μονῇ τοῦ Ξηροποτάμου, τῇ οὔσῃ ἐν τῷ ἀγιωνύμῳ Ὅρει τοῦ Ἄθωνος καὶ ἄλλα διάφορα*. Γ. Π. Σαββίδης (επιμ.), Ερμής, Αθήνα 1995

Του ιδίου, *Δακικαὶ Εφημερίδες, Èphémérides Daces ou chronique de la guerre de quatre ans (1736-1739)*, É. Legrand (επιμ.), τ. 1, εκδ. E. Leroux, Παρίσι 1889.

Ζαλλώνης Μάρκος Φίλιππος, *Σύγγραμμα περί Φαναριωτῶν*, 3η έκδοση, Επικαιρότητα, Αθήνα 1972.

Καρατζάς Κωνσταντίνος, «Εφημερίδες», Ε. Hurmuzaki (επιμ.), *Documente prioniotare la Istoria Românilor*, τ. 13, εκδ. Α. Παπαδόπουλος- Κεραμεύς, Βουκουρέστι 1909.

Μ. Μανουήλ, *Νομοκάνων*, εκδ. Δ. Γκίνη- Ν. Πανταζόπουλου, *Θεσσαλονίκη 1985*.

Κοδρικάς Παναγιώτης, *Εφημερίδες*, Αλ. Αγγέλου (επιμ.), Ερμής, Αθήνα 1991.

Αρχιμανδρίτης Αγάπιος, ο Κώος, *Τὸ φανάρι τοῦ Διογένους, ἐπιγραφόμενον Ἐπάνοδος τοῦ Διογένους: δράμα διαιρούμενον εἰς πράξεις καὶ σκηνάς*, τυπ. Θαδδαίων Δηβιτσιόν, Κωνσταντινούπολη 1846.

Ραγκαβῆς Αλέξανδρος, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', τυπ: Θαδδαίων Δηβιτσιόν, Αθήνα 1984.

L. Brad Chisacof (επιμ.), Ρήγας Βελεστινλής, *Ανέκδοτα Κείμενα*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κύπρου, Αθήνα 2011.

Σούτσος Γεώργιος, *Αλεξανδροβόδας ὁ ἀσυνείδητος κωμωδία συντεθεισα ἐν ἔτει, αμπε'*, Δ. Σπάθης (επιμ.), Κέδρος, Αθήνα 1995

Του ιδίου, *Πονήματα τινὰ δραματικά*, Ενετίησιν, Κωνσταντινούπολη 1805.

Σούτσος Παναγιώτης, *Ρομαντικά Δράματα*, Β.Πούχγερ (επιμ.), Θεατρική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Ουράνη, Αθήνα 2008.

D. D' Istria, *La vie monastique dans l'Église orientale*, Joël Cherbuliez, Παρίσι 1858.

Gabriel Bonnot de Mably, *Διάλογοι Φωκίωνος: Ότι οίκειότατον τὸ ἠθικὸν πρὸς τὸ πολιτικόν*, Αικ. Σούτζη (μετ.), εκδ. Θ. Νέγρη, Ιάσιο 1819.

Soutsos Nikolaos, *Mémoires de Prince Nicolas Soutzo*, Grand- logothète du Moldavie (1798-1871), Panayioti Rizos (επιμ.), τ. 1, Gerold & Oie, Βιέννη 1899.

Βιβλιογραφία

Συλλογικοί τόμοι- Μονογραφίες

Αγγέλου Άλκης, *Των Φώτων: όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, τ. Β΄, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1999.

Αποστολόπουλος Δημήτρης, *Για τους Φαναριώτες: δοκιμές ερμηνείας & μικρά αναλυτικά*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2003.

Μίρτζεα Κωνσταντίν Βαδίν, *Ιερά Μονή Βακαρέστι*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2015.

Βασιλειάδης Νικόλαος, *Από το Φανάρι*, Εταιρεία Σχολικών Αποικιών, Κωνσταντινούπολη 1800.

Γκίνης Δημήτριος, *Περίγραμμα ιστορίας του μεταβυζαντινού δικαίου*, Γραφείο Δημοσιευμάτων Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1966

Διάφα-Καμπουρίδου Βασιλική, *Μνηστεία και Γαμήλιες Παροχές στη Νομολογία των Δικαστηρίων της Ιεράς Μητρόπολης Σερβίων και Κοζάνης (18ος-20ος αιώνας)*, τ Α΄, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Νομικής, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2006.

Αββάς Δωρόθεος, *Άσκητικά*, Εκδ. Ετοιμασία, Αθήνα 1986.

Ιστορία του Νέου Ελληνισμού κατά τη διάρκεια της οθωμανικής πολιτικής κυριαρχίας, Δ. Παπασταματίου και Φ. Κοτζαγεώργης (επιμ.), Κάλλιπος, Θεσσαλονίκη 2016.

Η Καινή Διαθήκη, Ελληνική Βιβλική Εταιρία, Αθήνα 2003

Κιτρομηλίδης Πασχάλης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, οι πολιτικές και οι κοινωνικές ιδέες*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2009.

Του ιδίου, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της Βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1985.

Κολοβός Η. (επιμ.), *Μοναστήρια, Οικονομία και Πολιτική. Από τους Μεσαιωνικούς στους Νεώτερους Χρόνους*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011.

Κομνηνός Υψηλάντης Αθανάσιος, *Ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα: ἦτοι τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν (1453-1789)*, εκδ. Αρχιμ. Γ. Αφθονίδου, Κωνσταντινούπολη 1870.

Κούμας Κωνσταντίνος, *Ἱστορία τῶν Ἀνθρωπίνων Πράξεων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἕως τῶν ἡμερῶν μας*, τ. 12, εκδ. Α. Αυκούλου, Βιέννη 1830-1833.

Λάσκαρης Νικόλαος, *Ἱστορία του νεοελληνικού θεάτρου*, τ. Α΄, εκδ. Μ. Βασιλείου και ΣΙΑ, Αθήνα 1938.

Μαρούση Φωτεινή, *Η γυναίκα στο έργο του Καισάριου Λαπόντε: Καθρέπτης Γυναικῶν*, Μεταπτυχιακή Εργασία, Τμήμα Θεολογίας, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2007.

Μαρινέσκου Φλώριν, *Η Τραπεζουντιακή Οικογένεια Μουρούζη, γενεαλογική μελέτη*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2011.

Μηνάογλου Χαράλαμπος, *Ἕλληνες Διπλωμάτες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία: ο Κωνσταντίνος Καρατζάς, ο Μπάνος και το ταξίδι του στην Πρωσία (1790-1792)*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 2012.

Μισκέβκα Βλαντιμίρ, *Ο Ηγεμόνας Κωνσταντίνος Υψηλάντης (1760;-1816)*, Αθ. Καραθανάσης (μετ.), Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1999.

Μπλανκάρ Θεόδωρος, *Ο οίκος Μαυρογένη*, Δήμητρα Αδαμοπούλου (μετ.) Εστία, Αθήνα 2006.

Ντενίση Σοφία, *Ανιχνεύοντας την "αόρατη" γραφή: γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού-Ρομαντισμού*, Νεφέλη, Αθήνα 2014.

Ξηραδάκη Κούλα, *Φαναριώτισσες, η συμβολή τους στα γράμματα, στις τέχνες και την κοινωνική πρόνοια*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1999.

Της ίδιας, *Γυναίκες στη Φιλική Εταιρεία*, εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα 1971.

Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντίνος, *Βιογραφία 1400-1800, δύο Μωραϊτίσσαι, Ελένη Καντακουζηνή, Ροζάνδρα Μαυροκορδάτου*, εκδ. Αρ. Γαλάνου, Αθήνα 1925.

Πολίτης Λίνος *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2010.

Ρίζος Ραγκαβής Ευγένιος, *Livre d'or de la noblesse Phanariote, en Grèce, en Roumanie, en Russie et en Turquie*, εκδ. Σ. Βλαστός, Παρίσι 1892.

Ρωμιοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης, Πρακτικά της Τρίτης Επιστημονικής Ημερίδας, Αθήνα 13 Ιανουαρίου 2001, Εταιρία Μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής, Αθήνα 2002.

Σουλογιάννης Ευθύμιος, *Αλέξανδρος Ρίζος-Ραγκαβής (1809-1892), Η ζωή και το έργο του*, εκδ. Αρσενίδης, Αθήνα 1995.

Σούτσος Σκαρλάτος Δημήτριος, *Έλληνες Ηγεμόνες Βλαχίας και Μολδαβίας*, Εστία, Αθήνα 1972.

Σπάθης Δημήτριος, *Ο διαφωτισμός και το νεοελληνικό θέατρο, επτά μελέτες*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1986.

Σταματίου Επαμεινώνδας, *Βιογραφία των Ελλήνων Μεγάλων Διερχομένων του Οθωμανικού Κράτους*, εκδ. Π. Πουρνάρας, Θεσσαλονίκη 1878.

Σφυρόερας Βασίλειος, *Οι Δραγουμάνοι του Οθωμανικού Κράτους: ο θεσμός και οι φορείς*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αθήνα 1695.

Ταμπάκη Άννα, *Ο Μολιέρος στη Φαναριώτικη Παιδεία, τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/ Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 1988.

Της ίδιας, *Η νεοελληνική δραματουργία και οι δυτικές επιδράσεις (18ος-19ος)*, Θεατρική έρευνα 2, εκδ. Αφοί Τολίδη, Αθήνα 1993.

Τομάζοβ Βλαντιμίρ, *Το γένος των Μαυροκορδάτων (Μαυρογορδάτων) στη ρώσικη αυτοκρατορία, η ιστορία του γένους μέσα από έγγραφα και γεγονότα*, Άλφα Πι, Χίος 2000.

Ι. Χατζηπαναγιώτη- Sangmaister, Χ. Καρανάσιος, Μ. Kappler, Χ. Χοτζακόγλου (επιμ.), *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα στην εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Αθήνα 2013.

Φαρόκι Σουράια, *Κουλτούρα και καθημερινή ζωή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Εξάντας, Αθήνα 2000.

Φωτεινός Διονύσιος, *Ίστορίες τῆς πάλαι Δακίας, τὰ τῆς Τρανσυλβανίας, Βλαχίας καί Μολδαβίας*, τ. Γ', Τυπογραφείο Ι. Β. Σβεκίου, Βιέννη 1819.

Χαριλάου Νικόλαος, *Νεόφυτος Δούκας: ένας μεγάλος δάσκαλος και λόγιος του 18ου-19ου αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Φιλολογίας, ΠΙ, Ιωάννινα 1999.

Χάφτον Ούλεν, *Ίστορία των Γυναικών στην Ευρώπη (1500-1800)*, Νεφέλη, Αθήνα 2003.

Ariés F., *Centuries of Childhood, a Social history of the Family Life*, Alfred A. Knopf Νέα Υόρκη 1962.

Bock Gissela, *Women in European History*, Blackwell Publishers, Μασαχουσέτη, 2002.

A. Buturović, I. Schick (επιμ.), *Women in the Ottoman Balkans, Gender, culture and history*, I. B. Tauris, Νέα Υόρκη 2007.

Eales J., *Women in early modern England 1500-1700*, UCL Press, Λονδίνο 1998.

Iorga Nicolai, *Portretele doamnelor romane*, Comisiunea Monumentelor Istorice, Βουκουρέστι 1937.

Campbell J., *Literary Circles and Gender in Early Modern Europe*, Ashgate Publishing Limited, Λονδίνο 2006.

Cazacu Matei, *Au carrefour des Empires et des Mers*, Editura Academiei Romane, Βουκουρέστι 2015.

Gane Constantine, *Trecute vieți de doamne și domnițe*, τ. 2, Junimea, Βουκουρέστι, 1933.

C. Imber, K. Kiyotaki, R. Murphey (επιμ.), *Frontiers of Ottoman Studies*, τ. 2, I. B. Tauris, Λονδίνο- Νέα Υόρκη 2000.

Legrand Émile, *Genealogie des Maurocordato de Constantinople*, J. Maisonneuve, Παρίσι 1900.

Dinu Tudor, *Οι Φαναριώτες στη Βλαχία και τη Μολδαβία*, Πορφύρα, Αθήνα 2017.

Prendergast A., *literary salons across Britain and Ireland in the Long 18th Century*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2015.

Philliou Christina, *Biography of an empire : governing ottomans in an age of revolution*, University of California Press, Μπερκλέι 2011.

Sturdza Mihail-Dimitri, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grece, d'Albanie et de Constantinople*, M.-D. Sturdza, Παρίσι 1983.

Wallace C., *Dance: A Very Social History*, Metropolitan Museum of Art, Νέα Υόρκη 1986.

Αρθρογραφία

Γεδεών Μανουήλ, «Ρωξάνη Σκαρλάτου», *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 31 (1884) Κωνσταντινούπολη, σελ. 505-508.

Του ιδίου, «Περί τῆς φαναριώτικης κοινωνίας μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης ἑκατονταετηρίδος», *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος ΚΑ΄* (1887-1888 και 1888-1889), Κωνσταντινούπολη, σελ. 56-71.

Βρανούσης Λεάνδρος, «Ιδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ , Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σελ. 439-446.

Γιαννακοπούλου-Τσίγκου Π., «Οι Φαναριώτισσες κατά τον 18ο και 19ο αιώνα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες», στο: Τ. Δίνι (επιμ.), *Ο Ελληνισμός ως πολιτιστικός και οικονομικός παράγοντας στα Βαλκάνια (1453-2015): Γλώσσα, λογοτεχνία, τέχνη, κοινωνία, Πρακτικά του 3ου Συνεδρίου των Νεοελληνιστών των Βαλκανικών Χωρών*, Βουκουρέστι 16-17 Οκτωβρίου 2015, UER PRESS, Βουκουρέστι 2017, σελ. 210-224.

Δημαράς Κ. Θ., «Περί Φαναριωτών», *Αρχεῖον Θράκης* 34 (1969), σελ. 117-140.

Κονόρτας Π. “Orthodox and Muslim Coexistence in the Ottoman Empire. An Example in the 15th and 16th Centuries: the Relationship Between the Orthodox Post-Byzantine Archontes and the Muslim-Ottoman Administration”, *The royal Academy for islamic civilisation research- all about foundation, Model of Historical Coexistence Between Muslims and Christians and its Future Prospects. Proceedings of the 4th Muslim-Christian Consultation. Research Papers and Debates*, Αμμάν 1987, σελ. 77-90.

Μηνάογλου Χαράλαμπος, «Ο Ρήγας, οι Φαναριώτες και το Σαγανάκι της Τρέλλας», *Επιστημονικό Δελτίο Τμήματος Θεατρικών Σπουδών Παράβασις* 11 (2013), σελ. 123-130.

Πολίτης Αλέξης, «Φαναριώτικα Τραγούδια: από το τραγούδι προς την ευταξία του λόγου», στο: Ι. Χατζηπαναγιώτη- Sangmeister, Χ. Καρανάσιος, Μ. Kappler, Χ. Χοτζακόγλου (επιμ.), *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα στην εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Αθήνα 2013, σελ. 385-403.

Πούγχερ Βάλτερ, «Φιλοσοφική και μισογυνιστική σάτιρα στο ελληνικό προεπαναστατικό θέατρο», *Επιστημονικό Δελτίο Τμήματος Θεατρικών Σπουδών Παράβασις* 6 (2005), σελ. 307-306.

Σπάθης Δημήτριος, «Στο εργαστήρι της φαναριώτικης σάτιρας», *Τα Ιστορικά* 31 (Δεκέμβριος 1999), σελ. 486-496.

Aksan V., “War and Peace”. *The Cambridge History of Turkey, S. Farqhi (επιμ.)*, τ. 3: *The Late Ottoman Empire, 1603- 1800*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2006, σελ. 81-117.

M. Amāriutei, L. Cotovanu, V. Olar, “Phanariot Donations to the Mega Spileon Monastery (18th Century)”, στο: D. Dumitran I. Burnichioiu (επιμ.), *Annales Universitatis Apulensis, Series Historic XVII/1, Space in Central and Eastern Europe from Middle Ages to the Late Modernity: Birth, Function, and Changes*, Editura Mega, Βουκουρέστι 2014, σελ. 219-247

Cotovanu, L., “Qu’ on prie pour moi là-bas et ici”, Donation religieuse et patriotisme local dans le monde orthodoxe (XVIe - XVIIe siècles)”, στο: R. Păun (επιμ.), *Histoire, mémoire et dévotion*, La Pomme d’ or, Παρίσι 2016, σελ. 207-255.

O.Hufton, «Women, work and family», στο: G. Duby, M. Perrot (επιμ.), *History of Women*, The Belkanp Press of Harvard University Press, Νέα Υόρκη 1994.

Kitromilides P., “The enlightenment and womanhood: Cultural change and the politics of exclusion”, *Journal of Modern Greek Studies* 1 (1983), σελ. 39- 61

Koukkos H., “La Comtesse Roxandra Stroudza- Edling Et Sa Contribution à l’ Education des etudiants Hellènes en Europe”, Symposium, 21-25 Octobre 1970, *l’ Epoque Phanariote* Institute for Balkans Studies, Θεσσαλονίκη 1974.

Reindl- Kiel H. “East is East and West is West, and Sometimes the Twain Did Meet Diplomatic Gift Exchange in the Ottoman Empire”, στο: C. Imber, K. Kiyotaki, R. Murphey (επιμ.), *Frontiers of Ottoman Studies*, τ. 2, I. B. Tauris Λονδίνο- Νέα Υόρκη 2000, σελ. 113-124.

O. Katsiardi- Hering, «Southeastern European Migrant Groups between the Ottoman and the Habsburg Empires. Multilateral Social and Cultural Transfers from the 18th to the early 19th Centuries», στο: H. Hepner, E. Posh (επιμ.), *Encounters in Europe’s Southeast: The Habs-*

burg Empire and the Orthodox World in the 18th and 19th centuries, Dieter Winkler Verlag, Μπόχουμ 2012, σελ.135- 162..

Păun R., Some observations on the historical origins of the ‘Phanariot Phenomenon’ in Moldavia and Walachia», στο: G. Harlaftis, R. Paun (επιμ.), *Greeks in Romania the 19th Century*, Historical Archives of Alpha Bank, Αθήνα 2013, σελ. 47-97.

Του ιδίου, “Stratégies de familles, stratégies de pouvoir: les Gréco- Levantines en Moldavie au XVII siècle”, στο: I. Bălytă- V. Ghitulescu- M. Răzvan Uncureanu (επιμ.), *Stratégies dans les Balkans(16th- 20th): Comportements sociaux et stratégies familiales dans les Balkans*, Actes du colloque international, 9-10 June 2006, Βουκουρέστι 2008, σελ. 15-31.

Του ιδίου., «Well-born of the polis, Ottoman conquest and the reconstruction of the Greek Orthodox elites under Ottoman rule (15th-17th)», στο: R. Born, S. Jaqodzinski (επιμ.), *Türkenkriege und Adelskultur in Ostmitteleuropa vom 16- 19. Jahrhundert*, *Studia Jagellonica*, Λειψία 2014, σελ. 59-85.

Pippidi Andrei, “Phanar, Phanariotes, Phanariotisme” *Révue des études Sud-Est Européennes* 13 no. 2 (1975), σελ. 231- 239.

Schulte van Kessel E., “Virgins and mothers between heaven and earth», στο: G. Duby, M. Perrot (επιμ.). *History of Women*, The Belknap Press of Harvard University Press, Κέμπριτζ 1994, σελ. 132-166.

Tabaki A., “Au carrefour des civilisations: Phanar et Phanariotes”, *Études Balkaniques*, no 1(2002), σελ. 96-109.

Vintilă-Ghitulescu C., “Judicial archives and the history of the Romanian family: domestic conflict and the Orthodox Church in the eighteenth century”, *The History of the Family*, Routledge, Νέα Υόρκη 2013, σελ. 261-277.

Vintila-Ghitulescu C., “La mode vient de Constantinople”: Les boyards roumains entre Orient et Occident (XVIIIe siècle), *Études Balkaniques, Cahiers Pierre Bellon* 16 (2009) σελ. 109-127.

Ιστοσελίδες

<http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=lgh&datum=18160415&seite=13&zoom=63>, τελευταία επίσκεψη στις 9/3/2018.

<http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=lgh&datum=18191115&seite=22&zoom=52>, τελευταία επίσκεψη στις 9/3/2018.

<http://manastireasinaia.ro>, τελευταία επίσκεψη στις 25/3/2018